

การศึกษาการบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานคร

วงศธร กสิกิจวสุนธรา

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาศาสนาและปรัชญา

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

2568

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยบูรพา

การศึกษาราชประเพณีพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานคร

วงศ์ธร กสิกิจสุนทร

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาศาสนาและปรัชญา

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

2568

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยบูรพา

A Study of Trimurti Worship Practices in Bangkok

WONGSATHON KASIKITWASUNTARA

A THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF
THE REQUIREMENTS FOR MASTER DEGREE OF ARTS
IN RELIGION AND PHILOSOPHY
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
BURAPHA UNIVERSITY

2025

COPYRIGHT OF BURAPHA UNIVERSITY

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์และคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ได้พิจารณาวิทยานิพนธ์ของ
วงศธร กลิกิจวสุนธรา ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหา
บัณฑิต สาขาวิชาศาสนาและปรัชญา ของมหาวิทยาลัยบูรพาได้

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

อาจารย์ที่ปรึกษา

.....
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.บุญรอด บุญเกิด)

ประธานกรรมการ

.....
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมบุญรณ์ วัฒนะ)

กรรมการ

.....
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.บุญรอด บุญเกิด)

กรรมการ

.....
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เทพพร มังธานี)

กรรมการ

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.มนตรี วิวาห์สุข)

..... คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.สุชาดา พงศ์กิตติวิบูลย์)

วันที่..... เดือน..... พ.ศ. ....

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยบูรพา อนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาและปรัชญา ของมหาวิทยาลัยบูรพา

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร. วิทวัส แจ่มเอียด)

วันที่..... เดือน..... พ.ศ. ....

63910021 : สาขาวิชา ศาสนาและปรัชญา, ศศ.ม.

คำสำคัญ : พระตรีมูรติ, การบูชา, กรุงเทพมหานคร, ศาสนาในบริบทเมือง, การเปลี่ยนแปลงทาง
ศาสนา

วชจร กสิกิจสุนทรธา : การศึกษาการบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานคร (A Study of
Trimurti Worship Practices in Bangkok) คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์: ผู้ช่วยศาสตราจารย์
ดร.บุญรอด บุญเกิด ปี พ.ศ. 2568

บทคัดย่อภาษาไทย

งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาการบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานคร” มีวัตถุประสงค์หลัก 2 ประการ คือ (1) เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการบูชาพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และ (2) เพื่อวิเคราะห์ลักษณะและความหมายของการบูชาพระตรีมูรติในพื้นที่เขตกรุงเทพมหานคร โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งประกอบด้วยการศึกษาข้อมูลจากเอกสารระดับทุติยภูมิ เช่น คัมภีร์ทางศาสนา ตำรา ประวัติศาสตร์ศาสนา หนังสือวิชาการ วิทยานิพนธ์ บทความวิจัย ตลอดจนการเก็บข้อมูลภาคสนามผ่านการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้เชี่ยวชาญ นักวิชาการ ผู้ประกอบพิธี และผู้ศรัทธาในพื้นที่กรุงเทพมหานคร ทั้งนี้เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ครอบคลุมทั้งเชิงทฤษฎีและปฏิบัติจริง

ผลการศึกษาในด้านแรกพบว่า แนวคิดเรื่องพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมีรากฐานจากคัมภีร์พระเวทและปุราณะ โดยประกอบด้วยเทพเจ้าสูงสุดสามองค์ ได้แก่ พระพรหม (ผู้สร้าง) พระวิษณุ (ผู้รักษา) และพระศิวะ (ผู้ทำลาย) ซึ่งรวมกันเป็นองค์เดียวในฐานะ “ตรีเอกานุภาพ” แนวคิดนี้สะท้อนหลักปรัชญาอินเดียเกี่ยวกับความเป็นวงจรของจักรวาล และแสดงถึงพลวัตของสรรพสิ่งผ่านบทบาทของเทพเจ้าทั้งสาม องค์ตรีมูรติถือเป็นการประสานพลังจักรวาล 3 ด้านไว้ในรูปแบบเดียว อันเป็นรากฐานของแนวคิดการบูชาในอินเดียที่มีมาอย่างยาวนาน และแฝงความหมายทางอภิปรัชญาอย่างลึกซึ้ง

สำหรับด้านที่สอง การวิเคราะห์การบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานคร ซึ่งศึกษาผ่านกรณีศึกษาศาสนสถานสำคัญ 3 แห่ง ได้แก่ ศาลพระพรหมเฮอร์วีน เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ และเทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ปิ่นเกล้า พบว่าการบูชาพระตรีมูรติในไทยมีลักษณะเฉพาะที่ต่างจากต้นแบบอินเดียอย่างมีนัยยะสำคัญ กล่าวคือ มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบพิธีกรรม การตีความความศักดิ์สิทธิ์ และวัตถุประสงค์ของการบูชาให้สอดคล้องกับบริบทวัฒนธรรมไทยในสังคมเมือง

โดยเฉพาะในเรื่อง “ความรัก” และ “ความสำเร็จ” ที่กลายเป็นจุดมุ่งหมายหลักของผู้ศรัทธา การบูชาในลักษณะนี้ยังสัมพันธ์กับวาทกรรมทางการตลาด การท่องเที่ยว และวัฒนธรรมประชานิยม ซึ่งสะท้อนให้เห็นการสังเคราะห์ทางศาสนาระหว่างคติพราหมณ์-ฮินดูกับวัฒนธรรมไทยร่วมสมัย

สรุปได้ว่า การบูชาพระตรีมูรติในกรุงเทพมหานครไม่ใช่เพียงการสืบทอดจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเท่านั้น หากแต่เป็นการปรับเปลี่ยนเชิงสังคมและความเชื่อที่สอดคล้องกับยุคสมัย ทั้งยังเปิดพื้นที่ให้ผู้คนแสดงออกถึงความหวัง ความศรัทธา และอัตลักษณ์ผ่านพิธีกรรมแบบร่วมสมัย งานวิจัยนี้จึงมีคุณูปการต่อการเข้าใจศาสนาในบริบทเมืองโลกสมัยใหม่ และสามารถใช้เป็นกรณีศึกษาเพื่อเป็นแนวทางในการบูชาพระตรีมูรติต่อไป

63910021 : MAJOR RELIGION AND PHILOSOPHY, M.A.

KEYWORDS Trimurti,Worship Practices,Bangkok,Urban Religion,Religious
: Transformation

WONGSATHON KASIKITWASUNTARA : A Study of Trimurti Worship Practices in Bangkok. ADVISORY COMMITTEE: Assistant Professor BOONROD BOONGIRD, Ph.D. 2025

Abstract

This research, titled “*A Study of Trimurti Worship Practices in Bangkok*,” aims to achieve two main objectives: (1) to study the conceptual framework of Trimurti worship in Brahman-Hinduism, and (2) to analyze the characteristics and meanings of Trimurti worship within the Bangkok metropolitan area. The study employs a qualitative research methodology, utilizing both documentary research—such as scriptures, religious texts, historical sources, academic books, theses, and scholarly articles—and fieldwork involving in-depth interviews with ritual specialists, scholars, religious practitioners, and devoted worshippers. The combination of theoretical and empirical approaches allows for a comprehensive understanding of the subject.

The first part of the study reveals that the concept of Trimurti in Brahman-Hinduism is rooted in ancient scriptures, particularly the Vedas and Puranas. Trimurti comprises three supreme deities: Brahma (the Creator), Vishnu (the Preserver), and Shiva (the Destroyer), unified in the form of a single divine entity symbolizing “trinity in unity.” This concept reflects the Indian philosophical view of cosmic cycles and the dynamic flow of all existence through the triadic interplay of divine forces. Trimurti serves as a metaphysical and theological foundation that has informed Hindu worship for centuries.

The second part of the study, which focuses on the practice of Trimurti worship in Bangkok, draws on case studies of three major religious sites: the Erawan Shrine, the Devasathan (Brahman Temple), and the Shiva Shrine at Pinklao. The findings indicate that Trimurti worship in Thailand has been localized and adapted in ways that significantly differ from its Indian origin. These adaptations include changes in ritual form, reinterpretations of sacredness, and shifts in the intended purposes of worship to better align with urban Thai culture. Notably, worshippers often focus on themes of love and personal success, with practices shaped by consumerism, tourism, and popular culture. This hybridization reflects a fusion of Brahman-Hindu traditions with contemporary Thai values and urban spirituality.

In conclusion, Trimurti worship in Bangkok represents more than a continuation of traditional Hindu beliefs—it embodies a cultural and spiritual transformation that reflects modern social values and the search for identity and meaning in urban life. The study offers valuable insights into religion in the global urban context and may serve as a case study for guiding future approaches to Trimurti worship in Thailand and beyond

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้จะไม่สำเร็จไม่ได้หากขาดความกรุณาของอาจารย์ทั้งสอง ผศ. ดร.บุญรอด บุญเกิด และ ดร.สกุล อันมา อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ที่ได้ให้ความรู้ ชี้แนะ และแก้ไขปรับปรุงจนสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณทุกท่านที่ให้การอนุเคราะห์เสียสละเวลาให้การสัมภาษณ์ด้วยดีเสมอมา ผู้ทรงภูมิความรู้และปฏิบัติอย่างถ่องแท้เป็นประทีปธรรมส่องโลกในด้านศาสนาและปรัชญา ได้แก่ พระมหाराชครูพิธิศรีวิสุทธิคุณ ประธานพระครูพรหมณ สังกัดกองพระราชพิธีสำนักพระราชวัง และ อาจารย์คมกฤษ อยู่เต็กเค่ง อาจารย์ประจำคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อได้ทราบการจากไปกะทันหันของอาจารย์ เมื่อวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2568 ผู้วิจัยรู้สึกใจหายเป็นอย่างยิ่ง ความรู้และความกรุณาที่อาจารย์ได้มอบให้จะถูกจารึกไว้ในแผ่นดินไทย และวิทยานิพนธ์เล่มนี้จะเป็นอีกผลงานหนึ่งสำเร็จได้ด้วยความเมตตาจากอาจารย์

ขอขอบพระคุณ ผศ. ดร.เปชฌางค์ ยอดมณี และ คุณกัญจนพร แทนบำรุง ที่ให้ความอนุเคราะห์มาโดยตลอดในการทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้

ขอขอบพระคุณบิดามารดา คุณนุช น้องของข้าพเจ้า อ. ชัยณรงค์ อ. บุญเลิศ บิ๊ก และเอิร์ธ เสธ .เดียร์ น้องออม ทุกท่านที่ช่วยเหลือจนวิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จอย่างเสร็จสมบูรณ์

ท้ายที่สุดขอขอบพระคุณครูบาอาจารย์ทั้งครูเป็นและครูตาย ขอน้อมถวายวิทยานิพนธ์เล่มนี้ สดุดีกรุณาสาครแห่งพระตรีมูรติ ครูบาอาจารย์หลวงพ่อทวด หลวงปู่โต พ่อจตุคามรามเทพ พระครูวินัยธรอินทวงโส พรหมณูปูแดง ทุกพระองค์ ทุกท่าน ขอเกียรติคุณแห่งพระตรีมูรติจงยั่งยืนอยู่นานบนผืนแผ่นดินไทย ตราบนานเท่านาน

วงศธร กสิกิจวสุนธรา

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ค
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ	ช
สารบัญ.....	ซ
สารบัญตาราง.....	ฐ
สารบัญรูปภาพ.....	ท
บทที่ 1.....	1
บทนำ.....	1
ความเป็นมา และความสำคัญของปัญหา.....	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	2
ขอบเขตของการวิจัย.....	2
วิธีการดำเนินการวิจัย.....	3
ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	4
นิยามศัพท์	4
บทที่ 2.....	5
แนวคิดเรื่องพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู.....	5
2.1 ความหมาย.....	5
2.2 กำเนิดและพัฒนาการของพระตรีมูรติ.....	6

2.2.1) การแบ่งยุคในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู.....	6
2.3 องค์ประกอบของพระตรีมูรติ.....	36
2.3.1 พระพรหม.....	37
2.3.2 พระวิษณุ.....	40
2.3.3 พระศิวะ.....	42
2.4 สรุปแนวคิดการบูชาพระตรีมูรติจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดู.....	44
2.4.1 ไศวนิกาย.....	45
2.4.2 ไวศณพนิกาย.....	51
2.5 การบูชาพระตรีมูรติจากพื้นที่การศึกษาศาสนสถานทั้ง 3 แห่ง.....	59
2.5.1 พระพรหม พระพรหมเอราวัณ บริเวณเวณสีแยกราชประสงค์.....	60
2.5.2 พระนารายณ์ เทวสถานสำหรับพระนคร (เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ เสาชิงช้า).....	62
2.5.3 พระศิวะ เทวาลัยพระศิวะ ปีนเกล้า.....	64
2.6 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	66
บทที่ 3.....	71
การดำเนินการวิจัย.....	71
3.1 กลุ่มเป้าหมาย.....	71
3.2 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย.....	73
3.3 วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล.....	73
3.4 การวิเคราะห์ข้อมูล.....	74
บทที่ 4.....	75
ผลการวิจัย.....	75
4.1 แนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู.....	76
4.2 วิเคราะห์การบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานคร.....	77

4.2.1 การนำเสนอข้อมูลจากการสัมภาษณ์	77
4.2.2. สรุปผลการวิเคราะห์การสัมภาษณ์.....	93
4.3 การสังเกตข้อมูลที่ได้จากศาสนสถานทั้ง 3 แห่ง	94
4.3.1. สรุปผลการวิเคราะห์จากการสังเกตศาสนสถานทั้ง 3 แห่ง.....	97
บทที่ 5.....	100
สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	100
5.1 สรุป	100
.....100	
5.2 อภิปรายผล.....	101
5.2.1. แนวคิดประเพณีประติษฐ์ (Religious Adaptation)	101
5.2.2 ศาสนาในพื้นที่เมืองและพิธีกรรมสมัยนิยม (Urban Religion and Modern Popular Rituals) 102	
5.2.3. แนวคิดการผลัดความศักดิ์สิทธิ์ (Symbolic Interactionism).....	103
5.2.4. แนวคิดศาสนาแบบสิ้นไหล (Liquid Religion).....	103
5.3 ข้อเสนอแนะ	105
บรรณานุกรม.....	106
ภาคผนวก.....	110
ภาคผนวก ก.....	110
ภาพตัวอย่างการประกอบพิธีบูชาอย่างอินเดียโดยนายวงศธร กลกิจวสุนธรา (ผู้วิจัย)	110
ภาคผนวก ข	113
ภาพการบวงสรวงพระวิศ्वรูปและพระตรีมูรติ	113
ภาคผนวก ค	115
ภาพการสัมภาษณ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์คมกฤษ อุยเต็กเค็ง	115

ภาคผนวก จ.....	117
หนังสือขอความอนุเคราะห์ผู้สัมภาษณ์	117
ประวัติย่อของผู้วิจัย.....	121

สารบัญตาราง

	หน้า
ตาราง 1 การเข้ารหัส (Coding) และการจัดหมวดหมู่ความคิดเห็นเกี่ยวกับการบูชาพระศรีมูรติใน สังคมไทย.....	87
ตาราง 2 แสดงเปรียบเทียบการประกอบพิธีบูชาพระศรีมูรติทั้ง 3 แห่งในเขตกรุงเทพมหานคร	97

สารบัญรูปภาพ

หน้า

รูป 1 ศาลพระพรหม ณ เทวสถานสำหรับพระนคร กรุงเทพมหานคร.....	39
รูป 2 ศาลพระพรหมเอราวัณ บริเวณสี่แยกราชประสงค์ กรุงเทพมหานคร.....	39
รูป 3 พระนารายณ์ 4 กร	41
รูป 4 พระนารายณ์ 10 ปาง	42
รูป 5 พระศิวะ	43
รูป 6 คิวเอกบาทตรีมูรติ พบบริเวณกำแพงวัดศรีรัตนเกษวร รัฐกรรณากุระ ประเทศอินเดีย	46
รูป 7 คิวเอกบาทตรีมูรติ วัดตยากราช ใกล้กับเมืองเซนไน ประเทศอินเดีย.....	46
รูป 8 ตรีมูรติลึงค์ ค้นพบที่พระธาตุพนัน อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด	48
รูป 9 ลิงโคตภวามูรติ ณ กำแพงวัดโอราเวเตศวร เมืองทมิฬนาฑู ประเทศอินเดีย	49
รูป 10 พระศิวะ 3 เศียร ภายในถ้ำเอเลฟันต้า (Elephanta) รัฐมหาราษฏร์ ประเทศอินเดีย	50
รูป 11 พระสทาศิวะเป็นประธาน ขนาบด้วยพระพรหมและพระวิษณุนั่งพนมมืออยู่ ปราสาทวัดพู ประเทศลาว	51
รูป 12 พระวิษณุในรูป จตุรวิหะ	52
รูป 13 พระกฤษณะสำแดง พระวิศรุรูป แก่อรชุน	53
รูป 14 พระตรีมูรติในไวษณพนิกาย มีพระนารายณ์เป็นประธานสถิตตรงกลาง	54
รูป 15 พระตรีมูรติ มีพระศิวะเป็นประธานสถิตตรงกลาง.....	55
รูป 16 ท่านอาทิสังกราจารย์ และศิษยานุศิษย์.....	56
รูป 17 พระตรีมูรติแทนสีต่าง ๆ ในตรีคฤณะ	57
รูป 18 ตรีคฤณะแห่งตรีมูรติ คือ การแบ่งหน้าที่เพื่อการขับเคลื่อนจักรวาลอันสมบูรณ์	59
รูป 19 พระพรหมเอราวัณ บริเวณสี่แยกราชประสงค์	62
รูป 20 พระนารายณ์ พระลักษมี และพระมหเศศวรี ภายในสถานพระนารายณ์ เทวสถาน.....	64
รูป 21 พระศิวะ เทวาลัยพระศิวะ ปีนเกล้า	66

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมา และความสำคัญของปัญหา

พระตรีมูรติ เป็นแนวคิดสำคัญในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่ผสมผสานพลังของเทพเจ้าทั้งสาม คือ พระพรหม (ผู้สร้าง) พระวิษณุ (ผู้รักษา) และพระศิวะ (ผู้ทำลาย) เข้าด้วยกันในฐานะเทพเจ้าสูงสุดเพียงหนึ่งเดียว แนวคิดนี้สะท้อนปรัชญาอินเดียเกี่ยวกับวัฏจักรแห่งจักรวาล และความจริงแท้ของสรรพสิ่งที่อยู่เหนือการแบ่งแยก ในบริบทอินเดีย รูปแบบการบูชาพระตรีมูรติจึงมิใช่เพียงการอ้อนวอนขอพรเท่านั้น หากยังสะท้อนโลกทัศน์เชิงอภิปรัชญาและจักรวาลวิทยาที่ลึกซึ้งยิ่ง

อย่างไรก็ตาม ในสังคมไทย โดยเฉพาะเขตกรุงเทพมหานคร การบูชาพระตรีมูรติกลับได้รับการตีความและปฏิบัติในรูปแบบที่แตกต่างอย่างมีนัยยะสำคัญ โดยเฉพาะบริเวณศาสนสถานในพื้นที่เมือง เช่น ศาลพระพรหมเอราวัณ เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ และเทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ป็นเกล้า การบูชาเทพเจ้าที่มีรากฐานจากคัมภีร์พระเวทเหล่านี้ ถูกปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับความต้องการและค่านิยมร่วมสมัย เช่น การขอพรด้าน “ความรัก” หรือ “ความสำเร็จ” ในชีวิตส่วนบุคคล รวมถึงการอาศัยพิธีกรรมเพื่อสร้างความมั่นคงทางจิตใจในโลกยุคทุนนิยมและการแข่งขันสูง

การศึกษาก่อนหน้านี้โดย **สุภาภรณ์ เลิศวรรตติกุล (2549)** ซึ่งศึกษาพิธีบูชาพระตรีมูรติบริเวณลานหน้าห้างไอเซตัน ศูนย์การค้าเซ็นทรัลเวิลด์ พบว่าการบูชาดังกล่าวถูกหล่อหลอมด้วยบริบทของพื้นที่การค้าสมัยใหม่ วาทกรรมตลาด และความเชื่อแบบสมัยนิยม เช่น การกำหนด “ฤกษ์” การใช้ดอกกุหลาบสีแดง และความหวังด้านความรักเป็นแก่นหลักของพิธีกรรม ในขณะที่งานของ **อภิวัฒน์ สุธรรมดี (2560)** ซึ่งศึกษาลัทธิพิธีบูชาพระพรหมในสังคมไทยร่วมสมัย ก็ได้สะท้อนให้เห็นถึง “พลวัตของตำนาน ความเชื่อ และพิธีกรรม” ที่เปลี่ยนแปลงไปจากรากเดิม เพื่อปรับตัวให้เหมาะสมกับสังคมบริโภค ความเชื่อในปัจจุบัน และโลกาภิวัตน์

ด้วยบริบทเช่นนี้ การบูชาพระตรีมูรติในกรุงเทพมหานครจึงมิใช่เพียงการสืบทอดความเชื่อจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูแบบดั้งเดิมเท่านั้น แต่ยังเป็นปรากฏการณ์ทางศาสนาที่สะท้อน “การ

ปรับตัวของศาสนา” (Religious Adaptation) อย่างชัดเจน ผ่านการนำเอารูปแบบ พิธีกรรม และ สัญลักษณ์ทางศาสนา มาเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตเมือง ภายใต้อิทธิพลของสื่อ การท่องเที่ยว และอัตลักษณ์ แบบปัจเจก

นอกจากนี้ ปรากฏการณ์การบูชาดังกล่าวยังควรพิจารณาในฐานะ “ศาสนาในบริบทเมือง” (Urban Religion) ซึ่งศาสนาไม่เพียงแสดงออกในโครงสร้างแบบสถาบันเท่านั้น หากยังปรากฏผ่าน รูปแบบของพิธีกรรม วัตถุมงคล การแชร์ประสบการณ์ในสื่อออนไลน์ และการใช้พื้นที่สาธารณะเป็น พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ร่วมสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทกรุงเทพมหานครซึ่งเป็นเมืองหลวงที่เต็มไปด้วย ความหลากหลายของชนชั้น วัฒนธรรม และความเชื่อ

ภายใต้กรอบแนวคิด *Symbolic Interactionism* หรือ “ปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์” การ บูชาพระตรีมูรติจึงไม่เพียงสะท้อนความเชื่อส่วนบุคคล แต่ยังเป็นการสร้างความหมายร่วมในทาง สังคม ผ่านสัญลักษณ์ต่าง ๆ เช่น ดอกกุหลาบแดง เวลา 21.39 น. หรือแม้แต่การบูชาพระตรีมูรติเพื่อ ขอคู่รักในวันพฤหัสบดี ซึ่งทำให้พิธีกรรมมีความหมายต่อผู้ปฏิบัติในฐานะพื้นที่ของการต่อรอง สร้างอัตลักษณ์ และปลุกเร้าความหวัง

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงเห็นความจำเป็นในการศึกษาการบูชาพระตรีมูรติในเขต กรุงเทพมหานครอย่างเป็นระบบ โดยใช้ระเบียบวิธีเชิงคุณภาพ เพื่อทำความเข้าใจทั้งในมิติทาง ปรัชญา ศาสนา และสังคมร่วมสมัย งานวิจัยนี้จึงมีความสำคัญทั้งในเชิงวิชาการ เพื่อการอธิบาย “ศาสนาสมัยใหม่ในเมือง” และในเชิงประยุกต์ ในการชี้ให้เห็นพลังของศาสนาในการปรับตัวและดำรง อยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของโลกยุคใหม่

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
2. เพื่อวิเคราะห์การบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานคร

ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษานี้มุ่งศึกษา ความหมาย พัฒนาการ องค์ประกอบของพระตรีมูรติ การบูชา พระตรีมูรติ และวิเคราะห์การบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานครโดยอาศัยการศึกษา 3 รูปแบบ ได้แก่

1) ศึกษาจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ เช่น หนังสือ เอกสารงานวิจัย วิทยานิพนธ์ บทความ เว็บไซต์ นิตยสารวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องอื่นๆ

2) การศึกษาจากการสัมภาษณ์ จากผู้เชี่ยวชาญด้านการประกอบพิธีกรรม นักวิชาการ และผู้สนใจในการสักการะเทพเจ้าฮินดูและมีประสบการณ์ในการบูชาพระตรีมูรติ บริเวณเขต กรุงเทพมหานคร เพื่อศึกษาคติชนกรปฏิบัติบูชาในชีวิตจริง รวมถึงการประยุกต์การบูชาพระตรีมูรติ กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นในอนาคต

3) การศึกษาจากการสังเกตศาสนสถานทั้ง 3 แห่ง โดยกำหนดและคติชนกรบูชาพระตรีมูรติกำหนดพื้นที่การศึกษาในกรุงเทพมหานครเพียงศาสนสถานทั้ง 3 แห่ง ได้แก่ 1) ศาลพระพรหมเอราวัณ บริเวณสี่แยกราชประสงค์ เนื่องจากเป็นสถานที่ที่มีชื่อเสียงในการบูชาพระพรหมมากที่สุดในประเทศไทย ทั้งยังเป็นต้นแบบแบบแผนคติชนกรบูชาแพร่หลายในประเทศไทย 2) เทวสถานสำหรับพระนคร (เทวสถานโบสถ์พราหมณ์) เนื่องจากเป็นโบราณสถานที่มีการปฏิบัติกรบูชาพระนารายณ์มาอย่างยาวนานตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จนกระทั่งปัจจุบันเป็นที่น่าเชื่อถือ 3) เทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ปิ่นเกล้า เนื่องจากเป็นศาลพระศิวะที่มีชื่อเสียงในกรุงเทพมหานครในการบูชาพระศิวะเหมือนเช่นศาลพระพรหมเอราวัณ

วิธีการดำเนินการวิจัย

วิธีดำเนินการวิจัย การศึกษาวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) โดยมีขั้นตอนการดำเนินการวิจัยดังนี้

1. ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary sources) ได้แก่ หนังสือเอกสารงานวิจัย วิทยานิพนธ์ บทความ เว็บไซต์ นิตยสารวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
2. ศึกษาข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึก (in-dept interview) แบบเจาะจงกลุ่มเป้าหมายจำนวน 8 ท่าน โดยดำเนินการตามระเบียบจริยธรรมวิจัย
3. ศึกษาจากการสังเกตจากศาสนสถานทั้ง 3 แห่ง ได้แก่ ได้แก่ 1) ศาลพระพรหมเอราวัณ บริเวณสี่แยกราชประสงค์ 2) เทวสถานสำหรับพระนคร (เทวสถานโบสถ์พราหมณ์) 3) เทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ปิ่นเกล้า
4. นำข้อมูลที่ได้จากข้อ 1) – 3) ไปสังเคราะห์เพื่อนำไปสู่ผลการวิจัย และทำเป็นรูปเล่มวิจัยฉบับสมบูรณ์ต่อไป

ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

1. ทำให้เข้าใจแนวคิดเรื่องพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
2. เพื่อเป็นแนวทางการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยต่อไป

นิยามศัพท์

พระตรีมูรติ หมายถึง เทพเจ้าที่สำคัญที่สุด 3 องค์ ได้แก่ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ ดังนั้นการกล่าวถึงพระตรีมูรติทั้ง 3 องค์ อาจกล่าวในบริบททั้งสามองค์ปรากฏร่วมกันทั้งสามมหาเทพ หรือปรากฏแยกเทศองค์ใดองค์หนึ่ง หรือแม้แต่เป็นรูปรวมของทั้งสามพระองค์เป็นหนึ่งเดียว

การสำแดงรูปสาม, การปรากฏรูปสาม หมายถึง การปรากฏรูปพระตรีมูรติเรียงกันทั้งสามพระองค์พร้อมกัน

การบูชา หมายถึง การแสดงความเคารพ บุคคล สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ด้วยจิตที่นอบน้อม ด้วยสิ่งของที่ดีต่างๆ เช่น ดอกไม้ ธูป เทียน และของหอมต่าง ๆ เครื่องบูชาก็เรียก

การสักการะ หมายถึง การกระทำอย่างดีอย่างพร้อมมูล ด้วยการต้อนรับ การให้เกียรติ การแสดงความเคารพนับถือ ด้วยเครื่องอันพึงบูชาอย่างดี เครื่องสักการะก็เรียก

ประติมานวิทยา หมายถึง การศึกษาประวัติ คำบรรยาย การตีความหมายของเนื้อหาภาพ การศึกษาและบรรยายตามรูปธรรมและการแสดงออกที่ปรากฏ ในที่นี้หมายถึง สัญลักษณ์ ของการถืออาวุธ อริยาบถ จำนวน องค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งเป็นลักษณะที่บ่งชี้ถึงเอกลักษณ์ อัตลักษณ์ องค์เทพเจ้าตามตำราในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในบริบทใดบริบทหนึ่งหรือโดยทั่วไป เป็นต้น

การบูชาพระตรีมูรติ หมายถึง การสักการะด้วยเครื่องสักการะตามแต่จะจัดหาได้เพื่อนำมาบูชาพระตรีมูรติด้วยการบูชาวิธีต่างๆ

การบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานคร หมายถึง พื้นที่ศึกษาจำกัดเพียงศาสนสถานที่สำคัญเพียง 3 แห่ง ได้แก่ 1) ศาลพระพรหมเอราวัณ บริเวณสี่แยกราชประสงค์ 2) เทวสถานสำหรับพระนคร (เทวสถานโบสถ์พราหมณ์) 3) เทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ปิ่นเกล้า

คณะประกอบพิธีโศชา หรือ คณะโศชา หมายถึง คณะประกอบพิธีที่มีการผสมผสานระหว่างการประกอบพิธีบวงสรวงแบบไทย การร้องเพลงสวดแบบอินเดีย สอดแทรกกันตามดุลยพินิจของผู้ประกอบพิธี

บทที่ 2

แนวคิดเรื่องพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ผู้วิจัยศึกษาแนวคิดเรื่องพระตรีมูรติเพื่อเป็นพื้นฐานในการทำความเข้าใจแนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ มีประเด็นที่จะศึกษา ดังต่อไปนี้

1. ความหมาย
2. กำเนิดและพัฒนาการของพระตรีมูรติ
3. องค์ประกอบของพระตรีมูรติ
4. สรุปแนวคิดการบูชาพระตรีมูรติจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดู
6. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 ความหมาย

ตรีมูรติ มาจากภาษาสันสกฤต โดยแยกเป็น 2 คำ คือ คำว่า “ตรี” แปลว่า สาม กับคำว่า “มูรติ” แปลว่า รูปแบบ ซึ่งเป็นพระนามสำหรับเรียกเทพในศาสนาพราหมณ์สามองค์ คือ พระพรหมา¹ พระวิษณุ และพระศิวะ รวมกันอยู่ในรูปเดียว เทพทั้งสามมีหน้าที่ 3 ประการตามลำดับคือ

¹ พรหมาไม่ใช่องค์เดียวกับ พรหม ในยุคอุปนิษัท พรหมเป็นเทพที่เกิดขึ้นในสมัยหลังคือสมัยอิติहाส ได้แก่ มหาภารตะ และรามายณะ และสมัยปุราณะ เป็นเทพเพศชายที่มีรูปร่างหน้าตา มีมือมีแขน มีขาอย่างมนุษย์ มีพระสร้อยตรีเป็น พระชายา ส่วน พรหมสมัยอุปนิษัท ไม่มีเพศ เป็นตัวดวงวิญญาณที่มีอยู่ทุกหนทุกแห่งในจักรวาล (world-spirit) ปริมาณัน (ปริมาตมน) ก็เรียก มีสองลักษณะคือ 1) นิรคุณพรหม (นิรคุณพรหม) คือความจริงสูงสุดที่ไม่สามารถจะใช้คำพูดใด ๆ อธิบาย หรือพูดถึงได้เพราะไม่มีคุณสมบัติใดๆเป็นตัวความรู้บริสุทธิ์ ซึ่งเรียกว่า ชญาน (ชญาน) เป็นสิ่งที่มีอยู่อย่างแท้จริง ซึ่งเรียกว่า สัตยะ (สত্য) เป็นสิ่งที่ไม่มีที่สุด ซึ่งเรียกว่า อนันตยะ (อนันต) พรหมชนิดแรกไม่ใช่สิ่งที่จะกราบไหว้บูชาได้ 2) สคฺณพรหม เป็นพระเป็นเจ้าที่มีคุณสมบัติ คือ มีอำนาจทุกอย่าง เป็น ผู้สร้างโลก เป็นผู้

สร้างโลก (สฤณี) รักษาโลก (สฤติ) และทำลายโลก (ประลัย) (เทวสถานโบสถ์พราหมณ์, 2546, หน้า 9)

แต่ความหมายโดยรวม คำว่า “ตรีมูรติ” หมายถึง การอวตารของพระเป็นเจ้าสูงสุดทั้งสามองค์ในศาสนาฮินดู ได้แก่ พระพรหม (พระผู้สร้าง) พระวิษณุ (ผู้ปกป้องรักษา) และพระศิวะ (ผู้ทำลาย) พระเป็นเจ้าสูงสุด 3 พระองค์ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตสถาน (2555, หน้า 387) ให้นิยามและความหมาย “ตรีมูรติ” ว่า มีรูป 3 คือ รูปพระพรหม รูปพระวิษณุ รูปพระศิวะ. น. ชื่อเรียกเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ มี 3 องค์ คือ พระพรหม (พระผู้สร้าง) พระวิษณุหรือพระนารายณ์ (พระผู้รักษา) และพระศิวะหรือพระอิศวร (พระผู้ทำลาย). (ส.ตรีมูรติ)

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี (2562, หน้า 30) ได้ให้นิยามและความหมายไว้ว่า “ตรีมูรติ” หมายถึงเทพเจ้า 3 องค์ที่สำคัญที่สุดของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งพัฒนาแนวคิดมาจากยุคอารยันจนถึงยุคอวตาร ด้วยการตีความหมายใหม่ เป็นการอธิบายความหมายบทบาทอำนาจหน้าที่ของเทพทั้ง 3 องค์ในฐานะเทพจำแลงแปลงกายเป็นภาคต่าง ๆ

ดังนั้นพระตรีมูรติคือการแบ่งภาคของพระผู้เป็นเจ้าสูงสุดเพื่อการขับเคลื่อนแห่งจักรวาล ออกเป็น 3 ภาคสำแดง คือ พระพรหม คือ ผู้สร้างโลกและสรรพชีวิต พระนารายณ์ คือ ผู้ปกป้องและชำระรักษาโลกจากความชั่วร้ายทั้งหลาย พระศิวะ คือ ผู้ทำลายโลก บาป และธรรมเพื่อนำไปสู่การสร้างใหม่่วนเวียนอยู่เป็นวัฏจักรแห่งจักรวาล

2.2 กำเนิดและพัฒนาการของพระตรีมูรติ

2.2.1) การแบ่งยุคในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ยุคอารยัน

ในดินแดนชมพูทวีปนี้ แต่เดิมเป็นที่อาศัยของชนพื้นเมืองเดิมที่เรียกว่าพวกทราวิท (Dravidian) ซึ่งมีเผ่าย่อยต่าง ๆ อีกหลายเผ่า แต่รูปร่างลักษณะคล้ายกัน คือ รูปร่างเล็ก ผิวดำ จมูก

คุ้มครองรักษาโลก และเป็นผู้ทำลายโลก สฤณพรหม บางครั้งก็เรียก อีศวร (อีศวร) พรหมชนิดที่สอง เป็นสิ่งที่กราบไหว้บูชาได้

รัน ต่อมาพวกอินโด-ยูโรเปียน (Indo-European) หรืออารยันซึ่งมีลักษณะผิวขาว จมูกโด่ง รูปร่างสูงใหญ่ เดิมอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำโวลกา แม่น้ำอูราล ทะเลสาปแคสเปียน แล้วอพยพมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุแม่น้ำคงคาและแม่น้ำยมุนา เมื่อมีกำลังคนมากขึ้นได้แผ่ขยายเข้ายึดดินแดนของพวกเขาพื้นเมืองเดิมแล้วแบ่งการปกครองออกเป็นระบบ ตลอดจนพัฒนาความเชื่อทางศาสนาโดยยกย่องเทพของตนอยู่เหนือชนพื้นเมืองเดิม ก่อนที่ชาวอารยันจะอพยพเข้ามาในชมพูทวีปนั้นเคยยอมรับนับถือศาสนาที่เป็นธรรมชาติล้วน ๆ เช่น ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ ภายหลังได้ยกย่องธรรมชาติขึ้นเป็นเทวะมีตัวตน มีจิตใจ ซึ่งมีดังนี้ คือ

พระอินทร์ เป็นเทพผู้บันดาลสรรพสิ่งให้เกิดขึ้น

พระสวितรี เป็นเทพแห่งแสงสว่างและความร้อน

พระวรุณ เป็นเทพแห่งความเย็น ความชุ่มชื้น

พระยม เป็นเทพแห่งความตาย

เทพทั้ง 4 นี้ ชาวอารยันให้ความเคารพศรัทธาไปกับวีญญาณบรรพบุรุษจึงทำให้เกิดการบวงสรวง อ้อนวอนและพิธีกรรมต่าง ๆ ต่อเมื่อชาวอารยันได้เข้ายึดครองดินแดนชมพูทวีปแล้วได้พยายามปรับศาสนาของตนกับพวกพื้นเมืองเดิมโดยสร้างเทพขึ้นมาใหม่อีกองค์หนึ่งเรียกว่า “พระอัคนี” เพราะเห็นว่าพวกพื้นเมืองเดิมนิยมบูชาไฟ แต่พระอัคนีก็ยังคงกตัญญูอยู่ในฐานะที่เป็นเพียงเทพบริวารของพระสวितรี (วนิดา ขำเขียว, 2543, หน้า 46-47)

ยุคพระเวท

เมื่อชาวอารยันซึ่งเชื่อกันว่าเป็นชนเผ่าอินโด-ยูโรเปียน เช่นเดียวกับชาวกรีกและชาวอิหร่าน ได้ทยอยกันอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในอินเดียตอนเหนือตั้งแต่ราว 2000 ปีก่อนคริสต์ศักราช พวกนี้นำความเชื่อในเทพเจ้าแห่งท้องฟ้าตามปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เช่น พระอาทิตย์ พระจันทร์ ลม ฝน ดิน ดินมาด้วย นักประวัติศาสตร์เชื่อว่าคัมภีร์พระเวทคงแต่งขึ้นเมื่อชาวอารยันเข้ามาอยู่ในอินเดียแล้ว แต่ชาวอารยันเองถือว่า คัมภีร์พระเวทเป็นสิ่งที่พระเจ้าประทานมาคือ ฤๅษี ได้ยินมาจากพระเจ้า ถือว่าเป็นศรัติ (Shruti) ซึ่งแปลว่า ได้ยินมา จึงเป็นความจริงอมตะหรือความรู้อมตะ คำว่า เวท แปลว่า ความรู้ (knowledge) หรือความฉลาดรอบรู้ (ศรีสุรางค์ พูลทรัพย์, 2545, หน้า 50)

คัมภีร์พระเวท ประกอบด้วยคัมภีร์ 4 หมวด ดังนี้ (สุนทร ฦ รัชชี, 2545, หน้า 13-14)

1. **ฤคเวท** เป็นคัมภีร์ที่ประกอบด้วยโคลก ซึ่งเป็นบทร้อยกรองที่สำหรับ ใช้สวดสรรเสริญเทพเจ้าต่าง ๆ ที่มีชื่อกล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ ซึ่งพิน ดอกบัว (2563, หน้า 18) ได้กล่าวถึงเทพเจ้าที่ปรากฏไว้ในฤคเวท เช่น

- พระอัคนี (เทพเจ้าแห่งไฟ)
- พระสุรยะ (เทพเจ้าแห่งดวงอาทิตย์)
- พระอุษา (เทพเจ้าแห่งดวงอาทิตย์รุ่งอรุณ)
- พระสาวิตรี (เทพเจ้าดวงอาทิตย์ยามเช้า)
- พระปฐวี (เทพเจ้าแห่งแผ่นดิน)
- พระद्यุส (เทพเจ้าแห่งท้องฟ้า)
- พระมิตระ (เทพเจ้าแห่งท้องฟ้ายามแจ่มใส)
- พระวรุณะ (เทพเจ้าแห่งท้องฟ้ามืดและกลางคืน)
- พระปรชันยะ (เทพเจ้าแห่งท้องฟ้ามืดครึ้มด้วยเมฆฝน)
- พระมารุต (เทพเจ้าแห่งพายุ)
- และพระวายุหรือวาตะ (เทพเจ้าแห่งลม) เป็นต้น

2. **ยชุรเวท** คำว่า ยชุร แปลว่า ร้อยแก้ว ซึ่งเป็นบทร้อยแก้วว่าด้วยระเบียบวิธีในการประกอบพิธีกรรมบูชาขุญและพิธีกรรมบวงสรวงต่าง ๆ

3. **สามเวท** เป็นคำฉันท์สำหรับสวดในพิธีถวายน้ำโสมแก่พระอินทร์ และขับกล่อมเทพเจ้าอื่น ๆ ซึ่งได้นำมาจากฤคเวท เพียงแต่ตัดตอนเป็นบทสั้น ๆ ปรับให้เหมาะกับการสวดทำนองเสนาะเท่านั้น ส่วนเหตุที่ต้องสวดเป็นทำนองเสนาะ ก็เพื่อขับกล่อมให้เทพเจ้าเคลิบเคลิ้มพระทัย ควบคู่กันไปกับการถวายน้ำโสมให้ทรงดื่ม

4. **อถรวเวท หรือ อถรรพเวท** เป็นที่รวบรวมคาถาอาคมหรือเวทมนต์สำหรับใช้ร้ายแก้เสนียดจัญไร นำสวัสดิมงคลมาสู่ตน และใช้เพื่อทำลายศัตรูหรือทำให้เกิดผลร้ายแก่ศัตรู

สาวิตรี เจริญพงศ์ (2556, หน้า 166) ได้อธิบายการเกิดขึ้นของคัมภีร์พระเวท ซึ่งทั้ง 4 หมวดนี้ไม่ได้เกิดขึ้นในคราวเดียวกัน นับถือกันว่า ฤคเวท ซึ่งเป็นที่รวบรวมของบทสรรเสริญเทพเจ้านั้นมีความเก่าแก่และสำคัญมากที่สุด ครั้งเวลาผ่านไปเมื่อการบูชาขุญมีความสลับซับซ้อนยิ่งขึ้น ก็เกิดความจำเป็นที่จะต้องมีการอธิบายเกี่ยวกับระเบียบหรือวิธีการในการบูชาขุญ รวมทั้งจำนวนเทพเจ้าก็เพิ่มมากขึ้นด้วย พราหมณ์ผู้ทำพิธีจึงต้องตัดตอนคัมภีร์ฤคเวทแยกออกมาเป็นคัมภีร์ใหม่ อีก 2 คัมภีร์ คือ

ยชुरเวท และสามเวท ซึ่งถือว่ามีศักดิ์สิทธิ์รองลงมา ส่วนอถรรพเวทนั้นเกิดขึ้นภายหลังสุดและมีความศักดิ์สิทธิ์น้อยกว่าอีก 3 หมวดข้างต้น เพราะเนื้อหาส่วนมาก เป็นมนต์และคาถาอาคมต่าง ๆ

ในสมัยนี้ถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเกิดขึ้นของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู โดยถือเอาการเกิดขึ้นของคัมภีร์พระเวทเป็นหลักฐานสำคัญ เพราะคัมภีร์พระเวทเล่มแรกนั้นมีชื่อว่า “ฤคเวท” ได้เกิดขึ้นแล้วในยุคนั้น เพราะความสำคัญและยิ่งใหญ่ของคัมภีร์พระเวทนี้ ท่านผู้รู้ทั้งหลายจึงได้เรียกชื่อยุคนี้ว่า “ยุคพระเวท” ที่มาของคัมภีร์พระเวทเล่มแรกในยุคนี้ พราหมณาจารย์ได้รวบรวมเอาบทสวดขับกล่อมยกย่องสรรเสริญเทพเจ้าและคำอธิบายเกี่ยวกับวิธีประกอบพิธีกรรมบูชาัญญาเข้าเป็นหมวดหมู่ จึงทำให้เกิดเป็นคัมภีร์เล่มแรกมีชื่อว่า “คัมภีร์ฤคเวท” ขึ้นในศาสนาพราหมณ์ ซึ่งประวัติความเป็นมาตามความเชื่อถือของพราหมณ์ คัมภีร์พระเวทนี้เป็น “ศรุตี” คือเป็นคำสอนที่ได้มาจากโองการของเทพเจ้า ซึ่งประทานมาให้ คือ ไหลออกมาจากพระโอษฐ์ของพระองค์โดยตรง ไม่ใช่สิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น โดยในระยะแรกพระเจ้าผู้เป็นเจ้าของประทานให้แก่ฤชี 10 คน ที่เชิงเขาหิมาลัย ต่อมาฤชีทั้งหลายได้นำมาบอกต่อแก่พราหมณ์และพราหมณ์ก็ได้ท่องจำนำมาประกอบพิธี และสั่งสอนเผยแพร่ต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน

ต่อมาภายหลังพราหมณ์ทั้งหลายจึงนำคัมภีร์ฤคเวทมาแยกออกเป็นบท เพื่อสะดวกในการทำพิธีบูชา จึงได้เกิดคัมภีร์เพิ่มขึ้นมาใหม่อีก 2 คัมภีร์ โดยได้แยกบทที่ใช้สำหรับสวด ขับกล่อมในเวลาถวายน้ำโสมแด่พระอินทร์ออกเป็นอีกคัมภีร์หนึ่งเรียกว่า “คัมภีร์สามเวท” และได้แยกบทที่ใช้สำหรับอธิบายพิธีกรรมในการบวงสรวงหรือบูชาออกเป็นอีกคัมภีร์หนึ่ง เรียกชื่อว่า “คัมภีร์ยชुरเวท” เมื่อทั้ง 3 คัมภีร์นี้รวมเข้าด้วยกันจึงมีชื่อเรียกใหม่ว่า “คัมภีร์ไตรเวท” หรือ “ไตรเพท” ซึ่งไตรเวทเป็นคัมภีร์ที่เกิดขึ้นในยุคแรกของศาสนาพราหมณ์ ส่วนอีกคัมภีร์หนึ่งคืออถรรพเวทนั้น พราหมณาจารย์ได้รวบรวมขึ้นในภายหลัง ดังนั้น พระเวทจึงมี 4 คัมภีร์และมีชื่อเรียกใหม่ว่าจตุรเวท แต่ประชาชนไม่นิยมเรียก เพราะในยุคพราหมณ์ยังไม่คุ้นเคย

ความเชื่อก่อนพระเวทมีลักษณะเป็นวิญญูณนิยม (Animism) คือ ถือว่ามีวิญญูณศักดิ์สิทธิ์สถิตอยู่ในสิ่งที่ตนนับถือ เช่น ดิน น้ำ ลมไฟ ต้นไม้ ภูเขา ฯลฯ เมื่อเวลาผ่านไปวิญญูณดังกล่าวได้รับการยกย่อง ขึ้นเป็นเทพเจ้า ชาวพื้นเมืองเดิมเชื่อว่าไฟเป็นทูตของเทพเจ้าจึงทำการบูชา เช่น ไหว้บวงสรวงเทพเจ้าด้วยสิ่งของต่าง ๆ เช่น เนื้อสัตว์ ขนมนม เนย ด้วยการใส่เข้ากองไฟ โดยเชื่อว่า การบูชาแบบนี้ นอกจากจะแลเห็นว่าสิ่งที่ตนนำมาบูชาถูกไฟเผาผลาญไปแล้วเชื่อว่าไฟรับเครื่องสังเวทผ่านควันไฟที่ลอยพุ่งขึ้นสู่อากาศเบื้องบนยังถือว่าเป็นสาส์นให้เทพเจ้ารับรู้การเช่นสังเวทของตน

อีกด้วย และแนวความคิดแบบวิญญานนิยมได้พัฒนาไปเป็น พุทฺเทวนิยม คือ เชื่อว่ามีเทพเจ้ามากกว่าสามพันพระองค์ และถือว่าเป็นการเริ่มต้นยุคพระเวทอันเป็น ยุคที่เกิดศาสนาพราหมณ์ขึ้น แต่เทพเจ้าที่สำคัญในยุคพระเวทถูกลดเหลือเพียง 3 กลุ่ม ดังนี้

1. เทพเจ้าบนพื้นโลก ได้แก่ พระอัคนี พระโสมะ พระยม เป็นต้น
2. เทพเจ้าบนอากาศ ได้แก่ พระอินทร์ พระวายุ พระมารุต เป็นต้น
3. เทพเจ้าบนสวรรค์ ได้แก่ พระวรุณ พระสุรยะ เทพีราตรี เป็นต้น

ในตอนต้นยุคพระเวท บรรดาเทพเหล่านี้ พระอินทร์เป็นเทพเจ้านักรบมีฐานะยิ่งใหญ่ที่สุด เป็นผู้สร้างโลก เป็นเทพเจ้าแห่งสงคราม ได้รับการยกขึ้นให้เด่นเป็นพิเศษกว่าองค์อื่น กษัตริย์ก่อนที่จะยกทัพทำศึกสงครามจะต้องทำพิธีบวงสรวงพระอินทร์เป็นพิเศษ เมื่อทำศึกชนะก็จัดพิธีบวงสรวงซึ่งพวกพราหมณ์ผู้ทำพิธีได้เพิ่มพูนความสุขสมบูรณ์ให้แก่พระอินทร์อย่างเต็มที่ ให้มีชายาได้หลายองค์ ให้เสพสุราได้ สุราในยุคนั้นซึ่งทำจากรากไม้ชนิดหนึ่ง เรียกว่า “โสมะ” สุราชนิดนี้จึงเรียกว่าน้ำโสม พิธีถวายน้ำโสมประกอบกับการขับกล่อมแต่พระอินทร์กระทำเป็นพิธีใหญ่ปรากฏคำสวดถวายอยู่ในคัมภีร์สามเวท ยุคพระเวทนี้ก่อให้เกิดกลุ่มชนขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ด้านพิธีกรรมเรียกว่า พวกพราหมณ์ ซึ่งทำหน้าที่สำคัญ คือ การบูชาเทพ การสวดขับกล่อมและจัดพิธีกรรมตามลัทธิ สมัยนี้พวกพราหมณ์แข่งขันกันสร้างศรัทธา จึงมีการคิดค้นพิธีกรรมเพื่อสร้างความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์และสงวนรูปแบบเคล็ดลับเฉพาะกลุ่มของตน

สาเหตุที่พระเวทมิได้บันทึกเอาไว้เป็นลายลักษณ์อักษรนั้น พระอัครคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) (2507, หน้า 21-22 ;อ้างถึงใน ประเวศ อินทองปาน, 2563, หน้า 49) ได้ให้เหตุผลว่า “พวกพราหมณ์มีการหวงแหนคาถาอาคมของตนมาก กลัวคาถาอาคมของตนจะเสื่อม ผู้เรียนต้องเรียนกับพราหมณ์ตัวต่อตัวด้วยการสังวธยายให้จำได้ขึ้นใจมิให้คลาดเคลื่อนและผิดพลาดได้ ผู้เรียนจะต้องเรียนด้วยความเคารพและเชื่อฟัง พราหมณาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาการให้ อุปรกรณ์ในการเรียนไม่เจริญพอที่จะเขียน วิชาการต่าง ๆ ได้”

ดังนั้นจะเห็นว่าในสมัยพระเวทปรากฏเทพเจ้าต่างๆจำนวนมากภายหลังเกิดการปะทะสังสรรค์กันเพิ่มเติมและยุบรวมเกิดการเพิ่มเติมและตัดทอนเทพเจ้าโดยแปรผันตามสภาพทางการเมืองและสังคม จนเกิดการพัฒนาแนวคิดในฐานะพระผู้เป็นเจ้าสูงสุด คือ พระพรหม และเป็นจุดเริ่มต้นในการพัฒนาแนวความคิดไปสู่การกำเนิดพระตรีมูรติในระยะต่อมา

ในเชิงระบบทางสังคม เมื่อชาวอารยันโจมตีชาวทราวิทได้แล้วเกิดการแต่งงานกัน ต่อมาพวกอารยันเกรงว่าจะถูกกลืนชาติไปในไม่กี่ชั่วอายุคน และพวกทราวิทมีอำนาจทางการเมืองระดับสูง ฉะนั้นชาวอารยันได้สร้างระบบกีดกันทางสังคม ห้ามมิให้พวกทราวิทแต่งงานกับพวกอารยัน จึงเกิดระบบวรรณะขึ้นมาเพื่อรักษาความบริสุทธิ์ของเชื้อชาติ เพราะวรรณะ หมายถึง สีมืด คือผิวขาวของพวกอารยัน และผิวดำของทราวิท ในตอนเริ่มแรกมีความรังเกียจชาวทราวิทเจ้าของถิ่นผู้เจริญน้อยกว่า (ประเวศ อินทองปาน, 2563, หน้า 48-50)

วรรณะทั้ง 4 ถูกบัญญัติเพิ่มเติมไว้ในคัมภีร์พระเวทโดยกำเนิดจากพรหมประชาบดี รายละเอียดมีดังนี้ (สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2562, หน้า 48-49)

1. วรรณะกษัตริย์ หรือนักรบ ทำหน้าที่ปกครองและต่อสู้เพื่อบ้านเมือง วรรณะนี้เกิดจากป่าหรือไหล่ของพรหมประชาบดี
2. วรรณะพราหมณ์ หรือนักปราชญ์ ทำหน้าที่ทรงจำพระเวทและกำหนดเรื่องพิธีกรรมทุกอย่างสำหรับคนทุวรรณะ กลุ่มนี้เกิดจากปากของพรหม
3. วรรณะแพศย์ ทำหน้าที่สนับสนุนสองวรรณะแรก ซึ่งโดยมากก็คือสมาชิกส่วนใหญ่ของสังคม ผู้ประกอบอาชีพเกษตรกรรม พาณิชยกรรม หรือศิลปหัตถกรรม กลุ่มนี้เกิดจากท้องของพรหม
4. วรรณะศูทร ทำหน้าที่รับใช้วรรณะทั้งสามข้างต้น กลุ่มนี้เกิดจากเท้าของพรหม

ปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นตั้งแต่ส่วนพรหมณะเพิ่มเติมเข้ามาในพระเวทมีความน่าสนใจมาก และมีอิทธิพลต่อการเกิดของปรัชญาอินเดียหลายสำนักทั้งฝ่ายจารีต (orthodoxy) กับฝ่ายนอกจารีต (heterodoxy) ในช่วงก้าวผ่านปลายยุคพระเวทสู่ยุคอนุษัทธิ วรรณกรรมพระเวทกลายเป็นคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ที่ตัดสินชะตาชีวิตผู้คนตั้งแต่เกิด การแต่งงานข้ามวรรณะถือเป็นความผิดและเป็นเรื่องน่ารังเกียจ อันจะทำให้เด็กที่เกิดจากพ่อแม่ต่างวรรณะมีมลทินจะแตะต้องไม่ได้ ชีวิตของมนุษย์คนหนึ่ง (เน้นผู้ชายและไม่นับวรรณะสุดท้าย) มีหน้าที่ต้องศึกษาเล่าเรียน (ขั้นที่ 1 ของชีวิต คือ พรหมจารี) จากนั้นก็แต่งงานครองเรือน (ขั้นที่ 2 ของชีวิต คือ คฤหัสถ์) พอเริ่มแก่เฒ่าปรากฏความชราที่ร่างกายเช่นผมหงอก ก็เตรียมตัวละจากจากบ้านสู่ป่า (ขั้นที่ 3 ของชีวิต คือ วานปรัสถ์) จากนั้นถ้ายังมีชีวิตอยู่ก็จะสละชีวิตทางโลกออกบวชแสวงหาความจริง (ขั้นที่ 4 ของชีวิต คือ สันยาสะ) แต่ความแตกต่างระหว่างขั้นตอนการดำเนินชีวิต (เรียกว่า อาศรม) ที่ 3 กับ 4 ยังไม่ปรากฏชัดเจนในยุคพระเวท ขั้นตอนชีวิตที่มีความสำคัญยิ่งต่อการเกิดเป็นมนุษย์ คือ คฤหัสถ์ แปลว่า ผู้ครองเรือน

คำสอนพระเวทในตอนนี้อาจกำหนดชั้นให้คนตั้งแต่เกิด แต่ยังไม่กำหนดหน้าที่ ความเป็นอยู่ และการดำเนินชีวิตของแต่ละคนตั้งแต่เกิดจนตายอีกด้วย เห็นได้ว่าพราหมณ์ให้ความสำคัญกับชีวิตของสมาชิกในวัยครองเรือนอย่างมาก โดยขั้นตอนของผู้ครองเรือนนี้อยู่ในฐานะที่จะสนับสนุนขั้นอื่นทั้งหมด จึงมีคำสอนที่ให้ผู้ครองเรือนประกอบอาชีพเลี้ยงครอบครัว สะสมทรัพย์ และบำเพ็ญมหายัญ 5 ประการ คือ

1. พรหมยัญญะ คือ บริจาคทรัพย์ผู้ศึกษาพระเวท
2. เทวยัญญะ คือ บูชาบวงสรวงเทวดา
3. ปิตถยัญญะ คือ ทำบุญอุทิศให้บรรพบุรุษผู้ล่วงลับ
4. ภูตยัญญะ คือ ทำบุญเลี้ยงคู่สัตว์ที่เลี้ยงไว้
5. มนุษยยัญญะ สงเคราะห์มนุษย์ผู้มาเยือน คือให้ทานคนเข็ญใจ เป็นต้น (สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2562, หน้า 48-49)

ในช่วงปลายของยุคพระเวทนี้ แนวคิดความเชื่อของชาวอินเดียในสมัยนั้นได้เปลี่ยนไปจากการนับถือเทพเจ้าหลาย ๆ องค์แบบพหุเทวนิยมมาเป็นแบบอติเทวนิยม แล้วมาเป็นแบบเอกเทวนิยมตามลำดับ วรรณะพราหมณ์หรือนักบวชในสมัยนี้ถือได้ว่ามีบทบาทหน้าที่ ให้ความสำคัญต่อสังคมชาวอินเดียเป็นอย่างมาก เพราะพราหมณ์เหล่านั้นได้กำหนดสร้างเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่ขึ้นมีนามว่า “พระพรหม” หรือ “ประชาบดี” เทพเจ้าองค์ใหม่ที่เริ่มเป็นที่นิยมยกย่องนับถือ เนื่องจากพระองค์เป็นเทพเจ้าผู้สูงสุดเป็นผู้สร้างโลก และมนุษย์ตลอดทั้งเทพเจ้ารวมถึงเหล่าเทวะน้อยใหญ่ทั้งหลายต่างถูกสร้างโดยพระองค์นี้ พระพรหมจึงมีหน้าที่เป็นเทพเจ้าผู้สร้างโลกแทนพระอินทร์ในยุคต้น สาเหตุที่ประชาชนหันมานับถือพระพรหมมากกว่าพระอินทร์เนื่องจากพระพรหมในระยะแรกนั้นไม่ปรากฏรูปร่าง ไร้อัตน ไม่มีครอบครัว และไม่เจ้าชู้มีภรรยามากดังเช่นพระอินทร์ ซึ่งในช่วงปลายพระเวทนี้ประชาชนเริ่มเบื่อหน่ายคล้ายศรัทธาในพฤติกรรมของพระอินทร์ส่งผลให้พระพรหมได้รับความเลื่อมใสศรัทธามากกว่า

ดังนั้น เมื่อมีความพยายามสร้าง พระพรหม ในฐานะพระผู้เป็นเจ้าสูงสุดยิ่งใหญ่กว่าเทพเจ้าทั้งปวง ความนิยมเข้ามาแทนที่พระอินทร์จึงถือเป็นการสิ้นสุดยุคพระเวท (ประเวศ อินทองปาน, 2563, หน้า 50-51) เข้าสู่จุดเริ่มต้นของยุคพราหมณ์ จะเห็นได้ว่าการพยายามสร้างความหมายใหม่แทนที่สิ่งเดิมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตลอดเวลาเพื่อพยายามตอบสนองต่อความเชื่อของคนในสังคมอยู่เสมอ

ยุคพราหมณ์

ยุคพราหมณ์ (ศตวรรษที่ 4-9 ก่อนคริสต์ศักราช) นี้ ซึ่งเป็นลัทธิความเชื่อถือหรือศาสนาของชาวอินเดีย เรียกชื่อว่า “ศาสนาพราหมณ์” ตามชื่อของประชาชนส่วนใหญ่ในสมัยนั้นที่นิยมเรียกตัวเองว่าพราหมณ์ เพราะยุคนี้ พราหมณ์ได้รับความยกย่องนับถือทางสังคมเป็นอย่างมาก พราหมณ์มีบทบาทและอำนาจหน้าที่สำคัญต่อสังคมอย่างมาก ถือได้ว่าเป็นยุคทองของพราหมณ์เป็นยุคที่พราหมณ์เจริญรุ่งเรืองมากที่สุด อิทธิพลของพราหมณ์ได้แผ่ไพศาลไปทุกสารทิศ พราหมณ์ได้รับการยอมรับและนับถือจนถึงจุดสูงสุด ทั้งในทางสังคมและทางศาสนา โดยเฉพาะในเรื่องพิธีกรรมต่าง ๆ ทางด้านศาสนาแม้แต่พระมหากษัตริย์ก็ทรงให้การยอมรับนับถือ พราหมณ์ผูกขาดอำนาจหน้าที่ในพิธีกรรมต่าง ๆ ไว้ทั้งหมด ทุกครอบครัวจะต้องพึ่งพราหมณ์ในการทำพิธีกรรม จึงทำให้เกิดมีพราหมณ์บุโรหิตไว้คอยให้คำปรึกษาและการบูชาให้ประจำครอบครัวและสำนักของกษัตริย์ ปฏิบัติสืบทอดมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้

พราหมณ์ในยุคนี้เป็นที่ยอมรับของคนในสังคมส่งผลให้มีความเป็นอยู่ที่ดี มีฐานะทางสังคมสูง พราหมณ์มีอำนาจเหนือชนเหล่าอื่น ในขณะเดียวกันพราหมณ์ยังพยายามสร้างความเข้มแข็งของพิธีกรรมให้มีความสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้นเพื่อเสริมสร้างความแข็งแกร่งทางชนชั้นของตนให้มากขึ้นจนยากที่ผู้ไม่ได้รับการศึกษาหรือมีหน้าที่โดยตรงจะปฏิบัติได้จนกลายเป็นพิธีที่มีความขลังความศักดิ์สิทธิ์ในตัวเองจนพิธีกรรมนั้น ๆ หากกระทำขั้นตอนหรือวิธีการบูชาอย่างถูกต้องตามระเบียบวิธีที่พราหมณ์กำหนดไว้เชื่อว่าจะสามารถบังคับให้เทพเจ้าที่อ่อนวอนประทานพรให้ตามประสงค์ ดังนั้น จากบทบาทหน้าที่อำนาจที่ยิ่งใหญ่และสำคัญในเรื่องพิธีกรรมทางศาสนาของพราหมณ์นี้เอง จึงทำให้ประชาชนชาวอินเดียและประชาชนชาวโลกทั่วไปเรียกศาสนาของชาวอินเดียในสมัยนั้นว่า “ศาสนาพราหมณ์” ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

บทบัญญัติในศาสนาพราหมณ์กำหนดให้ศาสนิกชน โดยเฉพาะพราหมณ์ต้องประกอบยัญพิธีและการเซ่นสังเวยอยู่เป็นประจำโดยเฉพาะการบูชาไฟ คือ พราหมณ์จะต้องบูชาทุกวันเมื่อเริ่มต้นหรือสิ้นสุดวันและคืนหนึ่ง ๆ และในวันเดือนเพ็ญเดือนดับ เป็นต้น ดังนั้นไฟ (หรืออัคนี) มีบทบาทสำคัญยิ่งในยัญพิธีทั้งปวง ใน พิธีกรรมต่าง ๆ เมื่อถึงตอนสำคัญทุกตอนจะต้องมีการถวายเครื่องเซ่นสังเวย หรือสวดอ่อนวอนแก่อัคนีเทพเพราะถือว่า อัคนีเป็นทูตของเทพทั้งหลาย หรือเป็นสื่อกลางนำเครื่องเซ่นสังเวยขึ้นไปถึงเทพทั้งหลายเมื่อใส่เครื่องสังเวยเข้าไปในไฟนั้นถือว่า ได้ส่งไปในโอษฐ์ของอัคนีเทพ เมื่อเปลวและควันไฟลุกพลุ่งขึ้น ก็หมายความว่าพระอัคนีเทพทรงนำเอาเครื่องเซ่นสังเวยขึ้น

ไปบนสวรรค์ที่นัยน์ตาของมนุษย์มองไม่เห็นเมื่อขึ้นไปถึงสวรรค์แล้ว องค์กรนี้เทพก็ทรงป้อนเครื่องสังเวชนั้นแก่ทวยเทพผู้เป็นภราดรทั้งหลาย ด้วยโอษฐ์ของพระองค์ ดุจดั่งแม่นกป้อนเหยื่อแก่ลูกนก

ดังนั้นจึงพอจะสรุปสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ยุคพราหมณ์เจริญรุ่งเรือง คือ พราหมณ์ได้สร้างหรือกำหนด พิธีกรรมทางศาสนาขึ้นมาใหม่อีก และให้มีความสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้น จึงได้เกิดมีเทพเจ้าผู้สร้างที่ยิ่งใหญ่สูงสุดขึ้นองค์ใหม่มีพระนามที่ประชาชนนิยมเรียกว่า “พระพรหม” ในยุคนี้มีคัมภีร์ใหม่เกิดขึ้น 2 คัมภีร์คือ “อาถรรพเวท และอาร์ณยกะ” และ ระบบวรรณะ 4 ก็สร้างขึ้นโดยพราหมณ์จารย์ในยุคนี้ ส่วนในปลายยุคพราหมณ์นี้ ศาสนาพราหมณ์ได้เผชิญกับพุทธศาสนาแล้ว และคัมภีร์ที่สำคัญของศาสนาพราหมณ์ที่ถือว่าเป็นศรัทธา คือเป็นคำสอนของพระเจ้า ส่วนที่มีชื่อว่า “อุปนิษัท” หรือ “เวทानตะ” เป็นที่สุดของพระเวทเกิดขึ้นในยุคนี้

ในยุคนี้เหตุการณ์ของอินเดียตกอยู่ภายใต้ความสับสนวุ่นวาย เนื่องจากเหตุการณ์ทางสังคม เศรษฐกิจและอื่น ๆ พราหมณ์เรื่องอำนาจ มีอิทธิพลเหนือวรรณะอื่น เป็นผู้ผูกขาดการประกอบพิธีกรรม เป็นตัวแทนของพระเจ้า เป็นผู้ไถ่บาป เป็นผู้ตีความคำสอนในพระเวท ในขณะที่คนวรรณะอื่นไม่มีโอกาสศึกษาคัมภีร์พระเวท พราหมณ์เองก็เริ่มมองคนในวรรณะอื่นว่าต่ำต้อยกว่าตน

ความคิดของพราหมณ์ในยุคนี้ได้พัฒนาไปอีกขั้นหนึ่ง จากเอกเทวนิยมพัฒนาไปเป็นเอกนิยม (ยอมรับพระพรหมเท่านั้นเป็นเทพเจ้าสูงสุด) เพราะสาเหตุสำคัญคือ

1. คนอินเดียเกิดความเบื่อหน่ายในเทพเจ้า โดยมีความรู้สึกที่เทพเจ้านั้นก็ไม่แตกต่างจากมนุษย์ คือ ยังมีโลก หลง มัวเมาในอำนาจจนลืมหู เช่น พระอินทร์ ได้รับการยกย่องให้เป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่ ก็มัวเมาในอำนาจมีใจระเริงหลงผิด เสพสุรา ยาเมาและเที่ยวเป็นชู้ภรรยาผู้อื่น ครั้งหนึ่งได้เป็นชู้กับนาง "อหฺลยา" ภรรยาฤๅษี จนต้องคำสาปของฤๅษีทำให้อับอายขายหน้า พระอินทร์ได้ไปอ้อนวอนฤๅษีให้ยกโทษและถึงกับทำพิธีอัสวเมธ (ฆ่าม้าบูชา) ฤๅษีใจอ่อนแต่ไม่สามารถถอนคำสาปก็ได้ เพียงแต่ทำให้เบาบางลง ด้วยเหตุนี้จึงทำให้คนอินเดียเกิดความเบื่อหน่ายเทพเจ้าที่มีตัวตน

2. พราหมณ์ร่ำรวยมั่นคงมากขึ้นก็มีโอกาสหาอำนาจมากขึ้น การได้เป็นใหญ่เหนือมนุษย์ยังไม่เป็นที่พอใจของพวกพราหมณ์ ยังต้องการเป็นใหญ่เหนือเทพเจ้าอีกด้วย พราหมณ์ยกย่องตนเองว่า “สากลจักรวาล ย่อมอยู่ในอำนาจของเทวดา แต่เทวดานั้นย่อมอยู่ในอำนาจของมนตร์ ส่วนมนตร์นั้นย่อมอยู่ในอำนาจของพราหมณ์ เพราะฉะนั้นพราหมณ์จึงเป็นเทวดาของเรา” และต่อมาก็กลายเป็นการดูหมิ่นเทพเจ้า ถือว่าเทพเจ้า มีฐานะเหมือนผู้ที่หิวโหยอาหาร ดังที่พราหมณ์ให้คิดว่า “โคร้อง

เพราะต้องการผณันไต พระอินทร์ก็รำร้องอยากเสวยน้ำโสม ฉะนั้น” เมื่อการหลงระเรีงในอำนาจของพราหมณ์ขึ้นถึงขีดสุด จึงเป็นธรรมดาอยู่เองจะต้องตกต่ำลง

3. พิธีกรรมต่าง ๆ ของพราหมณ์ มีมากมายและซับซ้อนเกินความพอดี พราหมณ์เองก็เริ่มสงสัยเรื่องศาสนาของตน สงสัยในพิธีที่ตนเองได้วางไว้ว่าจะได้ผลจริงหรือไม่ การที่เทพมีตัวตนเหมือนมนุษย์ ก็เท่ากับถูกจำกัดด้วยสถานที่และเวลา แต่เทพผู้ยิ่งใหญ่ ไม่ควรจะถูกจำกัดด้วยสถานที่และเวลา ควรจะเป็นสิ่งที่ไม่มีขอบเขตจำกัด เมื่อคน อินเดียเกิดความเบื่อหน่ายในพระเจ้าที่มีตัวตนจึงหันมานับถือสิ่งที่ไม่มีความตัวตน เรียกว่า “สิ่งแท้จริงอันติมะ” (Ultimate reality) ที่ไม่มีขอบเขตจำกัด ไม่ถูกจำกัดด้วยสถานที่และเวลา เป็นที่เกิดขึ้นของสากลจักรวาล ความเชื่อเรื่อง อติเทว นิยมได้พัฒนามาจากความเชื่อพหุเทวนิยม ได้เปลี่ยนมาเป็นความเชื่อแบบเอกเทวนิยมอย่างเต็มที่ การยกย่องเทพต่าง ๆ ว่ายิ่งใหญ่กว่าเทพเจ้าองค์อื่น ๆ ในเวลาทำพิธีบูชาโยถุ ก็เปลี่ยนยกย่องเทพเจ้าองค์เดียวว่าเป็นผู้ยิ่งใหญ่ตลอดกาล เรียกว่า พรหมัน

ในยุคนี้พระพรหมเป็นใหญ่สูงสุด พระองค์เป็นสภาวะธรรมไม่มีตัวตน มีคัมภีร์พราหมณะอีกเล่มชื่ออาร์ณยกะ คือ บทเรียนของผู้อยู่ป่า สอนการดำเนินชีวิตของพราหมณ์ตั้งแต่เกิดจนถึงออกป่าแสวงหา โมกษธรรมคือ ความหลุดพ้น จึงก่อให้เกิดการแบ่งช่วงชีวิตเพื่อไปสู่เป้าหมายสูงสุด เรียกว่า อาศรม 4 (Four orders or Ashrams) หมายถึง ช่วงหรือระยะเวลาของชีวิต และยังหมายถึงที่สำหรับอยู่อาศัยของนักบวชอีกด้วย ใน ยุคพราหมณ์ การดำเนินชีวิตตามหลักศาสนาของบุคคลในวรรณะสูงทั้ง 3 คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์จะต้องดำเนินชีวิตตามหลักอาศรม 4 คือ (ประเวศ อินทองปาน, 2563, หน้า 52-53)

1. **พรหมจริยะ** ประพฤติพรหมจรรยา วัยนี้เป็นช่วงแรกของชีวิตกำหนดตั้งแต่แรกเกิดจนถึงอายุ 25 ปีเป็นช่วงศึกษาเล่าเรียน กล่าวคือผู้จะศึกษาเล่าเรียนจะต้องไปสมัครเป็นศิษย์ในสำนักที่ตนปรารถนาจะฝากตัว ทางสำนักจะประกอบพิธีกรรมเรียกว่าอุปนยสันสการ คือรับเด็กเข้าศึกษาเล่าเรียน โดยคล้องด้าย ยัชโญปวีตหรือสายธูราให้เด็กแล้วเด็กก็จะอยู่ศึกษาเล่าเรียนในสำนักนั้น ๆ จนอายุ 25 ปี ในขณะที่อยู่ในสำนัก เด็กนอกจากจะได้รับการศึกษาศิลปวิทยาต่าง ๆ แล้ว ยังต้องประพฤติวัตรปฏิบัติตนอย่างเคร่งครัดต่อไปนี้ (จินดา จันทร์แก้ว, 2532, หน้า 34-35)

- 1) เชื้อฟังคำสอนครูบาอาจารย์ทุกอย่าง โดยถือว่าตนเป็นทาสของครู
- 2) ต้องออกไปรับภักษา นำมาให้อาจารย์บริโภคก่อน คนจึงจะบริโภคได้
- 3) ถือว่าน้ำกามเป็นสาระของชีวิต จึงต้องคอยสงวนรักษาไว้ คือ

ก. รับประทานอาหารที่ดีมีประโยชน์ต่อร่างกาย

ข. ไม่อ่านหนังสือทางเพศ หรือรัก ๆ ใคร่ ๆ

ค. ไม่ดูการละเล่นที่ยั่วยุคมารมณ

ง. ไม่แต่งตัวยั่วกิเลส

จ. ไม่อยู่ใกล้เพศตรงกันข้าม

ฉ. ไม่หลั่งน้ำกาม

ผู้ที่อยู่ในสังกัดศึกษาเล่าเรียนดังกล่าวเรียกว่าพรหมจารี ผู้ประพฤติุดจพรหม เพราะไม่ยุ่งเกี่ยวกับเรื่องเพศดังกล่าวแล้ว

2. คฤหัสถ์ วัยนี้กำหนดต่อจากช่วงแรกดังกล่าวแล้ว กำหนดตั้งแต่ช่วงอายุหลัง 25-50 ปี เป็นช่วงที่สำเร็จการศึกษาแล้ว กลับมาช่วยบิดามารดาประกอบอาชีพ และครองเรือนโดยแต่งงานเพื่อมีทายาทสืบสกุลต่อไป และประกอบอาชีพตามวรรณะของตน

3. วานปรสัถ์ เป็นช่วงที่ 3 แห่งชีวิต กำหนดตั้งแต่อายุหลัง 50-75 ปี เป็นวัยที่เข้าสู่ความชรา ควร มุ่งฝึกจิตปฏิบัติธรรม และช่วยบำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคม

วัยนี้เป็นช่วงสุดท้ายของชีวิต กำหนดตั้งแต่อายุหลัง 75 ปีเป็นต้นไป เป็นช่วงที่ใกล้สิ้นชีพแล้ว จึงควรได้เจริญ สมาธิ ปัญญา โดยเฉพาะ เพื่อรู้ความจริงของชีวิต และตระเตรียมบุญกุศลเพื่อติดตนไปสู่โลกหน้า

การแบ่งวัยของชีวิตออกเป็น 4 ช่วงดังกล่าว นอกจากจะหาสาระแก่นสารให้แก่ตนแล้ว ยังเป็นไปตามการแบ่งพระเวทออกเป็น 4 ส่วนอีกด้วย กล่าวคือมันตระสำหรับพรหมจารี พรหมณะ สำหรับคฤหัสถ์ อารัณยกะสำหรับวานปรสัถ์และอุปนิษัทสำหรับสันยาสี นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับธรรม 4 ประการอันเป็นจุดหมายสูงสุดของคนในศาสนาพราหมณ์อีกด้วยคือ

อรรถ การแสวงหาความมั่นคงให้แก่ชีวิตในด้านต่าง ๆ เช่น การศึกษาเล่าเรียน เป็นต้น

กามะ การเสริมสร้างชีวิตให้มั่นคง เช่น การแต่งงาน และการประกอบอาชีพ เป็นต้น

ธรรมะ การประพฤติปฏิบัติธรรม เพื่อหาความจริงของชีวิต เข้าใจขบวนการของชีวิต จะได้หาแก่นสารของชีวิต เพื่อจะได้ไปเกิดในสุคติภูมิ

โมกษะ การออกบำเพ็ญพรต เพื่อบรรลุดจุดหมายสูงสุดของชีวิตคือโมกษะความหลุดพ้น (พิน ดอกบัว, 2555, หน้า 36-37)

อาศรม 4 นี้ เป็นเรื่องของวราณะพรหมณ์ กษัตริย์และแพศย์ ส่วนศูทรไม่มีสิทธิปฏิบัติหน้าที่ของศูทรมีเพียงต้องคอยรับใช้พวกวราณะที่สูงกว่าอย่างอดทนและเต็มใจ หากศูทรทำตามได้ก็จะมีบุญมากขึ้นตามลำดับจนถึงได้เกิดเป็นพรหมณ์ในที่สุด (Levis M.Hopfe 1994, pp. 90 ;อ้างถึงใน พิน ดอกบัว, 2555, หน้า 37) และเรื่องอาศรม 4 ก็เป็นเรื่องของบุรุษไม่เกี่ยวกับสตรี ในคัมภีร์มनुธรรมศาสตร์ สตรีเป็นเพศที่จะต้องอยู่ในบ้านแต่จะอยู่เพียงลำพังไม่ได้ เพราะถือว่าไม่รักษาความเป็นกุลสตรีจำเป็นจะต้องอยู่ในความคุ้มครองของบุรุษตลอดชีวิต อย่างเช่นวัยเด็กก็อยู่ในความคุ้มครองของบิดา แต่งงานแล้วก็อยู่ในความคุ้มครองของสามี และเมื่อสามีตายหรือไปบวชก็ต้องอยู่ในความคุ้มครองของบุตร หน้าที่สำคัญของสตรีคือเป็นมารดา ความสำคัญของมารดาเป็นทั้งความดีและแสงสว่างของบุตร-ธิดา ดังนั้นมารดาจึงเป็นบุคคลที่บุตรธิดาจะต้องเคารพบูชา (Levis M.Hopfe 1994, pp. 92 ;อ้างถึงใน พิน ดอกบัว, 2555, หน้า 37)

ยุคอุปนิษัท

อุปนิษัท (ศตวรรษที่ 8-5 ก่อนคริสตศักราช) เกิดขึ้นประมาณ 100 ปี ก่อนพุทธกาลและสิ้นสุดประมาณ พ.ศ. 700 เป็นคัมภีร์ประกอบด้วยเหตุผลทางปรัชญา แสดงถึงความก้าวหน้าทางด้านความคิดและจิตใจ คำว่า อุปนิษัท แปลว่า เข้าไปในงั้ใกล้ โดยนัยความว่านักศึกษาที่จะเรียนจะต้องเข้าไปหาอาจารย์แล้วนั่งลงใกล้ ๆ เพื่อศึกษาโดยมิให้คนข้างนอกรู้จึงถือว่าเป็นคำสอนลึกลับ (Esoteric doctrine) เป็นภาคที่ 3 แห่งคัมภีร์พระเวท แต่งขึ้นโดยยิตคัมภีร์พระเวทเป็นแม่บท เป็นปรัชญาสำคัญอันหนึ่งของศาสนาฮินดู ซึ่งอธิบายข้อความในพระเวทและเป็น คัมภีร์สุดท้ายแห่งการศึกษาเพื่อถึงที่สุดจึงเป็น “เวทานตะ” แปลว่า ที่สุดแห่งพระเวท เมื่อเรียนจบคัมภีร์อุปนิษัทถือว่าถึงที่สุดแล้ว ซึ่งมี 10 คัมภีร์หลักที่เป็นของแท้และเก่าแก่ ที่มุ่งประกาศลัทธิเอกเทวนิยม อธิบายถึงปรัชญาว่าด้วยสภาพของมนุษย์และสากลโลก ชีวามัน (ตัวตนย่อย) และปรมาณัน (ตัวตนสากล) เป็นต้น ทุกคนมีวิญญาณ (อาตมัน) เป็นอมตะและเป็นอันหนึ่งเดียวกับอาตมันสากล คือ พรหมัน คำสอนสำคัญมี 4 เรื่อง คือ 1) อาตมัน (วิญญาณ) 2) พรหมัน 3) มายา (อภิปรัชญา) 4) กรรมและการเกิดใหม่

ยุคนี้ถือว่าเป็นยุคแห่งการคิดค้นและแสวงหาทางแห่งการหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ก่อให้เกิดเจ้าลัทธิต่าง ๆ 4 ลัทธิ คือ 1) ลัทธิที่เชื่อว่า ผลแห่งญาณคือความรู้แจ้ง นำไปสู่การหลุดพ้น 2) ลัทธิที่เชื่อว่าผลของการกระทำพลีกรรม บูชายัญ นำไปสู่การหลุดพ้น 3) ลัทธิที่เชื่อว่า ผลของการ

กระทำบำเพ็ญตบะด้วยการทรมานกายและใจ นำไปสู่การหลุดพ้น 4) ลัทธิที่เชื่อว่า สิ่งที่เป็นรูปธรรม ทั้งปวง คือ อุปสรรค ชัดขวางมิให้จิตบรรลุดุจดหมายอันเป็นนามธรรม

การจะหลุดพ้นการเวียนว่ายตายเกิด จะต้องปฏิบัติด้วยตนเอง มิใช่ด้วยการทำการบูชาเทพ เจ้าและสังเวท วิญญาณบรรพบุรุษ ดังนั้น การปฏิบัติอย่างเข้มงวดเพื่อละโลกีย์วิสัย สามารถกระทำ ด้วยการบำเพ็ญตบะและการบำเพ็ญฌาน ซึ่งอาจจะปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทำไปพร้อม ๆ กันทั้งสองอย่าง ทำให้เกิดนักบวช 3 พวก คือ “ปริพาชก” แปลว่า ผู้เร่ร่อน “ภิกขุ” แปลว่า ผู้ขอ และ “สันยาสี” แปลว่า ผู้สละ สำหรับผู้ที่เชื่อในผลแห่งฌาน คือ ปัญญาซึ่งทำให้เกิดการรู้แจ้ง ได้เกิดแนวคิดที่มีชื่อเสียง คือ ศาสนาเซน พุทธศาสนา และมีนักบวชในลัทธิพราหมณ์ที่ต้องการบำเพ็ญพรตเป็นดาบส ต้องศึกษาคัมภีร์อาร์ณยะ ส่วนผู้ต้องการเป็นสันยาสีในศาสนาฮินดูต้องศึกษาคัมภีร์ทั้งอาร์ณยะและ คัมภีร์อุปนิษัต

สาระสำคัญ คือ การแสวงหาความหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดของวิญญาณ ซึ่งเน้นว่า วิญญาณคือสภาพที่สิ่งอยู่ในสรรพสิ่ง เป็นวิญญาณแห่งสากลโลก เรียกว่า “ปรมาตมัน” สิ่งที่แตกออกมาจากปรมาตมัน คือ อาตมัน (วิญญาณย่อย) วิญญาณของบุคคล คือ พรหม หมายถึงตนเอง คือ พรหม การรู้จักตนเองเท่ากับรู้จักพรหมหรือการรู้จักพรหมก็คือการรู้จักตนเอง ดังนั้น ความรู้จึงเป็นทางเข้าถึงโมกษะ คือความหลุดพ้น ด้วยการปฏิบัติจนสามารถทำให้วิญญาณที่หลงผิดด้วยอำนาจแห่งมายา (อภิปิชา) กลับมารู้แจ้งเห็นจริงว่า ตนเองคือพรหม วิญญาณบริสุทธิ์นี้จะกลับไปรวมอยู่กับพรหม (ปรมาตมัน) ชั่วฉับวันครั้น ไม่ต้องเวียน วายตายเกิดอีกต่อไป

ลัทธิของคัมภีร์อุปนิษัตเป็นความพยายามที่จะแสวงหาทางหลุดพ้นซึ่งแตกต่างไปจากวิธีที่เคยเชื่อถือ กันมา คือแทนที่จะใช้วิธีอ่อนวอนพระเจ้าเพื่อให้พระเจ้าช่วยก็หันมาสนใจกับการกระทำของมนุษย์เอง วิธีปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นมี 2 วิธี คือ การบำเพ็ญตบะและโยคะ

1. ตบะ คือ การบำเพ็ญตบะ ผู้บำเพ็ญตบะเรียกว่า ตาปสยะ หรือ ตปัสสี (ดาบส) เน้นการทรมานตน ด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น คังกุศี คือ พวกรอดนอนบนเตียงหนามคราวละนาน ๆ ทุก ๆ วัน ชลาศียี คือ พวกถือแช่ตัวในน้ำแค่เอว คราวละหลายวันหรือหลายสัปดาห์ นิษฉลี คือ พวกที่ถือการไม่เคลื่อนไหวร่างกาย ยืนและนั่งในท่าและที่เดียวเป็นเวลาแรมปี ขทาตรี คือ พวกถือไม่นอน ยันตัวตรงอยู่ตลอดเวลา ปัญดตปัสวี คือ พวกถือนั่งกลางแดดพร้อมทั้งก่อไฟ 4 กองไว้ล้อมตัว 4 ทิศ ฉทินนกา คือ พวกถือการทำร้ายร่างกายตนเอง เช่น บีบรัดอวัยวะบางอย่างจนเป็นร่อง ฯลฯ บางพวกถือรับประทานอาหารจำกัดเฉพาะเป็นอย่าง ๆ เช่น ถือกินแต่ผลไม้ ถือกินแต่รากไม้ ถือกินสมุนไพร ถือ

ดื่มนม ถือกินวันละไม่เกิน 8 คำ ถือกินตามจันทร์ขึ้นและแรม ถือกินอาหารตามป่าช้า ถือกินอาหารผสมด้วยมูลโค ปัสสาวะ หรือแม้แต่อุจจาระมนุษย์ ฯลฯ

ตบะเป็นข้อปฏิบัติทางศาสนาที่ยึดมั่นฝังแน่นในหมู่ชาวอินเดีย และน่าจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่อธิบายว่าทำไมพุทธศาสนาจึงดำรงอยู่ในอินเดียไม่ได้ และเหตุผลที่ว่าทำไมชีวิตและสังคมอินเดียจึงเป็นอยู่อย่างที่เราประหลาดใจทุกวันนี้ ความหมายการบำเพ็ญตบะแต่ละยุคแตกต่างกัน ในยุคพระเวท บำเพ็ญตบะเพื่อให้พระเจ้าเห็นใจแล้วช่วยเหลือ แต่ในตอนปลายยุคพระเวท บำเพ็ญตบะเพื่อขอความกรุณาเชิงบังคับพระเจ้าให้ช่วยเหลือ ส่วนในยุคอุปัชฌาย์ บำเพ็ญตบะเพื่อย่างกิเลสในกายให้ทั้งหมดไปด้วยการทรมานกายอย่างสาหัส

2. โยคะ แปลว่า ฝึกฝนจิตใจเพื่อความหลุดพ้นเข้าสู่โมกษะผู้บำเพ็ญโยคะ เรียกว่า โยคี มี 3 วิธี คือ 1) ชญาณโยคะ การเข้าถึงโมกษะด้วยความรู้ 2) กรรมโยคะ การเข้าถึงโมกษะด้วยกรรม หรือการกระทำ ซึ่งต่อเนื่องจากชญาณโยคะสมบูรณ์แล้ว คือ กระทำหน้าที่ด้วยความรู้สึกปล่อยวาง 3) ภักติโยคะ การเข้าถึงโมกษะได้ด้วยความรัก โยคะทั้ง 3 นี้ ชญาณโยคะ คือการมีความรู้เป็นสิ่งสำคัญ กรรมและภักติเป็นเพียงการแสดงออกของความรู้ความหลุดพ้นหรือโมกษะ การละอุปาทานในการกระทำและความภักติ ย่อมไม่อาจเกิดขึ้นได้ (ประเวศ, 2563)

อุปัชฌาย์ได้อธิบายและวางกฎเกณฑ์ของพราหมณ์ใหม่ ส่วนใหญ่แล้วอธิบายเรื่องการนับถือพระพรหม เรื่องอาตมน์ว่าสรรพสิ่งทั้งปวงมาจากพระพรหมและอยู่ร่วมกับพระพรหม พระองค์เป็นวิญญานของโลก สถิตอยู่ทั่วไปในสิ่งทั้งมวล พระองค์ไม่มีเพศ ไม่มีรูปร่าง จึงไม่มีใครรู้ว่าพระองค์มีลักษณะเช่นไร บางคนก็เข้าใจว่าพระองค์เป็นอาตมน์คือเป็นตัวตนของโลก “ผู้ใดรู้แล้วว่าอาตมน์ของตนว่าเป็นอาตมน์ของพรหม ผู้นั้นย่อมเข้าถึงพระพรหม และหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด” ความรู้ตรงนี้เป็นทางให้เข้าถึงโมกษะคือกลับไปอยู่กับพระพรหมตามเดิม

ความสัมพันธ์ระหว่างวิญญานส่วนตัวกับปฐมวิญญานหรือพระพรหมเปรียบเทียบเหมือนหนังหุ้มกระดูก คัมภีร์อุปัชฌาย์ที่นับถือปฏิบัติกันมาจนเท่าทุกวันนี้มีอยู่ 3 ประการ คือ (พระอุดรคณาธิการ (ขวินทร์ สระคำ), 2507 ,หน้า 44-45) คือ 1) พิธีกรรมทางศาสนา เช่น การบวงสรวง การบูชา 2) การบำเพ็ญพรต เช่น การบำเพ็ญตบะ การทรมานร่างกาย 3) วิมุตติและความสุขซึ่งเกิดจากการบรรลุคุณธรรมด้วยปัญญา

ภายหลังพระพรหมเสื่อม พวกพราหมณ์ได้สร้างเทพเจ้าองค์ใหม่ขึ้นแทน ในช่วงเวลาดังกล่าว ศาสนาพราหมณ์ก็ได้กลายมาเป็นศาสนาฮินดู อย่างไรก็ตามแม้ว่าอุปัชฌาย์จะเป็นส่วนหนึ่งของพระเวท

แต่ในทางปรัชญาแล้ว อุปนิษัตต่างจากพระเวทซึ่งแต่งก่อน เพราะปรัชญาพระเวทเชื่อพระเจ้าหลายองค์และเน้นยัญพิธี บวงสรวงด้วยการนำสัตว์มาสังหารพร้อมเครื่องสังเวทอื่น ๆ ส่วนปรัชญาอุปนิษัตโน้มเอียงมาทางเอกนิยม เชื่อในหลักความจริงสูงสุดว่า มีเพียงหนึ่งเดียว คือ พรหมัน ซึ่งเป็นบ่อเกิดของจักรวาลและสรรพสิ่งทั้งหลาย หน้าที่ของมนุษย์คือการศึกษาและปฏิบัติให้เข้าถึงเอกภาวะนี้จะเรียกว่าบรรลุมฤกษะ อุปนิษัตนี้อาจนับได้ว่าเป็นรากฐานของปรัชญาภควัทศิตา

ยุคมหากาพย์ สมัยนี้เริ่มเมื่อประมาณ 600 ปี ก่อน ค.ศ. จนถึง ค.ศ.200 รวมระยะเวลาประมาณ 800 ปี เป็นยุคสำคัญคือ พุทธศาสนาและศาสนาเชนเกิดขึ้นซึ่งแข่งขันกับศาสนาฮินดู วรรณกรรมที่เป็นที่มีชื่อเสียงในยุคนี้คือ มหากาพย์รามายณะ และมหากาพย์มหาภารตะ แต่ละเรื่องเป็นบทกวีเรื่องใหญ่และยาว เกี่ยวกับบุรุษผู้มีนามกระเดื่อง ทั้งยังแฝงปรัชญาไว้ด้วย มหาภารตะได้มีบางส่วนที่กลายเป็นคัมภีร์ศาสนาอันมีชื่อเสียงของอินเดีย คือ ภควัทศิตา อันแสดงถึงหลักกรรมเรื่องอาตมมันและพระพรหมไว้ชัดเจน หนังสือเรื่องภควัทศิตาอยู่ในบรรพหนึ่งของมหาภารตะ มีนามว่า ภิษมบรรพ ในยุคนี้ตรงกับยุคเริ่มต้นแห่งพุทธศาสนา มีปรัชญาฮินดูเกิดขึ้น 6 สาขา มีคัมภีร์ศาสนาฮินดูเกิดขึ้นดังต่อไปนี้

1. รามายณะ เป็นบทกวี 24,000 โคลก กล่าวถึงพระวิษณุ อวตารที่ 7 เป็นพระรามเพื่อปราบอสูร

“ราวณะ” หรือทศกัณฐ์ ฤๅษีวาลมิกีเป็นผู้แต่ง แต่ชาวฮินดูเชื่อว่าได้รับแรงดลใจจากพระเจ้า

2. มหาภารตะ เป็นบทกวี 220,000 บรรทัด ท่องเรื่องกล่าวถึงสงครามระหว่างกษัตริย์พวกเคารวะกับปาณฑวะซึ่งเป็นญาติกัน และกล่าวถึงพระวิษณุอวตารที่ 8 เป็น กฤษณะ ทำหน้าที่สารถิขัรบรหคักให้ออรชุน พร้อมทั้งได้สอนปรัชญาและศาสนาแก่ออรชุน คัมภีร์ภควัทศิตาที่มีชื่อเสียงว่าเป็นยอดปรัชญาของฮินดู

นอกจากนี้ยังมีปรัชญาฮินดูเกิดขึ้นอีก 6 ทรรศนะ ซึ่งจุดกำเนิดจากการเกิดขึ้นของคัมภีร์อุปนิษัต มีจุดมุ่งหมายเดียวกันคือเพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริงซึ่งสัจธรรมของฮินดู ทรรศนะทั้งหกคือ นยายะ ไวเศชิกะ สางขยะ โยคะ มีมางสา และ เวทานตะ ระบบปรัชญาทั้ง 6 นี้ เรียกว่า ระบบอาสติกะ (ประเวศ, 2563) แต่มาถึงยุคปัจจุบันก็เป็นเพียงทรรศนะและปรัชญาอยู่ในหนังสือเท่านั้น ส่วนมากศาสนาฮินดูส่วนใหญ่เน้นบถือและปฏิบัติในสาขา 2 นิกาย คือ ไศวนิกาย ไวษณพนิกาย ส่วนนิกายพรหมะไม่ได้รับความนิยมมากเหมือนยุคพราหมณ์

ยุคสุตร

ยุคสุตร (ระหว่างศตวรรษที่ 3-2 ก่อนคริสต์ศักราช) เป็นยุคที่ได้รวบรวมปรัชญาต่าง ๆ ให้เป็นหมวดหมู่ เพื่อเป็นหลักฐานและสะดวกต่อการจดจำ และเป็นสมัยที่พวกอารยันขยายลงไปทางใต้ของอินเดีย พร้อมกับนำความเชื่อแบบฮินดูไปเผยแพร่ สมัยนี้มีพุทธศาสนาเป็นคู่แข่งสำคัญ ความเคลื่อนไหวที่สำคัญในสมัยนี้ คือ

1. ศาสนาฮินดูแผ่ขยายตลอดทั่วภาคใต้ของอินเดีย พวกพราหมณ์ได้รับการยอมรับเช่นเดียวกับทางภาคเหนือ
2. วรรณกรรมเรื่องภารตะ ได้มีการแต่งต่อเติมจนกลายเป็น “มหาภารตะ” และได้รับความนิยม
3. พราหมณาจารย์ได้ทำตำราสำหรับกุลบุตรพราหมณ์ เพื่อใช้ศึกษาในโรงเรียน ตำราดังกล่าวได้ถูกเป็นอรรถ ประมวลใจความให้สั้นที่สุดเพื่อทรงจำได้เร็ว ตัวอรรถนี้เรียกว่า “สูตร” ซึ่งถูกผูกขึ้นมาเป็นหัวข้อประมวลศิลปวิทยาทุกประเภท แบ่งเป็นหกประเภทรวมเรียกว่า “เวทวงศ์” หรือองค์แห่งเวท ดังนี้

ศึกษาศาสตร์ เป็นวิชาที่ว่าด้วยการออกเสียงและวิธีอ่านพระเวท ให้มีเสียงเสนาะ

ไวยากรณ์ศาสตร์ เป็นวิชาที่ว่าด้วยหลักภาษา การแปลและตีความ

นิรุกติศาสตร์ เป็นวิชาที่ว่าด้วยที่มาและความหมายของศัพท์ที่ใช้ในพระเวท

ฉันทศาสตร์ เป็นวิชาที่ว่าด้วยการประพันธ์บทร้อยกรอง ตลอดจนกฎของกวีนิพนธ์

ขโยติสศาสตร์ เป็นวิชาที่ว่าด้วยดาราศาสตร์และโหราศาสตร์ กัลปศาสตร์ เป็นวิชาที่ว่าด้วยพิธีกรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีในวิชาทั้ง 6 สาขานี้ กัลปศาสตร์เป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุด เพราะประกอบด้วยสูตร 3 สูตร คือ เศราตสูตร เป็นสูตรที่เกี่ยวกับพิธีกรรม คฤสุตร เป็นสูตรที่เกี่ยวกับพิธีประจำบ้าน และ ธรรมสูตรเป็นข้อปฏิบัติสำหรับประชาชนทุกวรรณะ (วนิดา ขำเขียว, 2543, หน้า 52-53)

จะเห็นได้ว่ามีการพัฒนาแนวคิดอยู่ตลอดเวลาที่มีการเพิ่มเติมแนวคิดอยู่อย่างสม่ำเสมอ อย่างไรก็ตามพราหมณ์ยังคงเป็นศูนย์รวมความรู้และอำนาจอยู่ ปราภฏการณ์ทางการเมืองและสังคมก็ยังคงดำเนินต่อไป

เหตุการณ์ทั่วไปในยุคนี้ (ค.ศ. 200-500) สืบเนื่องจากการอุบัติขึ้นของศาสนาเซน และพุทธศาสนา ซึ่งต่างเป็นศาสนาที่เสนอหนทางที่จะปลดปล่อยทุกข์บุคคลให้พ้นจากกิเลสกองทุกข์ได้อย่าง

แท้จริง ได้รับศรัทธาเลื่อมใสจากผู้คนทั่วไปในทันทีเพราะเป็นเรื่องใกล้ตัว สามารถนำไปปฏิบัติได้ผลจริง การเผยแผ่คำสอนก็ใช้ภาษาชาวบ้าน ทั้งศาสนาเซนและพุทธศาสนาต่างเป็นศาสนาที่ปฏิเสธพระเจ้าหรือเทวนิยม จึงถือว่าการขอบต่อศาสนาพราหมณ์โดยตรง การถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินและการแบ่งชั้นวรรณะในสังคมได้นำมาซึ่งความขัดแย้งนานัปการ จนต้องจัดระบบการปกครองในรูปของแบบรัฐ (อาณาจักร) ขึ้นมารับมือกับปัญหาเหล่านี้ อาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในยุคนี้คือ อาณาจักรมอญแห่งราชวงศ์เมารยะ และมีพระเจ้าอโศก (269-232 ปี ก่อน ค.ศ.) เป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในด้านศาสนาฮินดูซึ่งเกิดขึ้นติดต่อกันเนื่องมาจากยุคพราหมณ์ประมาณ พ.ศ. 700 เป็นต้นมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้

ศาสนาฮินดูนี้เกิดขึ้นได้เพราะการเสื่อมลงของศาสนาในยุคพราหมณ์นั่นเอง ซึ่งถ้าพิจารณาตามหลักไตรลักษณ์ทางพุทธศาสนาก็เป็นธรรมดาของสรรพสิ่งทั้งหลาย เมื่อเจริญเต็มที่ก็ต้องเสื่อมสลายจนถึงที่สุด เมื่อเกิดก่อนก็ย่อมเติบโตและก็ตายก่อน เมื่อเจริญก่อนก็ย่อมเสื่อมก่อนเช่นกัน จากความเจริญรุ่งเรืองสูงสุดแล้วก็เสื่อมสลายลงของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งช่วงเวลานั้นตกอยู่ในราวก่อน พ.ศ. 100 ปี จนถึงหลัง พ.ศ. ประมาณ 700 ปีนั้น ในช่วงนี้จึงทำให้พราหมณ์ได้ปรับปรุงศาสนาของตนขึ้นใหม่เพื่อให้ได้รับความนิยมนับถือจากประชาชนอีกครั้งหนึ่ง เพราะประชาชนในช่วงนี้ได้เสื่อมศรัทธาจากศาสนาพราหมณ์ และหันไปให้ความศรัทธาเลื่อมใสนับถือพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากแล้วศาสนาพราหมณ์จึงต้องปรับปรุงศาสนาของตนเพื่อเรียกความนับถือศรัทธากลับมาดังนั้น ชาวอินเดียโดยเฉพาะ พราหมณาจารย์ที่มีความสัมพันธ์กับศาสนาอย่างใกล้ชิด และนิยมเรียกตนเองว่าชาวฮินดูในสมัยนั้นจึงเร่งฟื้นฟูปรับปรุงแก้ไขศาสนาพราหมณ์เดิมนั้นขึ้นมาใหม่ให้เป็นศาสนาแห่งชาติของชาวอินเดียและเรียกชื่อศาสนาที่ปรับปรุงขึ้นใหม่แล้วนั้นว่า “ศาสนาฮินดู” หรือ “ฮินดูธรรม” ตามชื่อของตน ฉะนั้น คนไทยในปัจจุบันนี้จึงมักเรียกว่า “ศาสนาฮินดู” ตามชื่อของศาสนิกผู้นับถือศาสนานี้แต่เพื่อให้ประชาชนทั่วไปได้ทราบว่า ศาสนาพราหมณ์กับศาสนาฮินดูนั้นเป็นศาสนาเดียวกัน มีความสัมพันธ์เกิดขึ้นต่อเนื่องกันมา จึงนิยมเรียกรวมกันใหม่ว่า “ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู”

ในสมัยนี้นักปราชญ์พราหมณ์คนสำคัญ คือ คังกราจารย์ เห็นว่าศาสนาพราหมณ์จะอยู่ไม่ได้เนื่องจากคนหันไปฟังคำสอนของพระพุทธเจ้ามากขึ้น ไม่เว้นแม้แต่พราหมณ์เอง พราหมณ์ที่มีชื่อเสียงหลายท่านหันไปเป็นพุทธมามกะ คังกราจารย์จึงไปศึกษาคำสอนของพุทธศาสนาและนำมาดัดแปลงเข้ากับศาสนาพราหมณ์แล้วเรียกใหม่ว่า “ฮินดู” ซึ่งแปลว่าศาสนาของชาวอินเดีย คือ รวมทุกศาสนาที่มีอยู่ในอินเดียว่า เป็น ฮินดูหมด พระพุทธเจ้าก็เป็นปางหนึ่งของพระนารายณ์ที่เรียกว่า นารายณ์

อวตาร คือ เป็นปางที่ 9 พุทธอวตาร แล้วแบ่งคำสอนเลียนแบบพุทธศาสนาว่า ตริมูรติ (เลียนแบบพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์) ซึ่งแปลว่า รูปสาม สอนว่าเทพเจ้าที่สำคัญมี 3 องค์ คือ พระพรหม พระวิษณุ (พระนารายณ์) และพระศิวะ เทพเจ้าทั้งสามพระองค์นี้ แท้จริงเป็นองค์เดียวกัน แต่แบ่งภาคออกเป็น 3 องค์ เพื่อทำหน้าที่สามประการ คือ พระพรหม มีหน้าที่สร้างสรรค์ พระวิษณุ มีหน้าที่ทำนุบำรุงเลี้ยงดู (นารายณ์อวตารลงมาปราบมาร) พระศิวะ มีหน้าที่ทำลาย

สมัยก่อนในศาสนาพราหมณ์จะไม่มีวัด แต่จะเป็นเทวสถาน และไม่มีนักบวชหรือพระ พราหมณ์มีครอบครัวมีลูกมีเมียได้ เป็นเศรษฐี เป็นกรรมพื เป็นยาจก เป็นชวานา ก็มีทั้งนั้น เมื่อคังกรอาจารย์เลียนแบบพุทธศาสนา จึงมีวัด นักบวช รูปเคารพเทพเจ้าสำหรับผลที่เกิดขึ้นจากการปรับปรุง และเปลี่ยนแปลงศาสนาพราหมณ์มาเป็นศาสนาฮินดู ได้เกิดสิ่งใหม่ ๆ ขึ้น ทั้งด้านปรัชญาและศาสนา ซึ่งสามารถสรุปเป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้

1. ได้เกิดมีเทวะหรือเทพเจ้าสูงสุดและยิ่งใหญ่ขึ้นสามองค์เรียกว่า “ตริมูรติ” แปลว่า รูปสาม หมายถึง เทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ 3 องค์ คือ พระพรหม พระวิษณุหรือพระนารายณ์ และพระศิวะหรือพระอิศวร ในเทพเจ้าทั้ง 3 องค์นี้ในปัจจุบันหรือในยุคฮินดูนี้ พระวิษณุกับพระศิวะ ทั้ง 2 องค์นี้จะเป็นที่เคารพนับถือของชาวฮินดูเป็นอย่างยิ่ง สำหรับพระพรหมมีหน้าที่เป็นผู้สร้างอย่างเดียวไม่มีอำนาจเป็นที่น่ากลัวเกรงขามเป็น รูปธรรมเหมือนอย่างพระวิษณุและพระศิวะ จะมีคนที่นับถืออยู่บ้างเป็นส่วนน้อย โดยมากจะเป็นพวกคนเก่าแก่หรือพราหมณ์ปุโรหิต

2. แนวความคิดของปัญญาชนในยุคนี้ ได้หวนกลับมานับถือเทพเจ้าหลายองค์หรือที่เรียกว่าแบบพหุเทวนิยมเหมือนกับยุคต้น ๆ อีกครั้งหนึ่ง

3. นอกจากเทพที่สำคัญ 3 องค์ที่เรียกว่า ตริมูรติแล้วยังมีเทพเจ้าที่ชาวฮินดูให้ความสำคัญและนับ ถือที่เกิดขึ้นใหม่อีกมากมายตามความนิยมของสังคม เช่น พระลักษมีเทวี พระอุมาเทวี หรือเจ้าแม่กาลี พิฆเนศหนุมาน และที่สำคัญอีก 2 องค์ที่ได้รับความนับถือนับถือมากคือ พระราม และพระกฤษณะ

4. ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้ฟื้นฟูกลับเป็นที่นิยมนับถือของประชาชนมากขึ้นกว่าแต่ก่อนแล้วได้เผยแผ่ออกไปอย่างกว้างขวางทั้งในและนอกอินเดีย

5. ได้ส่งเสริมและพัฒนาการศึกษาให้เจริญขึ้น โดยมีสำนักอาจารย์ทิศาปาโมกข์เป็นศูนย์กลางอยู่ที่เมืองตักศิลาที่นับได้ว่าเป็นสถานศึกษาที่สำคัญและยิ่งใหญ่เปรียบได้กับมหาวิทยาลัยปัจจุบันนี้

6. พราหมณ์ได้อธิบายวันสิ้นโลกว่า โลกที่พระพรหมสร้างขึ้นมานี้จะมีวันหนึ่งซึ่งแตกสลายไป เพราะอายุขัยของโลกนับตั้งแต่วันที่พระเจ้าเริ่มสร้างจนถึงวันล้างโลกเรียกว่า “หนึ่งกัลป์” กัลป์หนึ่งแบ่งออกเป็น 4 ยุค คือ กฤตยุค ไตรตายุค ทวารปยุค และกัลยยุค ถ้าถือเอาตามความเชื่อของศาสนา พราหมณ์-ฮินดู โลกของเราในปัจจุบันนี้กำลังตกอยู่ในช่วงยุคสุดท้ายของกัลป์นี้ ที่เรามักจะพูดและได้ยินได้ฟังอยู่เสมอว่า “กัลยยุค” เพราะในยุคนี้จริยธรรมและศีลธรรมของคนในสังคมจะเหลือเพียง 1 ใน 4 เท่านั้น สังคมมนุษย์จึงมีแต่ความ สับสนวุ่นวายเต็มไปด้วยปัญหาต่อสู้แข่งขัน

7. ในด้านการศึกษา ตระกูลที่จัดเป็นวรรณะพราหมณ์ กษัตริย์ และแพศย์ ทุกครอบครัวจะต้องส่ง บุตรเข้ารับการศึกษานในสำนักพราหมณ์และพิธี “ยัชโญปวีต” คือทำพิธีคล้องสายสิญจน์ และเสกเป่าก่อนเข้ารับการศึกษาบรมในสำนักนั้น

8. เทวรูปหรือรูปเทพเจ้าทั้งหลายที่ชาวอินเดียได้สร้างขึ้นมาเพื่อบูชากราบไหว้ในเทวาลัยต่าง ๆ นั้น เชื่อกันว่าได้เกิดขึ้นมาในตอนปลายของยุคนี้ (ประเวศ, 2563)

ในยุคสุทรวนี้มีการพยายามนำแนวคิดของศาสนาพุทธเข้ามาผสมผสานในศาสนาฮินดูมากยิ่งขึ้น เพื่อเรียกศรัทธาจากศาสนิกที่หันไปนับถือพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะยุคนี้แนวคิดเรื่องพระตรีมูรติปรากฏเป็นรูปร่างอย่างชัดเจนก็ด้วยอิทธิพลจากพระพุทธรูปศาสนาในเรื่องไตรรัตน์ซึ่งมีรูปสาม เช่นเดียวกับตรีมูรติที่มีรูปสาม จากการบัญญัติของท่านคังกราจารย์ อย่างไรก็ดีเหตุการณ์ทางการเมืองและสังคมยังคงมีผลต่อศาสนาฮินดูอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้จนล่วงเข้าสู่สมัยอวตาร

ยุคอวตาร

ในสมัยนี้เป็นช่วงระยะเวลาที่เกิดเหตุการณ์จลาจลในอินเดียต่อเนื่องกันมาเป็นเวลานาน เพราะซึ่งอำนาจกันเองภายในประเทศ อีกทั้งยังถูกศัตรูนอกประเทศรุกรานผลัดเปลี่ยนกันเข้าปกครอง อินเดียผู้ปกครองบางคนก็นิยมศาสนาฮินดู บางคนก็ศรัทธาศาสนาเชน และบางคนก็เลื่อมใสพุทธศาสนา พวกใดเป็นใหญ่ก็จะฟื้นฟูศาสนาที่ตนนับถือขึ้นมา ตอนปลายของยุคนี้อินเดียตกอยู่ภายใต้การปกครองของราชวงศ์กุษาณะ กษัตริย์ที่สำคัญของราชวงศ์นี้คือ พระเจ้ากนิษกะ ทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนา พวกฮินดูจึงต้องพัฒนาลัทธิของตนเพื่อแข่งขันกับพุทธศาสนา การแข่งขันนี้เป็นเหตุให้ต่างฝ่ายต่างรับเอาหลักธรรมของฝ่ายตรงข้ามเข้ามาในลัทธิของตน ประกอบกับพวกฮินดูได้เกิดแตกแยกเป็นนิกายใหม่ มีการสร้างเทพเจ้าใหม่ ๆ ขึ้นมา

พระรามและพระกฤษณะซึ่งแต่เดิมเคยนับถือแค่เป็นวีรบุรุษเท่านั้น ได้ถูกยกขึ้นให้มีความศักดิ์สิทธิ์เป็นพระวิษณุ ผู้อวตารลงมา ลัทธิฮินดูที่นับถือพระวิษณุก็เฟื่องฟูขึ้นมา คณะสำคัญที่เป็นหัวหน้าในนิกายนี้เรียกว่า “นิกายภควัต” แปลว่า “บูชาพระภควานพระผู้ควรบูชา”

ส่วนพวกนับถือพระศิวะก็ไม่ยอมแพ้ได้ยกพระศิวะให้สำคัญยิ่งขึ้น โคซึ่งเป็นพาหนะได้ถูกยอมรับนับถือว่าเป็นโคศักดิ์สิทธิ์ คิวลึงค์ได้ถูกยกเป็นของศักดิ์สิทธิ์ควรแก่การบูชา ในขณะที่เดียวกันได้เกิดลัทธิทั้งหกขึ้นในยุคนี

พวกพราหมณ์ได้รับปรัชญาทั้งหกนี้เข้ามาไว้ในศาสนาของตนเรียกว่า “ศัทธรรมศนะ” หรือ “ทัศนะทั้งหก” ซึ่งแต่ละลัทธิต่างก็มีความต่อเนื่องกับเป็นคู่ ๆ จึงจัดแบ่งออกเป็น 3 คู่ ดังนี้ (วนิดา ขำเจียว, 2543, หน้า 53-54)

คู่ที่หนึ่ง	ปรัชญานายะ	เจ้าลัทธิคือ ท่านโคตมะ
	ปรัชญาไวเศชิกะ	เจ้าลัทธิคือ ท่านกณาทะ
คู่ที่สอง	ปรัชญาasangขยะ	เจ้าลัทธิคือ กาปีละ
	ปรัชญาโยคะ	เจ้าลัทธิคือ ปตานุชลี
คู่ที่สาม	ปรัชญามิมางสา หรือ ปูรวมิมางสา	เจ้าลัทธิคือ ไชมินิ
	ปรัชญาเวทานตะ หรือ อุตตรมิมางสา	เจ้าลัทธิคือ พาทรายณ์ หรือ วยาสะ

ในสมัยนี้นักปราชญ์ฮินดูได้รวบรวมกฎและวินัยซึ่งแต่เดิมเรียกว่า “ธรรม” ได้ผูกเป็นกาพย์ง่าย ๆ สำหรับชาวฮินดูทั่วไปไว้ใช้ปฏิบัติ เรียกว่า “มานวธรรมศาสตร์” แปลว่ากฎข้อบังคับของพระมनु

นอกจากมานวธรรมศาสตร์แล้วยังมีหนังสือ “ภควัตคิตา” ซึ่งเป็นส่วนที่เดิมมาจากมหากาพย์มหาภารตะ ภควัตคิตานี้เป็นหนังสือที่อ่านได้ทุกวรรณะไม่ห้ามเหมือนกับคัมภีร์พระเวทที่อ่านได้เฉพาะบางวรรณะ ดังนั้น ทุกชั้นสามารถรับรู้หลักธรรมโดยไม่จำเป็นต้องออกบวช เพียงแต่รู้จักหน้าที่ของตนและปฏิบัติตามหน้าที่นั้น ๆ ให้ดีที่สุด โดยไม่หวังผลตอบแทนก็สามารถนำผู้นั้นไปสู่ความจริงสูงสุด ดังคำสอนในภควัตคิตาความว่า "การกระทำสิ่งที่ดีควรกระทำไปเรื่อย ๆ โดยไม่หวังผลตอบแทนจะนำผู้กระทำไปสู่ความจริงสูงสุด" ภควัตคิตาเป็นหนังสือที่สอนมนุษย์ให้คำนึงถึงสังคม ไม่ใช่มุ่งความหลุดพ้นส่วนบุคคลดังเช่นอุปนิษัตแต่มนุษย์มีหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติแม้ว่าจะต้องตายในหน้าที่ แต่การ

ตายในหน้าที่ของตนดีกว่าการทำหน้าที่ของคนอื่นซึ่งจะนำภัยมาสู่ตน สมัยแห่งการฟื้นฟูนี้มีนักปราชญ์ที่มีชื่อเสียงหลายท่าน คือ ท่านกุมาริล ผู้แต่งอรรถกถาแก้คัมภีร์กรรมมีมังสา หรือปุรวมีมังสาของไซมินิ (ราว พ.ศ.1243 คังกรจารย์ (พ.ศ. 1331-1363) ได้แต่งอรรถกถาแก้เวทानตสูตรและภควัทคีตาอนึ่ง ตอนปลายของสมัยนี้ได้เกิดค่านิยมทางสังคมขึ้น คือ การเผาหญิงหม้ายพร้อมศพสามี และยกย่องหญิงที่ยอมทำตามประเพณีว่าเป็นผู้กล้าหาญ เรียกหญิงนั้นว่า “สตี” หากหญิงใดไม่ยอมทำตามประเพณีจะถูกขอร้อง แต่ถ้าไม่กระทำจะถูกสังคมตราหน้าว่าเป็นคนไม่ดีและหญิงนั้นต้องถือพรหมจรรย์ตลอดชีวิต

ต่อมาเกิดการแตกแยกของพุทธศาสนาออกเป็น 2 นิกาย คือ เถรวาทและมหายาน สำหรับเถรวาทเป็นนิกายมีแพร่หลายนัก ในขณะที่มหายานซึ่งเคารพรูปปั้นต่าง ๆ ตลอดจนพิธีรีตองเป็นที่นิยมของคนทั่วไปมาก ต่อมานิกายมหายานก็ห่างไกลไปจากหลักการเดิมของพุทธศาสนาและใกล้เคียงไปทางลัทธิฮินดูมากขึ้น เพราะนำเอาขนบธรรมเนียมประเพณีหลายอย่างในศาสนาฮินดูมาใช้ และขณะเดียวกันลัทธิฮินดูก็ยอมรับพระโพธิสัตว์ของนิกายมหายานเป็นพระเจ้าของศาสนาฮินดู ดังนั้นพุทธศาสนานิกายมหายานและศาสนาฮินดูก็ปะปนใกล้เคียงเข้าไปทุกที จนในที่สุดศาสนาฮินดูก็รับว่าพระพุทธเจ้าเป็นพระวิษณุกลับชาติมาเกิด ในศตวรรษที่ 8 สองลัทธินี้ก็ปะปนกันจนแยกไม่ออก และในสมัยราชวงศ์คุปตะ ระหว่างศตวรรษที่ 4 และ ที่ 5 นั้น กษัตริย์อินเดียนับถือศาสนาฮินดูไวษณพนิกาย ซึ่งเป็นนิกายที่นับถือพระวิษณุ เนื่องจากกษัตริย์มีพระประสงค์ที่จะทำให้อินเดียเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยเน้นอารยธรรมฮินดู สนับสนุนการศึกษาพระเวท และลัทธิความเชื่อโบราณ จึงทำให้ศาสนาฮินดูรุ่งเรืองขึ้นอีก

พราหมณ์ได้ปรับปรุงศาสนาเพื่อต่อสู้กับพุทธศาสนาและศาสนาเซน ประมาณ 600-480 ปีก่อน คริสตศักราช หรือต้นพุทธกาล ในขณะที่ชาวอินเดียหันมานับถือพุทธศาสนาและศาสนาเซนมากขึ้น ยุคนี้ถือว่าพวกอารยันก้าวหน้ามากทั้งทางลัทธิ สติปัญญา การปกครองเป็นแบบแผนมากกว่าแต่ก่อน ผลการปรับปรุงศาสนาพราหมณ์ จึงกลายมาเป็นศาสนาฮินดูเช่นในปัจจุบัน และความคิดแบบเอกเทวนิยมได้พัฒนากลับไปเป็นพหุเทวนิยมอีกครั้ง พราหมณ์ได้ยกเอาพระศิวะ พระวิษณุขึ้นมาให้เสมอกับพระพรหมองค์เดิม จึงเกิดมีพระเจ้า 3 องค์ เรียกว่า “ตรีมูรติ” คือ 1) พระพรหม ทำหน้าที่เป็นผู้สร้างโลก 2) พระวิษณุหรือพระนารายณ์ทำหน้าที่เป็นผู้รักษา 3) พระศิวะหรือพระอิศวร ทำหน้าที่เป็นผู้ทำลาย

ทั้งพระศิวะและพระวิษณุทรงอวตารมาจากพระพรหม นอกจากนั้นพระองค์ยังอวตารเป็น
วีรบุรุษหรือเป็นมนุษย์วิเศษอีกมากจนกลายเป็นลัทธิอวตาร เมื่อเวลาผ่านไปคนอินเดียที่เคยนับถือ
เทพเจ้าสามองค์พร้อม ๆ กัน บางพวกมีแนวโน้มศรัทธาในพระศิวะมาก ก็นับถือพระศิวะมากกว่าพระ
พรหมและพระวิษณุ พวกนับถือพระวิษณุก็ยกย่องพระศิวะน้อยลง ผู้ใดนับถือเทพองค์ใด ก็ยกย่อง
เทพองค์นั้นว่าสูงสุด จึงเกิดนิกายใหญ่ 3 นิกาย คือ นิกายพรหม นิกายศิวะ และนิกายไวษณพ

ในยุคนี้พระพรหมตกต่ำมากไม่ค่อยมีผู้นับถือนอกจากพราหมณ์ปุโรหิตและนักปราชญ์ เพราะ
พระพรหมไม่มีลักษณะเป็นรูปธรรมที่จะช่วยเหลือหรือลงโทษใคร คนอินเดียจึงนิยมไปนับถือพระ
อิศวรและพระนารายณ์ ตามลักษณะของ “ตรีมูรติ” แนวความคิดทางปรัชญาถือว่าเป็นธรรมาธิษฐาน
ว่าโลกมีการตั้งขึ้นเป็นเบื้องต้น มีการรักษา ดำรงอยู่ขณะหนึ่ง (อิตติ) และมีการแตกสลายไปในที่สุด
(ภังคะ) ระยะเวลาระหว่างสร้างโลก โลก ตั้งอยู่และโลกพินาศนี้เรียกว่า “กัลป์หนึ่ง”

นอกจากนิกายสำคัญทั้ง 3 นิกายนี้แล้ว ยังมีนิกายที่นับถือเทวะชั้นสองอีกมากมาย หากแต่
นิกายที่นับถือบูชากันเป็นอันมากในปัจจุบันนี้ คือ นิกายศักติ และนิกายตันตระ

ยุคเสื่อม

ในยุคเสื่อมนี้ มีนิกายศักติ นิกายตันตระเป็นต้น เกิดขึ้นระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 12-16
ประเทศอินเดียถูกอิสลามรุกราน ดินแดนที่พวกราชบุตร (แคว้นราชสถาน) ครอบครองถึง 300 ปี ก็ถูก
พวกอิสลามเข้าครอบครอง ยกเว้นทางตอนใต้ ในสมัยนี้พุทธศาสนาเสื่อมลงไปมาก แต่ศาสนาฮินดู
กลับมีผู้นับถือกันมากทั้งที่หลักปฏิบัติมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางลบเพราะลัทธิตันตระเกิดขึ้น การฆ่า
สัตว์บูชาญนิยมทำกันมากแทนการทำพิธีบูชา ภาษาที่ใช้ในการทำพิธีกรรมก็นิยมภาษาพื้นเมืองแทน
ภาษาสันสกฤต มีการจัดหญิงแพศยาหรือนางเทวทาสีบริการในเทวาลัย จึงเป็นเหตุให้เกิดการกระทำ
อันหยาบช้ำลามกในเทวาลัย นักบวชสารซึ่งเป็น นักบวชรุ่นใหม่ที่เพิ่มขึ้น พวกนี้บูชารูปเคารพของเทพ
เจ้า เช่น พระศิวะ พระวิษณุ บรรดามหาเทวีของพระศิวะและพระวิษณุ ได้รับการยกย่องว่ามีอำนาจ
ไม่น้อยไปกว่าสามี เพราะการติดต่อกับเทพเทวะผู้เป็นสามีนั้นยากมากจำเป็นต้องใช้องค์เทพเทวีเป็น
สื่ออีกต่อหนึ่งจึงทำให้เกิดนิกายศักติ และตันตระ

ในยุคนี้พระรามและพระกฤษณะซึ่งแต่เดิมเคยนับถือเป็นวีรบุรุษเท่านั้น ได้ถูกยกขึ้นให้มี
ศักดิ์ศรีเป็นพระวิษณุผู้อวตารลงมา ลัทธิฮินดูที่นับถือพระวิษณุก็เฟื่องฟูขึ้นมา ส่วนพวกนับถือพระศิวะ

ก็ได้ยกพระศิวะให้สำคัญยิ่งขึ้น โศ ซึ่งเป็นพาหนะถูกยอมรับนับถือว่าเป็นโคศคค์ศีลธิ์ ศิวลึงค์ได้ถูกยกเป็นของศคค์ศีลธิ์ควรแก่การบูชา มีการสวดขับบทกาศยต่าง ๆ เพื่อการบูชาเทพเจ้าเหล่านี้ในเทวาลัย จากที่ได้ไล่เรียงยุคสมัยต่างๆที่ผ่านมามองเห็นได้ว่าแม้จะเชื่อว่ายุคเสื่อมแต่ก่อนจะเสื่อมนั้น พัฒนาการทางศาสนาฮินดูถือว่าพัฒนาไปเป็นอย่างมากสะท้อนการผสมผสาน เพิ่มเติม และลดทอน ในรายละเอียดต่างๆได้อย่างน่าสนใจทั้งอิทธิพลจากพุทธศาสนา การปฏิรูปศาสนาของท่านคังกรร จารย์ที่ได้รับการต่อยอดจนแนวคิดเรื่องพระตรีมูรติปรากฏอย่างเป็นรูปธรรมมีการเพิ่มหรือลด ความสำคัญตามยุคสมัย อย่างไรก็ตามการพัฒนาการของพระตรีมูรติยังคงพัฒนาต่อยอดไปผ่านเทวด้านาน ในการอวตารลงมาอีก

การเปลี่ยนแปลงของปรัชญาฮินดูจะเป็นไปในทางใดก็ตาม ทศณะนี้ยังคงได้ชื่อว่าเป็นทศณะ ทางปรัชญาลุ่มเทวนิยม (Theism) จากความเชื่อในช่วงที่ยังเป็นศาสนาพราหมณ์ที่ให้ความเชื่อว่า เทพเจ้าเป็นผู้ทรงสร้างจักรวาล เทพเจ้าอย่างพระอินทร์และพระพรหมถือเป็นเทพเจ้าที่ได้รับการ เคารพนับถือว่าเป็นเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่ที่สุด จากความเชื่อที่ต่อเนื่องนี้ทำให้เหล่าพราหมณ์ใน ยุคใหม่จะ ทำการปรับเปลี่ยนแนวคิดทางศาสนาและพิธีกรรมแล้วยังได้ทำการปฏิรูประบบของเทพเจ้าครั้งใหญ่ อีกครั้ง มีการสร้างเทพเจ้าชุดใหม่ขึ้นมาแต่ยังคงลักษณะของเทพเจ้าแบบเก่าไว้ นอกจากนี้ยัง มีการจัด เรียงลำดับความยิ่งใหญ่ของเทพโดยแบ่งเป็นมหาเทพและอนุเทพ เทพเจ้าที่มีความสำคัญในช่วงนี้มี ความสำคัญอยู่ในสถานะมหาเทพมี 3 องค์ด้วยกัน ได้แก่ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ ต่อมา นักปราชญ์ทางศาสนาฮินดูเห็นว่าควรรวมเอาเทพเจ้าทั้ง 3 องค์ข้างต้น เข้าไว้ด้วยกัน เพื่อการพัฒนา ศาสนาให้ไปในแนวทางเดียวกันกับทางปรัชญา จึงเกิดนามใหม่ของเทพเจ้าองค์นี้ว่า “ตรีมูรติ” (Trimurti) (นิติกร วิชุนา, 2563, หน้า 53)

ในหนังสือ พระตรีมูรติ ฉบับเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ (2546, หน้า 9-15) ได้อธิบาย กำเนิดพระตรีมูรติในแต่ละตำนาน ซึ่งอธิบายเรื่องราวการอวตารของเทพสูงสุดสามองค์ ของ ศาสนาพราหมณ์มาเป็นตรีมูรติตามที่ปรากฏในหนังสือ ศรีศุจริเตร ซึ่งเป็นวรรณกรรมในสมัยหลัง ที่แต่งเติมขึ้นมาเพื่อเน้นย้ำหน้าที่และพระกรุณาแห่งพระตรีมูรติในรูปพระทัตตาเตรยะทรงกรุณา ต่อสัตว์โลก ดังนี้

ในเบื้องต้นโลกนี้มีน้ำเว้งว่างเพียงอย่างเดียว พระนารายณ์ มีความดำริในพระทัยว่าโลกควร จะถูกสร้างขึ้น มา ทันทันนั้นก็มิใช่สีทองขนาดมหึมาเกิดขึ้น ไข่นี้มีชื่อว่า หิรัณยครรร์ (หิรัณยครร) ครรร์ ที่เป็นทองเมื่อหนึ่งปีของพวกเทพผ่านไป (หนึ่งปีในมนุษย์โลกเท่ากับหนึ่งวันของพวกเทพ) ไขทองได้

แยกออกเป็นสองส่วน ส่วนบนกลายเป็นท้องฟ้า ส่วนล่างกลายเป็นแผ่นดิน จากนั้นพระพรหมจึงได้ถือกำเนิดขึ้นมาทำหน้าที่สร้างสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาล คือ สร้างโลก 14 โลก สร้างทิศทั้ง 10 สร้างคุณงามความดี สร้างสิ่งชั่วร้าย พระพรหมได้สร้างโอรสขึ้นมา 7 องค์เพียงด้วยการใช้ความคิด จึงเรียกกันว่า มานสบุตร (บุตรที่เกิดจากความคิด) ได้แก่ฤๅษี 7 ตน คือ **มริจि อตริ อังคิรต पुलสฺตยะ (ปุลสฺตย) पुलหะ กฤตฺ และ วลีษฐะ**

นางอนสุยาเป็นภรรยาของฤๅษีอตริ นางเป็นหญิงที่ซื่อสัตย์ (ปติวรัต) ต่อสามีอย่างสูงสุดไม่มีหญิงใดเปรียบเทียบได้ พระอินทร์เกิดความเดือดร้อน เกรงว่าวันหนึ่งข้างหน้าตนจะถูกนางแย่งอำนาจความเป็นเจ้าแห่งเทพไป เนื่องจากนางมีคุณธรรมอันสูงส่งเช่นนั้น พระอินทร์จึงพาพวกเทวดาไปเฝ้าเทพทั้งสามคือ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ และได้พรรณนาถึงความยิ่งใหญ่ของความซื่อสัตย์ของนางอนสุยาให้เทพทั้งสามฟังเทพทั้งสามรู้สึกอัศจรรย์พระทัยในความซื่อสัตย์ของนางอนสุยา จึงต้องการที่จะทดสอบคุณธรรมนั้น เทพทั้งสามได้แปลงตัวเป็นฤๅษีไปยังอาศรมของอตริฤๅษีตอนเที่ยงวัน ตอนนั้นอตริฤๅษีได้ออกไปจากอาศรมเพื่อประกอบ พิธีกรรม อยู่แต่นางอนสุยา นางได้นิมนต์ฤๅษีทั้งสามเข้าไปภายในอาศรม ล้างเท้าให้ฤๅษีและได้ปูอาสนะให้นั่ง ฤๅษีทั้งสามได้ขอเป็นแขกของนาง และขอให้นางนำอาหารมาถวายตนโดยเร็ว มิฉะนั้นพวกตนก็จะไปขออาหารที่อื่น แขกที่มาที่อาศรมของฤๅษีอตริจะได้รับการปฏิบัติเหมือนเป็นเทพเสมอ ดังนั้นนางอนสุยาจึงได้หมอบลงแทบเท้าของฤๅษีทั้งสามแล้วขอให้ฤๅษีทั้งสามไปอาบน้ำตามพิธีให้เรียบร้อยเสียก่อนแล้วให้รีบกลับมาฉันอาหารตอนเที่ยงวัน ฤๅษีทั้งสามก็ยังคงยืนยันที่จะฉันอาหารอยู่นั้นเองนางอนสุยาจึงเตรียมที่ให้ฤๅษีฉันอาหาร ฤๅษีได้ตั้งข้อแม้ก็คือ ขอให้นางอนสุยาเปลือยกายขณะที่ถวายอาหาร เพราะต้องการจะชมความงามของนางซึ่งเป็นที่เลื่องลือกันทั่วไป นางอนสุยาต้องใช้ความคิดอย่างหนักเพราะ ถ้านางปฏิเสธฤๅษีทั้งสามก็จะไปขออาหารที่อื่น ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นก็จะเป็นการผิดธรรมเนียมการปฏิบัติต่อแขกของเจ้าของบ้าน อันถือเป็นความผิดอย่างร้ายแรง แต่เมื่อนางพิจารณาอย่างถี่ถ้วนแล้วก็ทราบว่ฤๅษีทั้งสาม ต้องการจะทดสอบความซื่อสัตย์ต่อสามีของตน นางจึงเข้าไปในครัวด้วยดวงใจที่บริสุทธิ์ตั้งจิตอธิษฐาน โดยอ้างเอาความซื่อสัตย์ต่อสามีเป็นที่ตั้งขอให้ฤๅษีทั้งสามกลายเป็นเด็กก่อนขณะที่นางเปลือยกายนำอาหารมาถวายเมื่อนางนำอาหารมาถวายจริง ๆ ฤๅษีทั้งสามได้กลายเป็นเด็กก่อนไปจริง ๆ นางอนสุยาจึงกลับเข้าไปในครัวและแต่งตัวตามปกติ กลับออกมาอุ้มเอาเด็กทั้งสามนั้นใส่เปล แล้วใช้พระเวทล้อมเด็กทั้งสามเพื่อให้นอนหลับตอนนั้นเองฤๅษีอตริได้กลับมา นางอนสุยาจึงเล่าเรื่องราวทั้งหมดให้ฟังฤๅษีอตริทราบด้วยตาพิพม์ว่าเด็กทั้งสาม คือเทพสามองค์จึงได้หมอบลงกราบเด็กทั้งสามจึงได้กลับกลายเป็น

เทพสามองค์ และได้สรรเสริญความซื่อสัตย์ต่อสามีของนางอนสุยาและขอให้นางขอพร นางได้ขอให้เทพทั้งสามอยู่เป็นลูกของนาง เทพทั้งสามจึงได้รวมร่างเป็นหนึ่งเดียวแต่ยังคงเศียรของตนไว้ทั้งสามเศียร

รูปเทพที่รวมเป็นหนึ่งนี้ได้รับการตั้งชื่อว่า ทัตตะ แต่คนทั่วไปจะเพิ่มคำว่า อาเตรย เข้ามา ซึ่งมีความหมายว่า ผู้เป็นลูกของ ฤๅษีอัสตรี ดังนั้น ทัตตะอาเตรยยะ จึงมีความหมายว่า ทัตตะ (ผู้ถูกประทานมา) ผู้เป็นลูกของฤๅษีอัสตรี

คัมภีร์ภควตปุราณะ เล่าเรื่องการอวตารมาเป็นพระตรีมูรติของพระพรหมา พระวิษณุ และพระคิวะ ต่างไปจากเรื่องที่เล่าไว้ใน ศรีศุรุจรีเตระ ซึ่งมีดังต่อไปนี้

อนสุยา มีลูกชายที่มีความรุ่งเรืองสามคน คือ **ทัตตะ** (เทพฤๅษีทัตตะอาเตรยยะ) **ทุรวาสัส** (ทุรวาสส หรือ ทุรวาส) และพระจันทร์ ซึ่งเป็นภาคหนึ่งของ พระวิษณุ พระคิวะ และพระพรหมา ตามลำดับ ก่อนที่จะมีลูกทั้งสามมีเรื่องเล่าไว้ดังนี้ พระพรหมาได้กระตุ้นฤๅษีอัสตรีซึ่งเป็นโอรสที่เกิดจากความคิดของพระองค์ให้ทำการสร้างโลก ฤๅษีอัสตรีจึงได้พานางอนสุยาภรรยาไปบำเพ็ญตบะอยู่ที่ภูเขาฤกษะ ด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น คบคุยม ลมหายใจ ยืนด้วยเท้าเพียงข้างเดียว สู้ร้อนสู้หนาว กินเพียงอากาศเป็นอาหาร และทำสมาธิในใจว่า

“ข้าฯ ขอพึงผู้เป็นเจ้าของโลก เป็นสภะขอให้เจ้าเหนือโลก นั้นประทานลูกที่เหมือนเจ้าโลกนั้นแก่ ข้าด้วยเถิด”

ด้วยอำนาจตบะนั้นเทพสามองค์ คือ พระพรหมา พระวิษณุ และพระคิวะ ได้ออกมาทางศีรษะของฤๅษีอัสตรี แล้วได้ทรงพาหนะ คือ หงส์ ครุฑ และโคตามลำดับ มาปรากฏตัวต่อหน้าฤๅษี ฤๅษีได้ล้มตัวลงนอนทำความเคารพแบบทันทวัต (เหมือนท่อนไม้ล้ม) แล้วได้ทำการสรรเสริญเทพทั้งสามเป็นอเนกประการ และได้ทูลเทพทั้งสามว่า ตนบำเพ็ญตบะนี้ถึงเจ้าเหนือโลกเพียงองค์เดียวด้วยจุดประสงค์อยากจะมีลูก เหตุไฉนท่านทั้งสามจึงได้มาปรากฏพระองค์พร้อมกัน เทพทั้งสามหัวเราะและบอกกับอัสตรีฤๅษีว่าตนแม้จะเป็นเทพสามองค์ก็จริง แต่ก็เป็นรูปร่างรูปเดียว คือ เจ้าเหนือโลกที่ตัวฤๅษีนี้ถึงนั่นเอง เทพทั้งสามจึงให้พรฤๅษีโดยให้ส่วนของตน ๆ ไปเป็นลูกของฤๅษี จากพรนั้น ส่วนของพระพรหมาเกิดเป็นโสมะ คือ พระจันทร์ ส่วนของพระวิษณุเกิดเป็นทัตตะ ผู้เชี่ยวชาญด้านโยคะ ส่วนของพระคิวะ เกิดเป็นฤๅษีทุรวาส

เรื่องที่เล่าไว้ใน มารกาณเทยะ ปุราณะ มีดังนี้

มีพราหมณ์แห่งกุศิกโคตรผู้หนึ่งอาศัยอยู่ที่เมือง **อิชฐานะ** เขาเป็นโรคเรื้อนเดินไปไหนมาไหนไม่ได้เนื่องจากกรรมเก่า แต่ภรรยาของเขาก็มีได้รังเกียจ ให้การปรนนิบัติสามีด้วยความจงรักภักดีอย่างที่จะหาภรรยาคนใดมาเปรียบได้ แม้ว่าจะได้รับการดูค่าจากสามีอย่างรุนแรงอยู่เป็นประจำโดยนางถือว่าสามีเป็นเหมือนเทพ วันหนึ่งพราหมณ์ได้พบหญิงแพศยาสาวสวยคนหนึ่งเกิดความหลงใหล จึงบังคับให้ภรรยาพาไป ยังบ้านหญิงแพศยาคนนั้น ภรรยาก็ยอมพาไปโดยดี โดยแบกไปบนบ่า ขณะที่แบกสามีไปในตอนกลางคืนซึ่งมืดมิดนั้นฝนก็ตกฟ้าก็ร้อง ตัวของสามีซึ่งอยู่บนบ่าได้ไปชนฤษีมาณทวยะ (มาณทวย) ซึ่งถูกเสียบอยู่บนหลาวเนื่องจากต้องโทษจากพระราชา โดยถูกกล่าวหาว่าเป็นโจร ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้เป็น ฤษีซึ่งยังไม่ตายโกรธมากจึงสาปไปว่าคนที่ชนตนจะต้องตายเมื่อพระอาทิตย์ขึ้น ภรรยาเมื่อได้ยินคำสาปจึงได้พูดว่า “ต่อไปนี้พระอาทิตย์จะไม่มีวันขึ้นเลย” จากคำพูดของหญิงผู้ซื่อสัตย์ต่อสามี พระอาทิตย์จึงไม่ขึ้นเป็นเวลาหลายวัน พวกเทพต่างพากันกลัวว่าชาวโลกจะเดือดร้อน เพราะทุกสิ่งทุกอย่างจะตายหมด พวกเทพเองซึ่งจะต้องอาศัยชาวโลกบวงสรวงสังเวียงส่งอาหารมาให้ก็จะเดือดร้อนไปด้วย พระพรหมา จึงแนะนำเทพทั้งหลายให้ขอความช่วยเหลือจากนางอนสุยาภรรยาของฤษีอัคริ ซึ่งเป็นผู้ซื่อสัตย์ต่อสามีอย่างยิ่ง นางอนสุยายินดีช่วยพวกเทวดาได้ไปให้เหตุผลต่าง ๆ นานา เพื่อให้ภรรยาของพราหมณ์ถอนคำพูด เพื่อว่าพระอาทิตย์จะได้ขึ้นตามปกติ เมื่อภรรยาพราหมณ์ยอมทำตามคำขอร้องพระอาทิตย์ก็ได้ขึ้นไปตามปกติ แต่พราหมณ์นั้นก็เสียชีวิตตามคำสาปแต่นางอนสุยาได้ใช้ตะบะของตน ทำให้พราหมณ์นั้นฟื้นคืนชีวิตขึ้นมาพร้อมกับหายจากโรคเรื้อนและกลายเป็นคนหนุ่มมีพละนาถิ พวกเทวดา ดีใจได้ขอให้นางอนสุยาขอพร นางได้ขอให้ พระพรหมา พระวิษณุ และพระศิวะ มาเป็นลูกของนาง เทพทั้งสามจึงได้ แบ่งภาคของตนมาเกิดเป็น ลูกของนางอนสุยา พระพรหมาเกิดเป็นพระจันทร์ พระวิษณุเป็นท้าวเตตยะ ส่วนพระศิวะเป็นฤษีทุรวาส

เรื่องที่เล่าไว้ใน พรหมานทะ ปุราณะ อธิบายที่ 39 ถึง 40 มีดังนี้

เทพท้าวเตตยะเป็นอวตารของมหาวิษณุ (พระนารายณ์) มีฤษีอัคริเป็นบิดาและนางอนสุยาเป็นมารดา ตามเรื่องมีว่า มีฤษีตนหนึ่งชื่อ อณิมาณทวย (อะ-ณิ-มาน-ดัพ-ววยะ) ขณะที่ฤษีตนนี้นั่งสมาธิอยู่ โจรกลุ่มหนึ่งได้หนีเจ้าหน้าที่ผ่านมาทางนั้น ตำรวจหลวงที่ติดตามโจรได้สอบถาม ถึง โจรกับฤษี ฤษีอยู่ในสมาธิจึงไม่ยอมปริปากใด ๆ ตำรวจหลวงเข้าใจว่าฤษีนั้นเองเป็นโจร จึงจับมัดมือมัดเท้านำไปเฝ้าพระราชา พระราชาทรง ตัดสินประหารชีวิตฤษีโดยใช้วิธีเสียบด้วยตรีศูล เจ้าหน้าที่ได้ทำ

ตามนั้นและนำฤๅษีที่ถูกเสียบแต่ยังไม่ตายไปปักไว้บนยอดเขา ในระหว่างนั้น นาง ศีลวดี ซึ่งเป็นภรรยาที่ซื่อสัตย์ต่อสามีอย่างยิ่งเดินทางผ่านมา โดยให้สามีชื่อ อุครศรวัส (อุครศรวสุ กัว่า) ซื่อเพื่อไปยังบ้านของหญิงแพศยา ขณะที่ฝนตกทำให้เดินทางลำบาก อุครศรวัสได้ตำทอฤๅษีหาว่าเป็นตัวการทำให้ฝนตก ฤๅษีโกรธจึงสาปให้ศีรษะของอุครศรวัสแตกเป็นเจ็ดเสี่ยงเมื่อพระอาทิตย์ขึ้น ศีลวดีได้ยื่นคำสาปนางมีความซื่อสัตย์ต่อสามีมาก จึงตั้งจิตอธิษฐานไม่ให้พระอาทิตย์ขึ้น ซึ่งคำอธิษฐานก็ได้ผลเมื่อพระอาทิตย์ไม่ขึ้น ทำให้เดือดร้อนไปทั่วทั้งจักรวาลรวมถึงเทวดาเทวดาพากันไปเฝ้าพระพรหม พระพรหมช่วยอะไรไม่ได้ จึงพากันไปเฝ้าพระศิวะ พระศิวะก็ช่วยอะไรไม่ได้ จึงพากันไปเฝ้ามหาวิษณุ พระตรีมูรติ (พระพรหม, พระศิวะ และ พระวิษณุ) จึงพากันไปหานางอนสุยาเพื่อให้นางขอร้องศีลวดีให้ถอนคำอธิษฐาน นางอนสุยาและเทพตรีมูรติจึงไปพบนางศีลวดี และขอร้องให้นางถอนคำอธิษฐาน นางก็ยอมตามที่ขอและเทพตรีมูรติได้ให้คำมั่นสัญญาว่า อุครศรวัสจะไม่ตาย เทพตรีมูรติ ยินดีในความสำเร็จจึงให้นางอนสุยาขอพร นางอนสุยาขอพรให้เทพทั้งสามมาเกิดเป็นลูกของนาง เทพตรีมูรติจึงให้พรตามที่ขอ พระวิษณุจึงเกิดจากนางเป็น พระทัตตาเตรยะ พระศิวะเป็น ทูรวัสส์ และพระพรหมเป็น โสมะ คือ พระจันทร์ พระทัตตาเตรยะ บำเพ็ญตบะตั้งแต่ยังเป็นเด็ก และได้เป็นฤๅษีทัตตาเตรยะ

ซึ่งศรีสุรางค์ พูลทรัพย์ (2545, หน้า 48–52) ได้อธิบายเกี่ยวกับพัฒนาการและความเป็นมาของพระตรีมูรติ มีความย่อดังนี้

มีฤๅษีตนหนึ่งชื่อ “อณิมาณทวยะ” ขณะที่ฤๅษีตนนี้นั่งสมาธิอยู่ใต้อายุโงครกลุ่มหนึ่งได้หนีเจ้าหน้าทีผ่านมาทางนั้น ตำรวจหลวงได้สอบถามถึงใจกับฤๅษี ฤๅษีอยู่ในสมาธิจึงไม่ยอมปริปากใดๆ ตำรวจหลวงเข้าใจว่าฤๅษีนั้นเองเป็นโจร จึงจับมัดมือมัดเท้านำไปเฝ้าพระราช พระราชาทรงตัดสินประหารชีวิตฤๅษีโดยใช้วิธีเสียบด้วยตรีศูล และนำฤๅษีที่ถูกเสียบแต่ยังไม่ตายไปปักไว้บนยอดเขา ในระหว่างนั้น นางศีลวดี ซึ่งเป็นภรรยาที่ซื่อสัตย์ต่อสามีอย่างยิ่ง เดินทางผ่านมาทางนั้น โดยให้สามีชื่ออุครศรวัส ซื่อ เพื่อไปยังบ้านของหญิงแพศยา ขณะที่ฝนตกทำให้ทางเดินลำบาก อุครศรวัส ได้ตำทอฤๅษีหาว่าเป็นตัวการทำให้ฝนตก ฤๅษีโกรธจึงสาปให้ศีรษะของอุครศรวัสแตกเป็นเจ็ดเสี่ยงเมื่อพระอาทิตย์ขึ้น ศีลวดีได้ยื่นคำสาปนางมีความซื่อสัตย์ต่อสามีมาก จึงตั้งจิตอธิษฐานไม่ให้พระอาทิตย์ขึ้น ซึ่งคำอธิษฐานก็ได้ผล เมื่อพระอาทิตย์ไม่ขึ้น ทำให้เดือดร้อนไปทั่วจักรวาลรวมถึงเทวดา เทวดาพากันไปเฝ้าพระพรหม พระพรหมช่วยอะไรไม่ได้ จึงพากันไปเฝ้าพระศิวะ พระศิวะก็ช่วยอะไรไม่ได้ จึงพากันไปเฝ้าพระมหาวิษณุ พระตรีมูรติ (พระพรหม, พระศิวะ และ พระวิษณุ) จึงรวมตัวกันพากันไปหานางอนสุ

ยาเพื่อให้นางขอร้องศีลวดีถอนคำอธิษฐานนางอนุสุยา และเทพตรีมูรติ จึงไปพบนางศีลวดี และขอร้องให้นางถอนคำอธิษฐาน นางก็ยอมตามที่ขอ เทพตรีมูรติได้ให้คำมั่นสัญญาว่า อุครศรวัส จะไม่ตาย เทพตรีมูรติยินดีในความสำเร็จจึงให้นางอนุสุยาขอพร นางอนุสุยาขอพรให้เทพทั้งสามมาเกิดเป็นลูกของนาง เทพตรีมูรติ จึงให้พรตามที่ขอ พระวิษณุจึงเกิดจากนางเป็นพระทตตาเตรยะ พระศิวะเป็นทุรวาสัส และพระพรหมเป็นพระจันทร์ พระทตตาเตรยะบำเพ็ญตบะตั้งแต่นั้นเป็นเด็ก และได้เป็นฤๅษีทตตาเตรยะ

ขณะที่อีกตำนานหนึ่งกล่าวว่า พระตรีมูรติ คือ เทพสูงสุด 3 องค์ของศาสนาฮินดูคือ พระศิวะ พระนารายณ์ และพระพรหมเมื่อก่อนที่จะมี พระศิวะนั้น ในจักรวาลมีแต่ความมืดและว่างเปล่าไม่มีกลางวันไม่มีกลางคืน มีเพียงสิ่งเดียวที่ปรากฏ คือ สัตพรหมณ์ เป็นโยคีผู้เป็นอมตะ เป็นหนึ่งเดียว ไม่มีเริ่มต้นและสิ้นสุดหรือดับสูญ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เป็นที่รวมแห่งสรรพปัญญาและความรู้ทั้งหมด แต่ไม่มีรูปร่าง มีแต่ความปรารถนาที่จะสร้างสิ่งทั้งหลายขึ้นมา จึงบังเกิดเป็นรูปร่างขึ้นมาจากพลังงานและอำนาจของความรู้และปัญญาที่มีอยู่ ล่องลอยไปทุกหนทุกแห่ง มองเห็นได้ รูปร่างนี้เป็นจุดกำเนิดของสิ่งทั้งหลายที่จะเกิดตามมาภายหลัง เป็นรูปร่าง ในสภาวะจิต เป็นพรหมสูงสุด บรรดานักปราชญ์และฤๅษีในสมัยโบราณได้ขนานนามรูปร่างนี้ว่า พระศิวะ จากนั้นพระศิวะได้สร้างสิ่งต่าง ๆ ให้เกิดตามมา โดยการแบ่งภาคมาจากพระองค์เอง โดยให้เกิดเป็นหญิงคือนางอุมาทวี ซึ่งเป็นมารดาแห่งเทพทั้ง 3 คือ พระวิษณุ พระพรหม และพระศิวะ มีพระศิวะเป็นเทพสูงสุด และได้สร้างศิวะโลกเพื่อเป็นที่ประทับ เมื่อสร้างสิ่งต่าง ๆ แล้ว พระองค์จำเป็นต้องมีการคุ้มครองสิ่งเหล่านั้น และทำลาย สิ่งที่ไม่ดีออกไป เหลือไว้แต่สิ่งที่ดี พระองค์จึงทรงหลั่งน้ำอามฤตลงบนซีกด้านซ้าย และเกิดชีวิตใหม่ขึ้นมา และประทานนามให้ว่าพระวิษณุ หรือพระนารายณ์ แปลว่า ผู้มีแผ่นน้ำเป็นที่อาศัย เนื่องจากพระวิษณุลงไป พักผ่อน อยู่ในน้ำ โดยให้มีหน้าที่คอยคุ้มครองรักษาสิ่งทั้งหลายที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นมา แล้วพระองค์ก็จะ เปลี่ยนเป็น พระผู้ทำลาย คือทำลายสรรพสิ่งที่ไม่ดี แก้ไขไม่ได้ โดยมีดวงตาที่ 3 อยู่บนหน้าผากซึ่งปิดสนิท ถ้าลืมตาขึ้นมาก็ จะเกิดไฟบรรลัยกัลป์เผาผลาญทุกสิ่ง

ขณะที่พระวิษณุบรรทมอยู่ในน้ำ ก็เกิดดอกบัวผุดจากสะดือซึ่งเป็นพระบัญชาของพระศิวะ และ พระศิวะได้หลั่งน้ำอามฤตลงบนซีกขวาเพื่อให้ได้ชีวิตใหม่คือ พระพรหม และใส่ไว้ในดอกบัวนั้น พระพรหม หรือพระผู้เกิดมาจากดอกบัว ไม่รู้ว่าตัวเองเกิดมาได้อย่างไร และใครเป็นผู้สร้าง เมื่อออกมาจากดอกบัวแล้ว ได้เขย่าดอกบัวจึงบังเกิดเป็นมนุษย์ชาติ และสรรพสิ่งทั้งหลายในโลก ชาวฮินดูจึงเรียกพระพรหมว่า พระผู้สร้าง พระวิษณุได้กล่าวปลอบพระพรหมโดยเรียกพระพรหมเป็นเด็กน้อย

เพราะถือว่าเกิดมาจากดอกบัวในสระดีของพระองค์เอง พระพรหมเมื่อถูกเรียกอย่างนั้นก็ไม่พอใจ จึงเกิดการรบกันขึ้น ร้อนไปถึงพระศิวะ เมื่อทราบข่าวเทพ ทั้ง 2 กำลัง ต่อสู้กันอยู่ จึงเสด็จมา ณ สถานที่ที่กำลังรบกันอยู่ โดยแปลงตัวเป็นเสาไฟขนาดใหญ่ ซึ่งหาที่สิ้นสุดมิได้ทั้งบนและล่าง แล้วมาปรากฏอยู่ระหว่างเทพทั้ง 2 เสาไฟนี้ มีความร้อนมาก ทำให้เทพทั้ง 2 หดสติไป เมื่อฟื้นขึ้นมาก็ให้แปลกใจในความใหญ่โตหาที่สิ้นสุดมิได้ เทพทั้ง 2 จึง พนันกันว่า ถ้าใครค้นหาจุดสิ้นสุดได้ก่อนถือว่าเป็นผู้ชนะ และผู้แพ้จะยอมกราบไหว้บูชา พระพรหมจึงแปลงร่างเป็นหงส์บินขึ้นไปหาส่วนยอดด้านบน พระวิษณุแปลงร่างเป็นสุรขุดดินลงไปหาปลายที่ด้านล่าง ด้านพระพรหมในร่างของหงส์ เมื่อบินขึ้นไปก็หาจุดสิ้นสุดมิได้ แต่ได้พบดอกเกตุขึ้นอยู่ที่ส่วนหนึ่งของเสาไฟ จึงได้กลับไปพร้อมดอกเกตุนั้นฝ่ายพระวิษณุ เมื่อไม่พบอะไรก็กลับขึ้นไปยังที่เดิม และพบพระพรหมนำดอกเกตุลงมาจากข้างบน ก็เข้าใจว่าพระพรหมพบส่วน ยอดแล้ว ซึ่งพระพรหมโกหกกว่าพบจริง โดยมีดอกเกตุเป็นพยาน พระวิษณุก็ยอมแพ้และกราบไหว้บูชาพระพรหมตามสัญญา

เมื่อเรื่องกลายมาเป็นเช่นนี้ พระศิวะจึงได้คืนร่างมาดังเดิม และชำระความให้แก่เทพทั้ง 2 โดยกล่าวชมว่า พระวิษณุเป็นเทพที่มีความซื่อสัตย์ จึงยกให้พระวิษณุเป็นเทพเสมอพระองค์ สามารถที่จะมีโบสถ์และพิธีกรรมทางศาสนาเป็นของตนเองได้ ส่วนพระพรหมซึ่งเป็นผู้ไม่ซื่อสัตย์ พระศิวะได้ทำโทษ โดยการตัดเศียรทั้ง 5 แต่พระวิษณุได้ขอร้องไว้ จึงตัดไปเพียง 1 เศียรเหลืออยู่ 4 เศียร และไม่อนุญาตให้ขึ้นมาเป็นเทพเทียบเท่าพระองค์ และไม่ให้มีโบสถ์และพิธีกรรมทางศาสนาเป็นของตนเอง แต่ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของพระศิวะ และเป็นผู้สร้างมนุษยชาติจึงอนุญาตให้มีศาลหรือเทวสถานอยู่นอกโบสถ์และให้พระพรหม เป็นประธานของพิธีบวงสรวงทั้งมวลส่วนดอกเกตุที่มีส่วนร่วมนั้น พระศิวะได้ห้ามนำมาใช้ในการบูชากราบไหว้วันที่พระศิวะคืนร่างจากเสาไฟชาวฮินดูเรียกว่าวัน “ศิวะราตรี” และจะทำพิธีบูชาในลึงคสถาน

บางตำนานกล่าวว่าพระตรีมูรติเป็นอวตารหนึ่งของพระวิษณุ ที่รวมเทพทั้งสามไว้ในพระองค์ มีพระเศียร 3 เศียร แทน พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ มีสุนัข 4 ตัวซึ่งเป็นตัวแทนพระเวททั้ง 4 และแม่มโคศักดิ์สิทธิ์ 1 ตัวคอยติดตาม กล่าวคือ การรวมพลัง ของเทพเจ้าทั้งสามได้แก่ พระพรหม พระศิวะ และพระวิษณุ ไว้ในรูปเดียวหรือร่างเดียว อาวุธ และพาหนะ ที่ปรากฏในภาพคือ อาวุธ และพาหนะประจำองค์เทพเจ้าทั้ง 3 องค์นั่นเอง พระตรีมูรติจึงมีพลังของเทพเจ้าทั้งสามในรูปเดียวคือ การสร้างโลก เป็นพลังของพระพรหม รักษาโลก เป็นพลังของพระวิษณุ และทำลายโลก เป็นพลังของพระศิวะ การรวมกันของ “พลังทั้งสาม” คือการแสดงออกของปรมาตมันพลังอันยิ่งใหญ่ ของพระเป็น

เจ้าในสรรพสิ่ง แต่เดิมความเชื่อในยุคต้นของพระตรีมูรติ แบ่งมาตั้งแต่ยุคพระเวทตอนต้น ยุคพระเวทตอนปลาย และตรีมูรติในศาสนาฮินดูยุคใหม่ ซึ่งความเชื่อที่ส่งผ่านมา ในแต่ละยุคแต่ละสมัยนั้นมีการเปลี่ยนแปลง และพัฒนาต่อเนื่องมาตามลำดับ เมื่อพลังทั้ง 3 มารวมกัน จึงเท่ากับการแสดงพลังอันยิ่งใหญ่ของพระเป็นเจ้าในสรรพสิ่ง ดังนั้น เทวะทั้ง 3 จึงเปรียบเสมือนเป็นสัญลักษณ์แห่งพลังทางธรรมชาติ พลังสร้าง พลังบำรุง พลังทำลายแตกดับแปรเปลี่ยน ซึ่งพลังทั้งสามนี้ มักจะทำเป็นเครื่องหมายศักดิ์สิทธิ์ว่า “โอม”

นอกจากตำนานที่ได้กล่าวมาในเบื้องต้นแล้วยังมีตำนานที่เกี่ยวกับพระตรีมูรติอีกว่า แต่เดิมนั้นเทพก็บ่อสุรเป็นศัตรูกัน แต่เหล่าอสูรนั้นมีฤทธิ์มาก เหล่าเทวดาซึ่งกลัวว่าจะแพ้จึงพากันนำความไปกราบทูลแก่พระศิวะ พระนารายณ์ และพระพรหม ทั้งสามพระองค์จึงร่วมกันทำพิธีกวนเกษียรสมุทรเพื่อทำเป็นน้ำอมฤตซึ่งหากใครได้ดื่มก็จะไม่ตายและยังได้ชวนให้เหล่าอสูรมาร่วมทำพิธีกรรมด้วยและให้สัญญาว่าจะให้ดื่มน้ำอมฤต จากนั้นพิธีกวนเกษียรสมุทรจึงได้เกิดขึ้นโดยใช้เขาพระสุเมรุเป็นไม้กวนเกษียรสมุทรและมีพระยาวาสูกีรี (นาค) เป็นเชือกพันรอบเขาพระสุเมรุ จากนั้นบรรดาเหล่าเทวดาและอสูรต่างช่วยกันชักสายเชือก พิธีกวนเกษียรสมุทรนี้ใช้ระยะเวลาดำเนินการหลายปี พระนารายณ์จึงทรงเล็งเห็นว่าหากทำพิธีกรรมนี้ต่อไปอาจทำให้เขาพระสุเมรุทะลุพื้นทะเลได้ พระองค์จึงแปลงกายไปเป็นเต่ายักษ์เพื่อลงไปรองรับแผ่นโลกไว้

เมื่อเวลาผ่านไป 1,000 ปี พิธีกวนเกษียรสมุทรก็สำเร็จเหล่าอสูรจึงพากันแย่งดื่มน้ำอมฤต พระนารายณ์จึงแปลงร่างเป็นสาวงามเพื่อล่อให้เหล่าอสูรไปอีกทางหนึ่ง เหล่าเทวดาจึงได้ดื่มน้ำอมฤตกันทั่วหน้า ส่วนฝ่ายอสูรมีเพียงพระราหูเท่านั้นที่ได้ดื่ม พระอาทิตย์และพระจันทร์ได้เห็นเข้าจึงพากันมาฟ้องพระนารายณ์ เป็นเหตุให้พระองค์ขว้างจักรตัดกายพระราหูขาดเป็น 2 ส่วน แต่พระราหูนั้นยังไม่ตายจึงได้กลายมาเป็นตำนานการเกิดปรากฏการณ์สุริยุคราสและจันทรคราสในปัจจุบัน (โกรธแค้นที่พระอาทิตย์และพระจันทร์ได้เห็นเข้าจึงพากันมาฟ้องพระนารายณ์)

จากที่ได้ไล่เรียงความเป็นมาและความสำคัญที่ได้กล่าวไว้แล้วจะเห็นได้ว่า ในระยะแรกเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ในสมัยพระเวทมีจำนวนมากต่างมีอิทธิฤทธิ์อำนาจในปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่าง ๆ โดยเฉพาะพระอินทร์ถือเป็นเทพเจ้าสูงสุดในหมู่เทพในสมัยพระเวท ต่อมายุคพราหมณ์พระพรหมมีบทบาทมากที่สุดและพัฒนาความสำคัญจนเป็นเทพเจ้าสูงสุดจากความเชื่อหน่วยในอุปนิสัยของพระอินทร์ ต่อมาเทพวิรชนนับถือกันในกลุ่มน้อยมีบทบาทมากขึ้นถูกยกขึ้นเป็นเทพเจ้าโดยเฉพาะพระราม และพระกฤษณะถูกยกเป็นอวตารของพระวิษณุ ในขณะที่เดียวกันกับที่

พุทธศาสนาได้รับความนิยมนับเป็นอย่างมากท่านอาทิตยกรจารย์จึงพยายามดัดแปลงคำสอน ความเชื่อหลักปรัชญา จักรวาลวิทยาในพุทธศาสนาหลายประการมาปรับใช้ในศาสนาฮินดูและให้พระพุทธรูปเป็นอวตารปางหนึ่งของพระวิษณุด้วย นอกจากนี้ยังนำหลักไตรรัตน์แบบพุทธศาสนามาเป็นแบบอย่างผนวกกับแนวคิดทางปรัชญาที่มีชื่อเสียงในขณะนั้นโดยนำข้อดีมาปรับปรุงแล้วจึงบัญญัติ ตีความสถานะแห่งพระผู้เป็นเจ้าสูงสุดแห่งศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเสียใหม่ให้มีฐานะเท่าเทียมกันแต่เพื่อการขับเคลื่อนไปแห่งจักรวาลจึงจำเป็นต้องแบ่งภาคออกเป็น 3 ภาค คือ พระผู้สร้าง รักษา และทำลาย เกิดขึ้นซ้ำและวนเวียนไปเป็นวัฏจักรซึ่งคล้ายคลึงกับหลักไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนา คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป อีกทั้งเพื่อเรียกศรัทธาจากศาสนิกกลับมาเนื่องจากสมัยนั้นสาธุชนรวมถึงพราหมณ์ผู้มีชื่อเสียงหันไปนับถือพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ในเวลาต่อมาพุทธศาสนามหายานได้รับความนิยมนับ ศาสนาฮินดูก็ได้รับความนิยมนับ ผนวกกับทั้งพุทธศาสนามหายานและศาสนาฮินดูต่างพยายามแต่งตำนานข่มทับเพื่อเสริมสร้างความยิ่งใหญ่ของเทพเจ้าและพระโพธิสัตว์แข่งขันกันในความยิ่งใหญ่ แม้ในศาสนาฮินดูเองไวษณพนิกายและไศวนิกายก็กระทำเช่นเดียวกันจนไม่สามารถแยกความแตกต่างระหว่างพุทธศาสนาและศาสนาฮินดูออกจากกันได้เนื่องจากแต่ละศาสนาต่างรับแนวคิดไปปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกันไปมา จากเดิมพระพรหมที่เคยมีบทบาทถูกลดความสำคัญลง แต่พระศิวะและพระวิษณุกลับได้รับความนิยมนับเป็นอย่างมาก เห็นได้ชัดว่าการตีความทางความคิดปรัชญา เทวดานาน ทวยเทพต่างๆรวมถึงตรีมูรติ มีการปรับปรุง เปลี่ยนแปลง แก้ไขทั้งเพิ่มและลด เลือกปรับและปรับตัวให้สอดคล้องกับความต้องการของผู้สักการะ ศาสนิก ผู้ศรัทธาอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นการบูชาพระตรีมูรติจึงถือเป็นหนึ่งในพลวัติที่มีประวัติมาอย่างยาวนานและมีการปรับตัวอยู่เสมอ

2.3 องค์ประกอบของพระตรีมูรติ

พระตรีมูรติประกอบด้วยมหาเทพทั้งสาม ได้แก่ พระพรหม พระวิษณุ(หรือพระนารายณ์) และพระศิวะ (หรือพระอิศวร) โดยทั้งสามพระองค์จะมีเทวลักษณะแตกต่างกันไปที่ปรากฏเป็นจำนวนมาก พระพรหมมีสี่พระพักตร์ สี่พระกรทรงคัมภีร์ ประคำ หม้อน้ำกัมณฑล อวูธมักเป็นอุปกรณ์สำหรับนักบวช พระศิวะทรงหนั่งเสื่อหรือหนั่งกวางเป็นภูษามีสายสังวาลย์เป็นงู ทรงตรีศูลและมีพระเนตรที่สามอยู่กลางพระนลาฏ พระวิษณุทรงมีสี่พระกรทรงตรีศูล จักร สังข์ ทั้งสามพระองค์อาจถืออวูธในมือหรือมีเทวลักษณะแตกต่างกันไปบ่งแล้วแต่ศิลปะและความนิยมในแต่ละท้องถิ่น โดยทั้ง

สามพระองค์จะปรากฏพระองค์ร่วมกัน สามารถสลับตำแหน่งได้ระหว่างพระวิษณุและพระศิวะแล้วแต่ความนิยมแต่ละนิกาย หากเป็นนิกายที่นับถือพระศิวะเป็นใหญ่ (ไศวนิกาย) จะปรากฏพระศิวะอยู่ตรงกลาง หากเป็นนิกายที่นับถือพระวิษณุเป็นใหญ่ (ไวษณพนิกาย) ก็จะปรากฏพระองค์อยู่ตรงกลาง ซึ่งทั้งสองนิกายนี้ จะได้รับความนิยมและมีการแต่งเทวดานานช่มทับในความยิ่งใหญ่เหนือกว่ากันและกัน แต่พระพรหมจะไม่ได้ได้รับความนิยมมากเท่ากับสองนิกายดังกล่าว แม้ทั้งสามพระองค์จะถือเป็นมหาเทพผู้ยิ่งใหญ่สูงสุดในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู อย่างไรก็ตามแต่ละพระองค์มีบทบาทที่สำคัญในการขับเคลื่อนไปแห่งจักรวาลดังนี้

2.3.1 พระพรหม

เป็นหนึ่งในสามมหาเทพผู้ยิ่งใหญ่ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ซึ่งพระองค์ทรงมีหลายพระนาม เช่น ปีตามหา (บิดาผู้ยิ่งใหญ่) ธาดาหรือวิธาดา (ผู้ทรงไว้) โลเกศ (จอมโลก) ประเมษฐ์ (เป็นใหญ่ในสวรรค์) ธาตรี-วิธาดรี (ผู้รักษา) อาทิกวี (กวีแรก) สนนท (โบราณ) ทุรฆณะ (ขวาน) อาตมภู (ผู้เกิดเอง) ประชาบดี (เป็นใหญ่ในประชา) หิรัณยครรร (เกิดจากไขทอง) กมลาคัน (นั่งบนดอกบัวหลวง) จัตุรมุข (สี่หน้า) เป็นต้น (อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, 2562, หน้า 48)

คัมภีร์พระเวทตอนต้นไม่ได้กล่าวนามพระพรหม พระนามของพระองค์เริ่มปรากฏในสมัยกลาง (พราหมณะ) โดยเฉพาะคัมภีร์คตปกพราหมณะ ที่กล่าวว่า สิ่งนั้น (ไม่มีตัวตน ไม่มีเพศ) เป็นผู้สร้างทิวทัศน์ทั้งปวง ลักษณะของพระพรหมที่ไม่มีตัวตนและไม่มีเพศ คล้ายคลึงกับพระพรหมของคัมภีร์อุปนิษัตบางประการ พระองค์สร้างทิวทัศน์ประจำโลก ได้แก่ พระอัคนี ประจำพื้นดิน พระวายุ ประจำจักรวาล และพระสุริยะ ประจำท้องฟ้า

วิทยา ศักยาภินันท์ (2549, หน้า 24) ได้อธิบายลักษณะของพระพรหมไว้ ซึ่งพระพรหมนั้นมีพระวรกายสีแดง มี 4 พักตร์ แต่ละพักตร์ล้วนทรงพระมัสสุ มี 4 กร แต่ละกรถือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง 4 อย่าง ใน 5 อย่างดังนี้ **คทา ฉลองพระหัตถ์ ซ้อน สังวาลย์ ลูกประคำ ลูกศรปริวิตะ คนโท หรือ คัมภีร์พระเวท** ประดับพระศอด้วยสังวาลย์ลูกประคำ ทรงหงษ์เป็นพาหนะ พระพรหมทรงเป็นพระผู้สร้าง หรือสคุณพรหม (ส่วนที่แสดงออกมามีรูปร่างเหมือนมนุษย์ของพรหมัน) ทรงสร้างจักรวาลและสรรพสิ่งในจักรวาล และจะไม่ทำลายสิ่งที่พระองค์สร้างขึ้นมา กล่าวกันว่าพระพรหมทรงให้พวกทศกัณฐ์ ซึ่งบำเพ็ญตบะที่ชายเขาหิมาลัยให้เป็นผู้ไม่มีใครสามารถฆ่าได้ นอกจากมนุษย์

นอกจากนี้ คัมภีร์ศตปทพราหมณะ ยังกล่าวถึงพระผู้เกิดเอง (อาตมภู) ทรงเสกน้ำขึ้นมาเป็นครั้งแรก และทรงโปรยพีชลงไปในน้ำบังเกิดเป็นไข่ทอง จากนั้นพระองค์ทรงแบ่งภาคลงไปถึงกำเนิดในไข่ทองกลายเป็นพระพรหมา ปฐมชนกแห่งโลก ซึ่งการที่ทรงมีกำเนิดจากน้ำ (นระ) จึงได้นำมานารายณ์ อันแปลว่า ผู้สถิตในน้ำ (ต่อมาภายหลังพระนามนี้กลายเป็นพระนามของพระวิษณุ ครั้นทรงบรรทมอยู่เหนือเกษียรสมุทร) (พระยาสัจจาภิรมย์, 2511, หน้า 42-44)

พระพรหมนั้นถือว่าเป็นจอมเทพที่มีทั้งบุญบารมี และบาป จากการถูกสาปจึงต้องบำเพ็ญอย่างแรงกล้า จนคราวหนึ่งมีเสโทไหลนองเต็มพระนลาฏ (หน้าผาก) พระพรหมจึงจับเอาพินที่มีไฟติดอยู่ขึ้นปาดเหงื่อบนหน้าผากนั้น ทำให้เกิดรอยแผล มีโลหิตไหลนองออกมา แล้วกลายเป็นเทพอีกองค์หนึ่ง มีกายดำ มี 5 ศีรษะ 10 กร และดวงเนตร 15 ดวง มีงูพันรอบคอ มีรูปดวงจันทร์บนศีรษะ เทพทวารกนั้นร้องไห้ไม่หยุด พระพรหมจึงให้นามแก่เทพองค์นั้นว่า รุทธะ (Rudra) ซึ่งแปลว่า ร้องไห้ และพระรุทธะองค์นี้เองต่อมาได้พระนามว่า พระศิวะ และเป็นผู้ตัดเศียรที่ 5 ของพระพรหมดังกล่าวมาแล้ว คัมภีร์ต่าง ๆ ยังกล่าวไว้ด้วยว่า พระพรหมได้สร้างพระวิษณุ และเทพองค์อื่น ๆ อีกหลายองค์ รวมทั้งธิดาผู้กลายเป็นชายาของพระพรหมนั่นเอง

ชายาของพระพรหมนั้น มีหลายพระนาม คือ สรัสวดี (Sarasvati) คายะตรี (Gāyatri) มหะชะวะรี (Maheshvari) ปารวะตี (Parvati) สาวิตรี (Savitri) สาทะรูปา (Sātarupa) และพราหมณี (Brāhmani) นางได้รับการยกย่องว่าเป็นเทพีแห่งสายน้ำ เทพีแห่งศาสตร์และความฉลาดรอบรู้ ซึ่งมีความเคารพบูชาไม่น้อย อย่างไรก็ตาม เรื่องราวความเป็นมาของเทพีนางนี้ในคัมภีร์ต่าง ๆ มีความขัดแย้งกันอยู่มาก เช่นบางคัมภีร์กล่าวว่า นางนั้นเดิมเป็นชายาของพระวิษณุ เช่นเดียวกับพระนางลักษมี และนางคงคา และพระวิษณุก็ได้ประทานนางสรัสวดีแก่พระพรหม และนางคงคาแก่พระศิวะ เป็นต้น

พระพรหม มีสมณนามต่าง ๆ คือ อาตมะภู (Ātmabhu) คือผู้เป็นอยู่อย่างนั้นเอง ประระเมสติ (Paramesthi) คือเจ้าแห่งการบำเพ็ญตบะและการบวงสรวง สาวิตริปติ (Sāvitripati) คือผู้เป็นสามีของสาวิตรี โลกเกษะ (Lokasha) คือเทพเจ้าแห่งโลก อาทิกวี (Ādikavi) คือผู้เป็นปฐมกวี อาปะวะ (Āpava) คือผู้เล่นอยู่ในน้ำ นารายณะ (Nārāyana) คือผู้อุบัติและดำรงอยู่ในน้ำ และหิรันยะคัพพะ (Hiranyagarbha) คือผู้เกิดในไข่ทอง (หรือไข่เงิน ?) (บุญเย็น วอทอง, 2550, หน้า 78-79)

รูป 1 ศาลพระพรหม ณ เทวสถานสำหรับพระนคร กรุงเทพมหานคร
แสดงใน <https://www.thaipost.net/news-update/567238/>

รูป 2 ศาลพระพรหมเอราวัณ บริเวณสี่แยกราชประสงค์ กรุงเทพมหานคร แสดงใน
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Phra_Phrom_at_Erawan_Shrine.jpg

2.3.2 พระวิษณุ

พระวิษณุ หรือพระนารายณ์ ซึ่งมีพระนามอื่นที่เป็นที่นิยมเรียกกันคือ พระวิษณุ พระพิฆณุ หริ พระอนันตไศยน์ หรือบางครั้งเรียกว่า “พระวิษณุ นารายณ์” ตามตำนานการเกิดของพระนารายณ์ มีอยู่ว่าหลังจากที่พระอิศวรทรงบังเกิดขึ้นจากพระเวทและพระธรรมแล้ว ก็ทรงสร้างผู้ช่วยขึ้น โดยทรงเอาพระหัตถ์ซ้ายลูบพระหัตถ์ขวาและปรากฏเป็นองค์พระนารายณ์ขึ้น และไปประทับอยู่ในเกษียรสมุทร ยามใดเกิดทศยุคพระนารายณ์ก็เสด็จไปปราบและระงับทุกข์

พระวิษณุหรือพระนารายณ์ เทพเจ้าผู้รักษาและคุ้มครองโลกให้เป็นสุข ชาวฮินดูเชื่อว่า พระนารายณ์ทรงอวตารลงมาเป็นพระรามและพระกฤษณะ พระนารายณ์เป็นเทพเจ้าที่มีพลังทางทำนุบำรุงโลก เมื่อเวลาใดโลกเกิดยุคเข็ญกสิยุควิฤติ เวลานั้น พระนารายณ์จะเสด็จไปช่วยบำบัดทุกข์บำรุงสุขปราบยุคเข็ญ เรียกว่า อวตาร (Avatar) แปลว่า “การก้าวลงมาเกิด” “การข้ามลงมาเกิด” “การแบ่งภาคลงมาเกิด” ในที่นี้หมายถึง การเสด็จข้ามลงมาจากสวรรค์ (กรูณา กุศลาสัย, 2554, หน้า 308)

พระนารายณ์ประทับอยู่ในเกษียรสมุทร มีพระยานันตนาคราชเป็นบัลลังก์ ทรงครุฑเป็นพาหนะ และได้ทรงอวตารมาแล้ว 9 ปาง ซึ่งอวตารของพระนารายณ์จะมีทั้งหมด 10 ปาง และปางที่ 10 จะอวตารหลังจากสิ้นกสิยุคแล้ว การอวตาร 10 ครั้ง นิยมเรียกว่า “นารายณ์สิบปาง” คือ

1. มัตสยวตาร อวตารลงมาเป็นปลา
2. กูรมาวตาร อวตารลงมาเป็นเต่า
3. วราหาวตาร อวตารลงมาเป็นหมูป่า
4. นรสิงหาวตาร อวตารลงมาเป็นคนครึ่งสิงห์
5. วามनावตาร อวตารลงมาเป็นคนค่อม
6. ปรศุรามาวตาร อวตารลงมาเป็นปรศุรามือขวาน
7. รามาวตาร อวตารลงมาเป็นรามจันทร์
8. กฤษณาวตาร อวตารลงมาเป็นพระกฤษณะ
9. พุทธาวตาร อวตารลงมาเป็นพระพุทธเจ้า
10. กัลกยวตาร อวตารลงมาเป็นกัลกิ (ซึ่งรายละเอียดของการอวตารในแต่ละปาง ผู้วิจัยได้

เขียนอธิบายการอวตารแต่ละปางไว้ในบทที่ 3)

พระนารายณ์มีพระชายาชื่อ ลักษมี ผู้เป็นเทพีแห่งความงาม ผู้อำนวยการโคลาก ความมั่งคั่ง และผู้มีใจเมตตาปราณี เมื่อพระนารายณ์อวตารลงมาเป็นวามนาม ปรศุราม และพระราม พระชายาลักษมีเคยเสด็จมาเป็นนางปัทมา (กมลลา) นางธรณี และนางสีดาตามลำดับ

รูป 3 พระนารายณ์ 4 กร

แสดงใน https://www.stephen-knapp.com/lord_vishnu.htm

รูป 4 พระนารายณ์ 10 ปาง

แสดงใน <https://vedicfeed.com/10-avatars-vishnu-dashavatara-list/>

2.3.3 พระคเวิะ

พระคเวิะ หรือพระอิศวร พระองค์ทรงเป็นเทพแห่งการทำลายล้าง (เพื่อให้มีการสร้างขึ้นมาใหม่) นอกจากนี้พระองค์ยังทรงได้รับการยกย่องเป็นเทพสูงสุดในลัทธิไศวนิกายอีกด้วย

พระองค์ทรงมีพระนามมากมาย อาทิ (อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, 2562, หน้า 156)

นิลกันฐ์ หมายถึง ผู้มีพระศอสีดำ เนื่องจากทรงกลืนยาพิษที่เกิดจากการกวนเกษียรสมุทร แต่พระนางอุมาทรงเกรงว่าพระองค์จะได้รับ อันตรายจึงทรงจับพระศอไว้ พิษจึงค้างที่พระศอ ทำให้พระศอดำ

ตรีเนตร มีพระเนตรที่สามอยู่ระหว่างพระขนง

จันทรเศขร มีพระจันทร์ประดับอยู่ที่พระเกศา

วิศวานถ เจ้าแห่งจักรวาล ผู้ทรงเป็นที่พึ่งแห่งโลก

มหาเทวะ ผู้ยิ่งใหญ่เหนือเหล่าเทวดา

คีรีศะ ผู้เป็นใหญ่แห่งขุนเขาหิมาลัย

คงคารถ ผู้ทรงไว้ซึ่งพระคงคา

อิสานะ ผู้ครอบครอง

สัมภู ผู้เกิดเอง

มเหศวร ผู้เป็นใหญ่

กาละ เวลาหรือความตาย

มหากาล เวลาอันยาวนาน

ภูเตศวร เจ้าแห่งภูตผีปีศาจ

มหาโยคี ผู้ทรงเป็นโยคีที่ยิ่งใหญ่ (เจ้าแห่งโยคี)

หระ ผู้นำไป ผู้จับ

ปัญจนน ผู้มีห้าหน้า

กपालมาลิน ผู้สวมมาลัยกะโหลก

ไกรวระ ผู้ดูร้ายน่ากลัว

ชฎาธร ผู้ทรงไว้ซึ่งมุ่นมวยผมบนจอมศิรชะ ฯลฯ

รูป 5 พระศิวะ

แสดงใน <https://www.siamganesha.com/books/vighanesa/book-vighanesa-L.html>

2.4 สรุปแนวคิดการบูชาพระตรีมูรติจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ตั้งแต่สมัยพระเวทแต่เดิมมักเป็นเทพที่ชาวอารยันสร้างขึ้นแทนปรากฏการณ์ทางธรรมชาติและธรรมชาติทั่วไป ได้แก่ พระอัคนี (เทพเจ้าแห่งไฟ) พระสุริยะ (เทพเจ้าแห่งดวงอาทิตย์) พระอุษา (เทพเจ้าแห่งดวงอาทิตย์รุ่งอรุณ) พระสาวิตรี (เทพเจ้าดวงอาทิตย์ยามเช้า) พระปฐวี (เทพเจ้าแห่งแผ่นดิน) พระ ทยุส (เทพเจ้าแห่งท้องฟ้า) พระมิถระ (เทพเจ้าแห่งท้องฟ้ายามแจ่มใส) พระวรุณะ (เทพเจ้าแห่งท้องฟ้ามืดและกลางคืน) พระปรชันยะ (เทพเจ้าแห่งท้องฟ้ามืดครึ้มด้วยเมฆฝน) พระมารุต (เทพเจ้าแห่งพายุ) และพระวายุหรือวาทะ (เทพเจ้าแห่งลม) เป็นต้น

เมื่อศาสนาพราหมณ์-ฮินดูค่อย ๆ พัฒนามากขึ้นในยุคปุราณะ ซึ่งตรงกับสมัยคุปตะหรือประมาณพุทธศตวรรษที่ 5 - พุทธศตวรรษที่ 8 เกิดการประพันธ์เทวดานาน คุณลักษณะพิเศษต่างๆ ให้แก่เทพเจ้าของตนเพื่อครองพื้นที่ทางการเมืองและอำนาจทางศาสนาของพราหมณ์ การศึกษาแนวคิดพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจึงเริ่มตั้งแต่ยุคนี้เก่าแก่กว่านี้ไม่ปรากฏ โดยคำว่า “ตรีมูรติ” หมายถึง รูปสาม องค์สาม การปรากฏหรือสำแดง ในรูปสามของ 3 มหาเทพ ได้แก่ พระพรหม พระนารายณ์(หรือพระวิษณุ) และพระศิวะ(หรือพระอิศวร) โดยแต่เดิมเทพทั้งสามเป็นเทพท้องถิ่น ไม่ได้มีบทบาทมากเท่ากับเทพสมัยพระเวทดังกล่าวข้างต้น ต่อมาพระพรหมพร้อมทั้งพระอินทร์มีบทบาทมากในยุคปลายพระเวทตั้งปรากฏท่านทั้งสองร่วมสมัยในคติทางพุทธศาสนาจำนวนมาก ถัดมาเมื่อพระพรหมและพระอินทร์เสื่อมความนิยมลงระหว่างรอยต่อเข้าสู่ยุคปุราณะเทพท้องถิ่นที่กระจัดกระจายมากมายที่มีการเคารพบูชาอยู่เดิมแต่มีคุณสมบัติคล้ายๆกันถูกผนวกรวมเป็นเทพองค์เดียวกัน ทั้งจากการรับรากคติมามาก่อนสมัยพระเวท สมัยพระเวท และนอกพระเวทมาประดิษฐ์สร้างซึ่งเทพที่มีบทบาทนำแทนที่คือ พระนารายณ์และพระศิวะ เช่น พระมัตสยะ (เทพปลา) พระวราหะ (เทพหมูป่า) พระนรสิงห์ (เทพครึ่งคนครึ่งสิงห์) พระวาสุเทพ (วีรชนาคาคว่าเป็นผู้นำชนเผ่ามาก่อนต่อมาถูกพัฒนามาเป็นพระกฤษณะในมหากาพย์มหาภารตะ) พระราม เหล่าเทพตระกูลพระอาทิตย์ 12 องค์ เป็นต้น ถูกผนวกรวมเข้าเป็นอวตารของพระนารายณ์ ส่วนพระศิวะมีเทพองค์อื่น ๆ ที่ประกอบสร้างเทพจำพวกพระรุทธะ เช่น พระกาฬ พระอิตาน จากข้อมูลของอาจารย์คมกฤษ อยู่เต็กเค่ง ปรากฏแนวคิดนี้ในคัมภีร์ไมตรีอุปนิษัต จากบทสวดของเกาสตยะ ว่า “ท่านคือพระพรหม คือพระวิษณุ คือพระศิวะ...” และเริ่มเกิดหน้าที่เพื่อรองรับคุณสมบัติของทั้งสามมหาเทพ อันได้แก่ พระพรหมมีหน้าที่สร้างโลก พระวิษณุมีหน้าที่รักษาโลก และพระศิวะมีหน้าที่ทำลายโลก

แม้พระตรีมูรติจะเริ่มมีบทบาทในฐานะเทพผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดทั้งสามก็ตามจะเห็นได้ว่ารากความเป็นมาของเทพทั้งสามไม่มีความเท่าเทียมกันมาตั้งแต่ต้น กล่าวคือ ในระยะแรกพระพรหมมีบทบาทมากที่สุดได้รับความนิยมและมีคุณสมบัติพิเศษมาก ต่อมาเมื่อบทบาทและความนิยมลดลงคุณสมบัติจึงถูกลดทอนไปด้วย พระนารายณ์และพระศิวะกลับถูกได้รับความนิยมนอกจากในช่วงหลังซึ่งทั้งสองพระองค์ก็จะมีตำนานเปียดทับกันถึงความยิ่งใหญ่ในฐานะพระผู้สร้างสรรพสิ่ง แต่อย่างไรเสียพระพรหมจะถูกกดทับท้ายที่สุดในทุกตำนาน

เมื่อมีการพัฒนานิยายของตนเองขึ้นมาแล้ว เช่น นิยายที่นับถือพระนารายณ์เป็นพระเจ้าผู้เป็นเจ้าสูงสุดจะถูกเรียกว่า “ไวศณพนิกาย” นิยายที่นับถือพระศิวะเป็นใหญ่ เรียกว่า “ไศวนิกาย” แต่กลับไม่ปรากฏนิยายของพระพรหมในช่วงหลัง สิ่งที่สัมพันธ์กับแนวคิดซึ่งเป็นนามธรรมนั้นคือรูปธรรมอันสะท้อนได้ถึงแนวคิดผ่านลักษณะทางประติมาน อันได้แก่

2.4.1 ไศวนิกาย

เมื่อเชื่อพระศิวะคือองค์พระผู้เป็นเจ้าสูงสุดการก่อกำเนิด รักษา และทำลายจักรวาล การขับเคลื่อนจักรวาลย่อมมีอยู่ในพระศิวะแต่พระองค์เดียว พระองค์คือความจริงแท้ เป็นปรมาตมัน ดังนั้นเทพพระองค์อื่นถือเป็นการแบ่งภาคเพื่อให้เกิดรูปและการขับเคลื่อนจักรวาลอย่างสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เทพเทวีทุกพระองค์รวมถึงพระพรหมและพระวิษณุเป็นอวตารของพระศิวะถือเป็นมายามีใช้ปรมาตมัน ดังพบหลักฐานโบราณคดี ดังนี้

1. **คิวเอกบาทตรีมูรติ** เป็นลักษณะเทวรูปพระศิวะทางอินเดียใต้มีสี่พระกรสถิตอยู่ตรงกลางด้วยพระบาทข้างเดียวด้านข้างทั้งซ้ายและขวาปรากฏพระพรหมสี่กรและพระนารายณ์สี่กรประนมกรแบ่งภาคออกมาจากพระศิวะด้วยพระบาทข้างเดียวเช่นกัน โดยพระศิวะที่สถิตอยู่ตรงกลางจะมีขนาดใหญ่ที่สุดแสดงถึงความสำคัญที่สุด และทั้งพระพรหมและพระนารายณ์ต่างถือกำเนิดจากการแบ่งภาคของพระองค์ พบบริเวณกำแพงวัดศรีภยันเกศวร รัฐกรรณาฏกะ (Bayankeshwara temple in Panemangaluru Dakshina Kannada Karnataka) และ ณ วัดตยากราช ใกล้กับรัฐเซนไน (Siva Ekapada Trimurti, Thyagaraja temple, Tiruvottiyur, near Chennai) เป็นต้น

รูป 6 ศิวเอกบาทตรีมูรติ พบบริเวณกำแพงวัดศรีภยันเกษตร รัฐกรรณากูระ ประเทศอินเดีย
 แสดงใน <https://www.facebook.com/sharifssna/posts/panemangaluru-bayankeshwara-temple-karnataka-eka-paada-murthy-at-centre-the-supr/794083457663389>

รูป 7 ศิวเอกบาทตรีมูรติ วัดตยากราช ใกล้กับเมืองเซนไน ประเทศอินเดีย

แสดงใน <https://stonestoriessite.wordpress.com/2017/08/21/eka-paada-murthy/>

2. **ตรีมูรติลึงค์** เป็นลักษณะเครื่องเพศชายและหญิงประกอบกันโดยอวัยวะเพศชายแทนพระศิวะ (ลึงค์) ตั้งอยู่บนอวัยวะเพศหญิงแทนพระอุมา (โยนี) ในปรัชญาฮินดูสัญลักษณ์คือลักษณะอาการร่วมเพศขณะสอดใส่จนสำเร็จความใคร่ซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์แห่งการกำเนิด เนื่องจากการบูชาศิวลึงค์จะนิยมนำรดน้ำนมลงบนยอดศิวลึงค์แล้วปล่อยให้ น้ำนมไหลไปตามร่องโยนีคล้ายคลึงกับการถึงจุดสุดยอดอันเป็นสัญลักษณ์แห่งการกำเนิด ความอุดมสมบูรณ์ ความมั่งคั่ง ความเจริญรุ่งเรืองของพืชพรรณธัญญาหาร ฯลฯ โดยมีได้ถูกมองเป็นเรื่องลามากแต่อย่างไรก็ตามลักษณะของศิวลึงค์มิได้มีเพียงรูปลักษณ์แบบเครื่องเพศชายเพียงอย่างเดียวยังมีอีกสองส่วนที่อยู่ลึกลงไปในฐานของโยนี โดยมีลักษณะเป็นเตี้ยฝังลึกลงไปในฐานจนถึงพื้นดิน ปรัชญาฮินดูไสวณิกายได้แทนสัญลักษณ์เรขาคณิตในส่วนต่างๆของศิวลึงค์แทนพระตรีมูรติ ดังนี้ 1) ทรงกลมหรือองคชาติด้านบนสุด มีความสำคัญที่สุดเรียกว่า “รุทธภาค” ซึ่งเป็นส่วนเดียวที่พ้นจากฐานโยนีแทนส่วนของพระศิวะซึ่งเป็นส่วนเดียวที่ได้รับเครื่องสักการบูชาจากการสรงน้ำศักดิ์สิทธิ์ 2) ทรงแปดเหลี่ยม อยู่ถัดลงไปในส่วนกลางของศิวลึงค์ภายในโยนีแทนสัญลักษณ์พระวิษณุ เรียกว่า “วิษณุภาค” 3) ทรงสี่เหลี่ยม ลึกและอยู่ล่างสุดเป็นส่วนของพระพรหม เรียกว่า “พรหมภาค” สังเกตได้ว่าอย่างไรก็ตามก็ยังคงเป็นพระพรหมที่อยู่ส่วนที่ต่ำที่สุดในความสำคัญของทั้งสามมหาเทพ แม้เอกมุขลึงค์ก็มีลักษณะเช่นเดียวกับตรีมูรติลึงค์เพียงแต่ไร้ฐานโยนีปรากฏองค์รูปลึงค์เพียงองค์เดียว เช่น ตรีมูรติลึงค์ แบบเอกมุขลึงค์ (มีเพียงลึงค์อย่างเดียว) ที่ถูกค้นพบที่พระธาตุพนม อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด ซึ่งการรับแนวอารยธรรมความเชื่อนี้เป็นที่ปรากฏในเอเชียอุษาคเนย์มานับนานแล้ว

รูป 8 ตริมูรติลึงค์ ค้นพบที่พระธาตุพนัน อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด
แสดงใน <https://www.finearts.go.th/roietmuseum/view/>

3. ลิงโคตถามูรติ เป็นลักษณะพระศิวะปรากฏพระองค์เป็นเสาไฟหรือลึงค์ไฟขนาดใหญ่ ตามตำนานกล่าวว่า หลังจากพระศิวะได้สร้างพระพรหมและพระนารายณ์แล้วเทพทั้งสองวิวาทกันว่าใครคือผู้เป็นใหญ่กว่ากัน เมื่อพระศิวะทราบดังนั้นจึงทรงแปลงพระองค์เป็นแท่งเสาไฟขนาดมหึมาบ้างก็ว่าลึงค์ไฟมหึมาหาจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุดมิได้ ทั้งพระพรหมจึงแปลงพระองค์เป็นหงส์บินขึ้นไปค้นหาจุดสูงสุดส่วนพระนารายณ์แปลงพระองค์เป็นหมู่ป่าขุดลงไปในดินหาต้นตอสิ้นสุด ฝ่ายพระพรหมเมื่อเห็นดอกเกตุกีกิ (ดอกใบเตยป่า) ร่วงหล่นลงมาจึงสมคบร่วมกันโกหกพระนารายณ์ว่าเจอจุดสูงสุดของเสาไฟแล้ว ฝ่ายพระนารายณ์ก็ยอมรับความพ่ายแพ้โดยดี พระศิวะในรูปพระสทาศิวะ (พระศิวะ 5 เศียร ไศวนิกายเชื่อว่าเป็นรูปแห่งการสร้างสรรค์ตั้งอยู่และทำลายอันสูงสุด) เห็นดังนั้นจึงปรากฏพระองค์กลางเสาไฟนั้น และแปลงพระองค์เป็น “พระมหากาลไภรวะ” (ร่างดุร้ายแห่งพระศิวะ) ตรงเข้าตัดพระเศียรที่ 5 ของพระพรหมเพื่อลงทัณฑ์ในความไม่เชื่อสัตย์นั้น พร้อมทั้งสาปไม่ให้มีผู้ใดสร้างเทวาลัยอุทิศบูชา เทวรูปจึงมีพระศิวะยืนอยู่กลางเสาไฟ ด้านบนมีหงส์บิน ด้านล่างมีหมู่ป่าพยายามขุดดินลงไป รวมถึงพระพรหมและพระนารายณ์ยืนประณมกรขนาบข้าง

รูป 9 ลิงโคตภวมูรติ ณ กำแพงวัดไอรราวเตศวร เมืองทมิฬนาฑู ประเทศอินเดีย
แสดงใน <https://en.wikipedia.org/wiki/Lingodbhava#/media/File:Lingothbhavar.jpg>

4. พระศิวะ 3 เศียร ภายในถ้ำเอเลฟันต้า (Elephanta) ภายในปราสาทเทวรูป 3 เศียร คล้ายพระตรีมูรตಿಯ่างที่เข้าใจกันในปัจจุบัน แต่แท้จริงแล้วคือพระศิวะสามรูป ได้แก่ พระสัทโยชิตะ: พระศิวะภาคการกำเนิด พระวามเทวะ: พระศิวะภาคการรักษา และ พระอโฆระ: พระศิวะภาคการทำลาย

รูป 10 พระศิวะ 3 เศียร ภายในถ้ำเอเลฟันต้า (Elephanta) รัฐมหาราษฏร์ ประเทศอินเดีย
แสดงใน https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d9/Elephanta_Caves_Trimurti.jpg

5. พระศิวะ ปราสาทวัดพู ประเทศลาว พระศิวะถือเป็นรูปสูงสุดแห่งองค์พระศิวะ เมื่อจักรวาลเพิ่งถือกำเนิดขึ้นพระศิวะทรงสร้างโลกด้วยรูปนี้ พระศิวะมีลักษณะทางประติมานวิทยา คือ มีห้าเศียร (ทั้งที่เรียงกันแนวระนาบซึ่งมักเป็นศิลปะอินเดีย และสี่เศียรอย่างพระพรหมเศียรยอดซ้อนข้างบนเป็นเศียรที่ห้าประดับพระจันทร์เสี้ยวเป็นปิ่นปักผม เป็นศิลปะที่พบมากในเอเชียอุษาคเนย์) เศียรทั้งห้าประกอบไปด้วย 1) สัทโยชิตะ : ผู้สร้างสรรพสิ่ง 2) วามเทวะ : ผู้ปกป้องรักษา 3) อโฆระ : ผู้ทำลายล้าง 4) ตตปุระชะ : ผู้ทรงไว้ซึ่งความเร้นลับ 5) อีสานะ : ผู้ทรงเมตตากรุณาต่อสัตว์โลกและสรรพสิ่งทั้งปวง (มรุเกศัน เทวี อุปาสกะ, 2567) ถือนอาวุธต่าง ๆ อาจมี 10 กร หรือ 8 กรตามศิลปะ โดยพระศิวะแบบปราสาทวัดพูเป็นเทวประติมานที่แพร่หลายในเอเชียอุษาคเนย์รวมถึงประเทศไทยด้วย

รูป 11 พระสทาศิวะเป็นประธาน ขนาบด้วยพระพรหมและพระวิษณุนั่งพนมมืออยู่ ปราสาทวัดพู ประเทศลาว แสดงใน <https://www.bloggang.com/m/viewdiary.php?id=ktip13&group=10>

2.4.2 ไวศณพนิกาย

เชื่อว่าพระวิษณุคือสัตยะ คือความจริงแท้สูงสุดเป็นปรมาตมัน การขับเคลื่อนของจักรวาลมีเพียงพระองค์ที่จะทรงกำหนดให้เป็นไปและพระองค์จะทรงพิทักษ์รักษาสาวกในทุกสภาวะ แต่จะเพิ่มขึ้นมาอีกหนึ่งหน้าที่ คือ ผู้ประกาศสัจธรรม โดยตัวอย่างมีดังนี้

1. คัมภีร์ปาณจراتระอาคม ได้อธิบายการปรากฏรูปพระนารายณ์ในรูป “จตุรวยูหะ” หรือ วยูหะทั้ง 4 อันได้แก่ พระวาสุเทวะ: พระผู้สร้าง, พระสังกรษณะ: พระผู้รักษา, พระปรัทยุมนะ: พระผู้ทำลาย และพระอนิรุทระ: พระผู้ประกาศสัจธรรม

รูป 12 พระวิษณุในรูป จตุรวิษณุ

แสดงใน <https://www.bloggang.com/m/viewdiary.php?id=ktip13&group=10>

2. **คัมภีร์ภควัทคีตา** ตามคัมภีร์ภควัทคีตา พระกฤษณะทรงประกาศสัจธรรมท่ามกลางสงครามครุเกษตร ทรงปรากฏพระองค์เป็น “พระวิศ্বরूप” (รูปรวมแห่งพระเป็นเจ้าของเจ้าทุกพระองค์) พระกฤษณะกล่าวว่า “มตตะ ปตรรม นานยต กิณจิต อสติ ธัญญหชยะ | มยิ สรรมิทมิ โปรตัม สุตรมณิศณา อิวะ ||” แปลว่า “ไม่มีสิ่งใดสูงส่งไปกว่าข้า โอ้อรชุน สรรพสิ่งทั้งปวงล้วนอยู่ภายในตัวตนของข้า ประดุจลูกปัดบนสายสร้อย” (อิพิตัมน์ ไพบูลย์, 2567) มีพระพักตร์และพระพาหายาวออกไปไม่มีที่สิ้นสุด พระพักตร์ที่เป็นยักษ์ดูดกลืนเหล่าทหารเข้าไปในพระโอษฐ์เป็นจำนวนมากและคายออกมาเช่นเดียวกัน จักรวาลโคจรรอบพระองค์ พระเนตรต่างเป็นพระอาทิตย์และพระจันทร์ เมื่อปรากฏพระองค์ด้วยรูปลักษณ์แห่งจักรวาลนั้นทำให้อรชุนสิ้นเต็มด้วยความกลัว พระองค์จึงคืนรูปพระวิษณุสี่กร และกลับร่างคืนรูปพระกฤษณะในท้ายที่สุด จะเห็นได้ว่าก็ยังสะท้อนความเชื่อจตุรวิษณุของไวษณพเช่นเดิม กล่าวคือ พระองค์เป็นทั้งผู้สร้าง: ในรูปแห่งวิศ্বরूपผู้เป็นต้นกำเนิดแห่งเหล่าทวยเทพ จักรวาล และสรรพสิ่งทั้งหมด ทุกสิ่งถือกำเนิดจากพระองค์ขจรขยายออกไปไม่มีที่สิ้นสุด พระองค์เป็นผู้รักษา: แม้เหล่าทวยเทพทั้งมวลต่างปรากฏในอวัยวະน้อยใหญ่ของพระองค์ พระองค์ถือเป็นที่พำนักแห่งทวยเทพและสรรพสิ่งหากไร้ซึ่งพระองค์จักรวาลย่อมไม่มีอยู่ได้ พระองค์เป็นผู้ทำลาย: ในพระพักตร์ที่เป็นยักษ์พระองค์ทรงดูดกลืนเหล่าทหารทั้งหมดและคายทหารออกจากยักษ์อีกฝั่งหนึ่ง แม้ทำลายแล้วพระองค์ทำลายไปเพื่อการกำเนิดนั้นหากมีใจบนอบต่อพระองค์จะคืนทุกสิ่งแก่เขาผู้

นั้น และผู้ประกาศสังกรรม: เมื่อคืนร่างพระวิษณุสี่กรแล้วทรงกลับคืนร่างพระกฤษณะดั้งเดิมรูปทั้งหมดที่ปรากฏคือพระองค์ พระองค์คือสังกรรมอันแท้จริง และตรีสังกรรมแห่งคัมภีร์ภควัต-คีตา นี้แต่อรชุน (กฤษณะ สังคีตทาน, ม.ป.ป.)

รูป 13 พระกฤษณะสำแดง พระวิศรุรูป แก่อรชุน
แสดงใน <https://www.facebook.com/photo.php?fbid>

ฉะนั้นจะเห็นได้ว่าในอินเดียนั้นแรกคำว่าตรีมูรติหรือการสำแดงรูปสามของมหาเทพ อันได้แก่ พระพรหม พระนารายณ์ และพระศิวะ เป็นรูปองค์สามเรียงกัน หรือการปรากฏสภาวะแห่งการขับเคลื่อนจักรวาลครบสมบูรณ์ด้วยพระองค์แต่ผู้เดียวแล้วแต่การนับถือพระองค์ใดเป็นใหญ่สูงสุดตามแบบฉบับของนิกายนั้น ๆ แต่พระพรหมแม้ในระยะเวลาแรกจะเป็นเทพชั้นนำร่วมกับพระอินทร์แต่ภายหลังบทบาทน้อยลงการสำแดงภาคตั้งมหาเทพทั้งสองที่กล่าวไปจึงไม่เป็นที่นิยม พระพรหมจึงเป็นรองในความเป็นใหญ่จากมหาเทพทั้งสองทุกบริบท รูปรวมแห่งสามมหาเทพเป็นหนึ่งเดียวนั้นยังไม่ปรากฏ หากกล่าวถึงพระตรีมูรติในระยะเวลาแรกจะเป็นภาพเรียงกันกันครบองค์สามของสามมหาเทพโดยแทนภาพพระนารายณ์หรือพระศิวะสถิตกึ่งกลางท่ามกลางทั้งสามพระองค์ตามแต่ละ เช่น หาก

เป็นไวษณพนิกายพระนารายณ์จะสถิตอยู่ตรงกลาง หรือ ไศวนิกายจะมีพระศิวะสถิตอยู่ตรงกลาง แต่
ไม่มีพระพรหมสถิตกึ่งกลาง

รูป 14 พระตรีมูรติในไวษณพนิกาย มีพระนารายณ์เป็นประธานสถิตตรงกลาง
แสดงใน <https://mythus.fandom.com/wiki/Trimurti?file=Trimurti.jpg>

รูป 15 พระตรีมูรติ มีพระศิวะเป็นประธานสถิตตรงกลาง แสดงใน

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=2783179768376026&set=a.947581085269246>

เมื่อระยะเวลาผ่านไปเกิดสำนักเวทानตะในยุคคลายพระเวทริเริ่มโดยท่านอาทิสังกราจารย์ (Adi Shankaracharya) คมกฤษ อยู่เต็กเค่ง (2563) ได้ให้คำอธิบายในคอสัมถัมคติขุสตุสัปดาท์ใจความว่า ปรัชญาแนวคิด สัจธรรมหนึ่งเดียว (อโหวตะ: monism) เชื่อว่าสัจธรรมเป็นสิ่งไร้รูปร่าง ไร้คุณสมบัติ เรียกว่า “นิรคุณพรหมัน” ฉะนั้นจึงต้องอาศัยความเป็นรูปธรรมในรูปพลังขับเคลื่อน คือมายา เพื่อให้นิรพรหมันมีรูปร่าง มีคุณสมบัติ มีสภาวะบุคคล เรียกว่า “สคุณพรหมัน” หรือ “อิศวร” โดยอิศวรเป็นคำกลางๆ แปลว่า พระเจ้าหรือผู้เป็นใหญ่ มิได้จำเพาะเจาะจงว่าเป็นพระเป็นเจ้าองค์ใด (คำว่า อิศวร โดยทั่วไปในความรับรู้ปัจจุบันหมายถึง พระศิวะ) สภาวะพระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ที่แจ่มแจ้งรูปสามออกมาเพื่อดำรงสภาวะทั้งสาม คือ สร้าง รักษา และทำลาย กล่าวโดยย่อคือ ปรัชญาเวทานตะของท่านอาทิสังกราจารย์มองว่า พระพรหม พระนารายณ์ และพระศิวะ เป็นการสำแดงบุคคลาธิษฐานของอิศวรหรือสคุณพรหมันจากนิรคุณพรหมันนั่นเอง จากความเหลื่อมล้ำในความเป็นใหญ่ที่เกิดขึ้นสำนักเวทานตะจึงพัฒนาแนวคิดต่อเป็น นิกายสมารตะ ซึ่งสมารตะกำหนดให้ทำการบูชาเทวดาห้าหมวด หรือ ปัญญาตนเทวดา ไปพร้อมกัน อันมี พระศิวะ พระนารายณ์ พระสุรยเทพ (บ้างก็เป็นพระพรหม) พระเทวี (เทวีทั้งหมด) พระคณศ ภายหลังได้เพิ่มพระสกันทะ (พระขันธกุมารน้องชาย

หรือพี่ชายพระคณศุบุตรแห่งพระศิวะกับพระอุมา) รวมเป็นทงศ์ เป็นความพยายามผสมผสานความเชื่อจากการนำองค์เทพหลักในนิยายใหญ่มาบูชาร่วมกันเพื่อลดความขัดแย้งในการช่วงชิงความเป็นใหญ่ผ่านการใช้วิธีการ “การตีความหมายจากปรัชญา” ให้เหมาะสมกับยุคสมัยและความเชื่อที่เปลี่ยนไป อย่างไรก็ตามก็ยังหลงเหลือร่องรอยความเหลื่อมล้ำจากแนวคิดการบูชาแบบสมารตะ กล่าวคือ องค์เทพใดสถิตตรงกลางย่อมเป็นใหญ่ที่สุดท่ามกลางองค์เทพที่เหลือส่วนใหญ่แล้วมักเป็นพระศิวะและพระนารายณ์เช่นเดิม

รูป 16 ท่านอาทิสังกราจารย์ และศิษยานุศิษย์ แสดงใน

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e3/Raja_Ravi_Varma_-_Sankaracharya.jpg

จากพลวัตที่ขับเคลื่อนไปอย่างไม่หยุดนิ่งแนวคิดเวทานตะยังพยายามนำแนวคิดจากสำนักสาขชยะ (สำนักปรัชญาฮินดูที่มีชื่อเสียงแขนงหนึ่งในขณะนั้น) ไปพัฒนาต่อซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับพระตรีมูรติ คือ “แนวคิดตรีคุณะ” โดยคมกฤช อยู่เต็กเค่ง ได้อธิบายไว้ใจความว่า ในจักรวาลประกอบสร้างด้วย ความจริงอยู่สองประการ คือ ปुरुชะ: จิตสำนึกอันบริสุทธิ์หรืออาตมัน ไร้รูปร่าง เทียงแท้ และ ประกฤติ: พลังอันเป็นมูลกำเนิดสามารถแปรเปลี่ยนและขับเคลื่อนไปเป็นสิ่งต่าง ๆ ซึ่งประกอบด้วยคุณลักษณะสามประการประกอบด้วย 1) สัตวะ (satva) : ความนิ่ง ความสงบ ความเย็น บุญกุศล ความจริง ปัญญา การดำรงอยู่ ฯลฯ; แทนด้วย สีขาว,พระวิษณุ 2) รชัส (rajas) : การ

ก่อกำเนิด ความร้อน พลังงาน ความรุนแรง อารมณ์ ฯลฯ; แทนด้วย สีแดง, พระพรหม 3) ตมัส (tamas) : ความตาย ความง่วงเหงา เชื่องซึม ความหลง ความยึดมั่น ฯลฯ; แทนด้วย สีดำ, พระศิวะ

รูป 17 พระตรีมูรติแทนสีต่าง ๆ ในตรีคุณะ

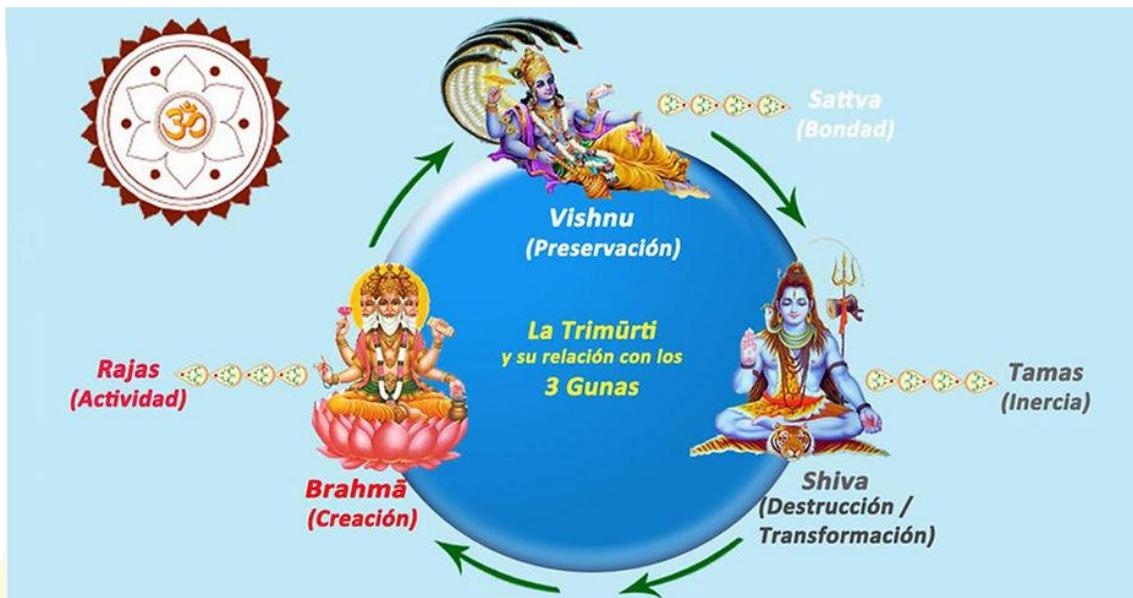
แสดงใน <https://www.facebook.com/photo/?fbid=991591986335604&set=a.463066332521508>

จะเห็นความเชื่อมโยงระหว่างแนวคิดปรัชญาฮินดูในการอธิบายพระตรีมูรติผ่านระบบจักรวาลวิทยาฮินดูไม่ว่าจะเป็น แนวคิดสมัยก่อนเวทานตะ แนวคิดเวทานตะของท่านอาทิสังกราจารย์ และแนวคิดสาขชยะ คือ การปรากฏในรูปสามผ่านสามคุณลักษณะเพื่อความสมบูรณ์แห่งจักรวาล โดยสามารถเทียบได้เป็นไตรลักษณ์คู่สามดังนี้ การเกิดขึ้น: การสร้าง, การตั้งอยู่: การดำรงรักษา, การดับไป: การทำลาย ผู้วิจัยสันนิษฐานได้ว่าแนวคิดไตรลักษณ์อาจมีมาก่อนพุทธศาสนาและแทรกซึมมาทุกยุคของวิวัฒนาการของปรัชญาฮินดู แม้กระนั้นในแนวคิดสมัยก่อนเวทานตะปรากฏพระศิวะสามเศียรหรือจตุรวิหะในพระนารายณ์ก็ยิ่งปรากฏภาพไตรลักษณ์ดังกล่าว สามารถเทียบเคียงได้ดังนี้ คือ 1) พระสัทโยชิตะและพระवासुदेव: การกำเนิด, ผู้สร้าง 2) พระวามเทวะและพระสังกรษณะ: การดำรงรักษา, ผู้รักษา 3) พระอโฆระและพระปรัทยุมนะ: การทำลาย, ผู้ทำลาย กระทั่งมีแนวคิดของพระเป็น

เจ้าสูงสุดเป็นความจริงสูงสุดหนึ่งเดียว (อโหวตะ: monism) เข้ามาแต่คุณลักษณะทั้งสามดังกล่าว ยังคงอยู่แต่อาจเปลี่ยนชื่อไป ยกตัวอย่างเช่น นิคคุณพรหมันเทียบได้กับอาตมันและปุรุชะก็ตามแต่ไม่สามารถตั้งอยู่อย่างโดดเดี่ยว ไร้รูป เป็นนามธรรมเพียงอย่างเดียวแต่กระนั้นต้องอิงอาศัยมายาและประกฤติเพื่อเป็นพลังขับเคลื่อนนำไปสู่การสำแดงให้มีรูปร่าง เป็นรูปธรรม มีหน้าที่ เป็นสคุณพรหมัน ในรูปตรีคุณะออกมาซึ่งก็ยังมีแนวคิดไตรลักษณ์เช่นเดิม สามารถเทียบเคียงได้ดังนี้ 1) การเกิดขึ้น: รัชส: การสร้าง: พระพรหม 2) การตั้งอยู่: สัตวะ: การดำรงรักษา: พระนารายณ์ 3) การดับไป: ตมัส: การทำลาย: พระศิวะ

ในระยะแรกจะเห็นได้ว่าพระตรีมูรติในสมัยโบราณเป็นเทพที่ถูกประกอบสร้างขึ้นจากความขัดแย้งในการข่มทับช่วงชิงความเป็นใหญ่ในนิกายเห็นได้จากการพยายามแต่งเทวดำนานเพื่อเสริมสร้างเทวานุภาพอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ให้แก่เทพเจ้าโดยเฉพาะไศวนิกายและไวษณพนิกาย เมื่อความนิยมในนิกายทั้งสองเริ่มเข้มข้นขึ้นบทบาทของพระพรหมที่เคยมีกลับลดลงรวมถึงตำนานต่าง ๆ ที่พระพรหมทรงกระทำผิดด้วยความอหังการหรือความริษยาซึ่งไม่ใช่อุปนิสัยของพระเป็นเจ้าสูงสุดแต่อย่างใด หากแต่ความพยายามช่วงชิงพื้นที่ความเป็นใหญ่ทางการเมืองในอดีตผ่านการเผยแพร่ศาสนาสร้างฐานอำนาจทางการเมือง อย่างไรก็ตามเพื่อลดความขัดแย้งจึงยกทั้งสามพระองค์ขึ้นเป็นพระผู้เป็นเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูอย่างเสมอภาคกัน

เมื่อศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเผยแพร่เข้าสู่ดินแดนสุวรรณภูมิจึงได้รับเอาแนวคิดดังกล่าวมาด้วย แม้จะมีการผสมผสานและการให้ความหมายอย่างศาสนาผีรวมถึงกรอบความเชื่อแบบพุทธศาสนาเข้าไปถือเป็นรูปแบบใหม่ที่ไม่ปรากฏในอินเดีย การบูชาพระตรีมูรติก็ยังคงปรากฏการบูชาล่วงมาจนถึงปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยมีรากความเชื่อและแนวคิดมาจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในอินเดีย หากแต่รูปแบบการบูชาอาจแตกต่างกันตามความเชื่อในแต่ละท้องถิ่นของประเทศไทย รวมถึงวัตรปฏิบัติตามที่อาจารย์สืบแบบแผนกันลงมา นอกจากนี้แต่ละพื้นที่และปัจเจกบุคคลก็ยังมีแนวความเชื่อที่แตกต่างกันไปตามพลวัตและการขับเคลื่อนของสื่อออนไลน์ในปัจจุบัน

รูป 18 ตรีศุนะแห่งตรีมูรติ คือ การแบ่งหน้าที่เพื่อการขับเคลื่อนจักรวาลอันสมบูรณ์ แสดงใน <https://www.yogatomelloso.com/single-post/2019/02/09/las-gunas-las-tres-cualidades-de-la-materia-y-la-mente>

2.5 การบูชาพระตรีมูรติจากพื้นที่การศึกษาศาสนสถานทั้ง 3 แห่ง

หลังจากได้ทราบถึงพัฒนาการทางแนวคิดและปรัชญาของพระตรีมูรติแล้วในส่วนถัดมาจะเป็นการสังเกตการบูชาพระตรีมูรติ ซึ่งสามารถพบเห็นได้ทั้งการบูชาในรูปตรีมูรติโดยตรง และบูชาเอกเทศโดยเฉพาะองค์ไม่ว่าจะเป็น พระพรหม พระนารายณ์ หรือพระศิวะก็ตาม เพื่อให้เห็นถึงการปฏิบัติจริงผู้วิจัยได้กำหนดเขตพื้นที่การศึกษาในเขตกรุงเทพมหานคร ยกตัวอย่างการบูชาในแต่ละพระองค์จากศาสนสถานทั้ง 3 แห่ง ได้แก่ 1) พระพรหม พระพรหมเอราวัณ บริเวณเวณชีแยกราชประสงค์ 2) เทวสถานสำหรับพระนคร (เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ เสาชิงช้า) 3) พระศิวะ เทวาลัยพระศิวะ ปีนเกล้า พร้อมทั้งประวัติและคติการบูชาเพื่อให้เห็นถึงพลวัตการบูชาพระตรีมูรติในแบบไทย ที่มีความสิ้นไหลและมีอัตลักษณ์เฉพาะตัวซึ่งอาจมีความแตกต่างไปจากการบูชาพระตรีมูรติในอินเดียถือได้ว่าเป็นอีกหนึ่งการบูชาแบบใหม่ที่สังเคราะห์ผลิสร้างโดยคนในพื้นที่นั้นๆ เมื่อสังเกต จะทราบได้ทันทีว่าเป็นการบูชาของคนไทย โดยมีรายละเอียดดังนี้

2.5.1 พระพรหม พระพรหมเอราวัณ บริเวณเวณสี่แยกราชประสงค์

การบูชาพระพรหมเป็นกระแสนิยมที่เกิดขึ้นได้ไม่นานเมื่อประมาณ 60 ปีที่ผ่านมา เป็นที่สังเกตว่าบริเวณห้างสรรพสินค้า ห้างร้าน พื้นที่ส่วนบุคคลที่ประกอบอาชีพค้าขายหรือบริษัทห้างร้าน ส่วนใหญ่ที่มีลักษณะเป็นเอกชน หรือแม้แต่สถานที่ราชการ เช่น สถานีตำรวจ ที่ทำการต่าง ๆ จะมีการตั้งศาลพระพรหมไว้สักการบูชาโดยทั่วไป จุดเริ่มต้นถือกำเนิดจากศาลพระพรหมเอราวัณบริเวณสี่แยกราชประสงค์ อภิวัฒน์ สุธรรมดี (2560) ตำนานการสร้างศาลใจความว่า

ขณะนั้นในช่วงปลายทศวรรษที่ 2490 คณะรัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีมติในการสร้างโรงแรมขนาดใหญ่เพื่อรองรับนักท่องเที่ยวต่างชาติที่ประสบปัญหาไม่มีที่พักในกรุงเทพฯ จึงเลือกพื้นที่การสร้างบริเวณสี่แยกราชประสงค์ เมื่อดำเนินการสร้างผลปรากฏว่าประสบเหตุไม่คาดฝันขึ้น ไม่ว่าจะเป็น คนงานเกิดบาดเจ็บและเสียชีวิตจากการก่อสร้าง เกิดอุปสรรคต่าง ๆ ในการก่อสร้าง รวมถึงอุบัติเหตุทางรถยนต์บริเวณสี่แยกราชประสงค์ตั้งอยู่ ณ เลขที่ 494 ถนนราชดำริ แขวงลุมพินี เขตปทุมวัน กรุงเทพมหานคร จนถูกเรียกกันว่า *สี่แยกอาถรรพ์* ส่งผลให้เกิดความล่าช้าในการก่อสร้าง จึงมีการแนะนำให้พลเรือตรีหลวงสุวิ خان แพทย์ ผู้ที่ได้รับการบอกกล่าวว่าเป็นผู้มีทิพยจักขุญาณมีอำนาจหยั่งรู้ในการติดต่อสื่อสารกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้ เมื่อหลวงสุวิ خان แพทย์ พงทิพยจักขุตรวจดูแล้วพบว่าชื่อ *เอราวัณ* อันเป็นนามช้างทรงของพระอินทร์ถูกนำมาใช้โดยมิได้บอกกล่าว จึงจำเป็นต้องทำพิธีบอกกล่าวต่อท่านท้าวมหาพรหมและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทันทีที่โรงแรมสร้างเสร็จแล้วจะต้องสร้างศาลพระพรหมถวายบริเวณนั้น เมื่อทำพิธีบวงสรวงบอกกล่าวเสร็จสิ้นผลปรากฏว่าอุปสรรคในการก่อสร้างดังที่กล่าวมาได้คลี่คลายลงเป็นไปด้วยความราบรื่น แล้วเสร็จตามกำหนดเวลาต่อมาจึงได้มีการบวงสรวงพิธีเปิดศาลพระพรหมเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ.2499 โดยประธานพิธีเปิด คือ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ในภายหลังได้มีการก่อตั้ง *มูลนิธิทุนท่านท้าวมหาพรหม* โดยมีศาสตราจารย์ ไพจิตร โรจนวินิช เป็นประธานมูลนิธิ

นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาทางมูลนิธิทุนท่านท้าวมหาพรหมจึงถือเอาวันที่ 9 พฤศจิกายน ของทุกปีเป็นวันบวงสรวงประจำปี ลักษณะประติมานของท่านท้าวมหาพรหมแห่งนี้ คือ พระพรหมมีสี่พระพักตร์แปดพระกร แต่ละพระกรทรงจักร คทา สังข์ แว่นแก้ว หม้อน้ำ ลูกประคำ พระเวท อีกสองพระหัตถ์ทาบพระอุระและทำท่าอภัยมุทรา (โดยทั่วไปรู้จักในท่าประทานพร) ส่วนอริยาบถนั่งห้อยพระบาทซ้ายทามหาราชสีลา สร้างจากปูนปลาสเตอร์ปิดทอง ตามเทวลักษณะที่กรมศิลปากรระบุตามคำแนะนำของพระยาอนุমানราชธน (อภิวัฒน์ สุธรรมดี, 2560, หน้า 108)

ในการประกอบพิธีบวงสรวงประจำปีเป็นการบวงสรวงแบบไทย เจ้าของสถานที่ คือ ประธานมูลนิธิศาสตราจารย์ ไพจิตร โรจนวินิช ผู้ประกอบพิธีอำนวยการบวงสรวง คือ พระมหาราชครูพิธีศรีวิสุทธิคุณวิบูลย์บรมหังสพรหมพงศ์พฤตมาจารย์ (ชวิน รังสิพราหมณกุล) เครื่องประกอบพิธี ได้แก่ บายศรีเทพ ขนมหวานไทยหลากหลายชนิด ผลไม้ตามฤดูกาล เช่น ขนุน แอปเปิล มะพร้าวอ่อน องุ่น สับปะรด ฯลฯ พวงมาลัยเจ็ดสีเจ็ดศอก 4 พวงโดยจะถูกแขวนบนหน้ามุขของศาลรวมเป็น 4 ทิศ 4 พวงที่ละหนึ่งพวง ดอกไม้ต่าง ๆ เช่น ดอกดาวเรือง ดอกกุหลาบ เป็นต้น ข้อเสนอที่สำคัญคือ วัตถุประสงค์ในการบูชาแล้วแต่เป็นมังสวิรัต (ไม่มีเนื้อสัตว์ประกอบ) สำหรับผู้เข้าร่วมและการจัดวางวัตถุพิธีจะถูกลดหลั่นไปตามลำดับความสำคัญและความสัมพันธ์ต่อสถานะ สถานที่ของบุคคล กล่าวคือ มีเทวรูปพระพรหมเป็นประธาน ถัดมาเป็นโต๊ะประจำพิธีปูลาดผ้าขาวลักษณะยาวสี่เหลี่ยมผืนผ้าตั้งเครื่องบวงสรวง บายศรี ดอกไม้ อุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องในการประกอบพิธี ฯลฯ ถัดจากโต๊ะประจำพิธีเบื้องหน้าสุดเป็นพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีและคณะ ตามด้วยเจ้าของสถานที่ หุ่นส่วนหรือผู้มีความสัมพันธ์กับเจ้าของสถานที่ นักข่าวและไกลที่สุครอบนอกรั้วกัน คือ ผู้มาร่วมงาน ตามลำดับ โดยผู้มาร่วมพิธีเป็นชาวจีนมากที่สุด รองลงมาคือชาวไทย ล้วนแต่งกายด้วยเครื่องแต่งกายสีขาว (อภิวัฒน์ สุธรรมดี, 2560, หน้า 109)

ข้อสังเกตที่สำคัญสำหรับพิธีบวงสรวงพระพรหมเอราวัณ คือ พราหมณ์หลวง (พราหมณ์ประจำราชสำนักเป็นผู้ประกอบพิธี) ผู้ที่มีบทบาทที่สุดคือประธานมูลนิธิ เป็นพิธีที่จัดขึ้นภายในองค์กร บนพื้นที่ส่วนตัวแต่เปิดโอกาสให้ผู้มาร่วมพิธีเข้าร่วมพิธีได้แต่ไม่มีส่วนร่วมในการประกอบพิธี ผู้มาร่วมพิธีส่วนใหญ่เป็นคนจีนแต่งกายในลักษณะชุดขาว มาเป็นลักษณะ นักท่องเที่ยวแสวงบุญ (อภิวัฒน์ สุธรรมดี, 2560, หน้า 109-111) ผู้มาร่วมพิธีมักันแบบปากต่อปาก ขึ้นทะเบียนเป็นรูปแบบของมูลนิธิ มีการจ้างละครรำถวายแก่บน ไม่มีการอารตีจบพิธี

ในส่วนของวิธีไหว้ขอพรพระพรหมเอราวัณในวันธรรมดาเปิดให้บุคคลทั่วไปเข้ามากราบสักการะได้และมีคติในการบูชาแบบเฉพาะ กล่าวคือ พระพรหม 4 พักตร์ ประจำทั้ง 4 ทิศ ไหว้ด้วยของ 4 อย่าง แทน 4 ธาตุ โดยทั่วไปจะบูชาด้วยรูป 9 ดอก เทียน 2 เล่มเพียงพักตร์หน้าพักตร์เดียว เชื่อว่าจะได้พรเพียงด้านเดียวหากไว้ทั้ง 4 พักตร์จะสมปรารถนาในทุก ๆ เรื่อง ในส่วนของแบบฉบับพระพรหมเอราวัณต้องมีวัตถุบูชาทั้ง 4 อันสี่สัญญาถึงธาตุทั้ง 4 อันได้แก่ ดอกบัวแทนธาตุดิน น้ำเปล่าสะอาดแทนธาตุน้ำ รูปแทนธาตุดม เทียนแทนธาตุไฟ ในจำนวนต่างๆกันด้วยการไหว้แบบตามเข็มนาฬิกาในแต่ละพักตร์ดังนี้ พักตร์แรกใช้ รูป 16 ดอก เทียน 9 เล่ม ดอกบัว 9 ดอก น้ำ 1 ขวด พร

ในพัทตร์นี้คือ เรื่องการงาน การเรียน สิ่งที่ต้องรับผิดชอบในชีวิต เรื่องเกี่ยวกับพ่อ พัทตร์ที่สองใช้ รูป 36 ดอก เทียน 9 เล่ม ดอกบัว 9 ดอก น้ำ 1 ขวด พรในพัทตร์นี้ คือ เรื่องอสังหาริมทรัพย์ อสังหาริมทรัพย์ เงินทอง หนี้สินที่ยืมแล้วลูกหนี้ไม่คืน พัทตร์ที่สามใช้ รูป 39 ดอก เทียน 9 เล่ม ดอกบัว 9 ดอก น้ำ 1 ขวด พรในพัทตร์นี้ คือ เรื่องสุขภาพ คู่ชีวิต ครอบครัวเรื่องเกี่ยวกับแม่ คู่สัญญา หนี้ส่วน ความมั่นคงของชีวิต พัทตร์สุดท้ายใช้ รูป 19 ดอก เทียน 9 เล่ม ดอกบัว 9 ดอก น้ำ 1 ขวด พรใน พัทตร์นี้ คือ เรื่องโชคลาภ ลาภลอย บุตร ขอกู้ยืมเงิน ส่งสินค้า (อภิวัฒน์ สุธรรมดี, 2560, หน้า 87)

รูป 19 พระพรหมเอราวัณ บริเวณสี่แยกราชประสงค์
แสดงใน <https://url.in.th/rqLnw>

2.5.2 พระนารายณ์ เทวสถานสำหรับพระนคร (เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ เสาชิงช้า)

เทวสถานสำหรับพระนคร ตั้งอยู่เลขที่ 268 ถนนดินสอ แขวงเสาชิงช้า เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเมื่อ พ.ศ. 2327 เป็นสถานสักการะสำคัญสำหรับประกอบพระราชพิธีส่วนพระองค์และทั่วไป ภายในมีสถานพระอิศวร (โบสถ์พระอิศวร) อยู่ทางซ้ายสุดมีขนาดใหญ่ที่สุด สถานพระมหาวิฆเนศวร (โบสถ์พระพิฆเนศ) อยู่ตรงกลาง และสถานพระนารายณ์ (โบสถ์พระนารายณ์) อยู่ริมขวาสุด ในส่วนนี้จะกล่าวถึงโบสถ์พระนารายณ์และตัวอย่างการบูชาพระนารายณ์ของทางเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ เท่านั้น

วันสำคัญในการประกอบพิธีบูชาคือวันตรีปวาย กำหนดในวันแรม 1 ค่ำ เดือนยี่จนถึง วันแรม 5 ค่ำ เดือนยี่ ตามปฏิทินจันทรคติ กระทำบูชาคล้ายกับพิธีตรียัมปวายแต่จะไม่มีการโล้ชิงช้า (พิธีถูกยกเลิกไปสมัยรัชกาลที่ 7 เนื่องจากมีผู้เสียชีวิตจากการโล้ชิงช้า ค่าใช้จ่ายสูง อยู่ในระหว่างช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ปัจจุบันเหลือเพียงการประกอบพิธีหลวงในพระบรมราชานุเคราะห์) (ปติวลดาบวรศักดิ์, 2567) สามารถแบ่งได้หลัก ๆ เป็น 3 ช่วง คือ 1) รับพระเป็นเจ้า 2) บูชาถวายเครื่องสังเวท 3) ส่งพระเป็นเจ้า กล่าวคือ เมื่อจะรับเสด็จพระนารายณ์โดยพระมหाराชครูอ่าน พระเวทเปิดประตูควาลัยไกรลาส เชิญพระนารายณ์สู่สถานพระนารายณ์ มีการสวดมูโรย (มูโร มูโร มูโรย ก็ว่าเป็นบทสวดร้อยกรองในไสวณิกายสำหรับสรรเสริญพระเป็นเจ้าพราหมณ์ราชสำนักสืบทอดต่อกันมาเป็นภาษาทมิฬแบ่งกันเป็นวรรคสวดนำและรับกันสลับและพร้อมเพรียงกันทั้งหมด สวดซ้ำเป็นจบจึงนับเป็น หนึ่งกัณฑ์ แล้วแต่พระองค์หากเป็นพระนารายณ์ 5 จบนับเป็น หนึ่งกัณฑ์ซึ่งแต่เดิมนับเป็น 9 จบ จึงนับเป็น หนึ่งกัณฑ์ สอดรับด้วยการเป่าสังข์เป็นระยะ) ระหว่างช่วงตรีปวายนี้ในแต่ละวันจะมีการถวายข้าวเวท (ข้าวเวทย์ หรือ ข้าวเปียก ก็เรียก เป็นข้าวที่หุงด้วยกะทิและนม เชื่อว่าเป็นอาหารทิพย์ศักดิ์สิทธิ์ของพระเป็นเจ้านิยมถวายในตอนเช้า) สวดสักการะถวายพระนารายณ์ที่สถานพระนารายณ์ มีการตั้งโต๊ะเครื่องสังเวทต่าง ๆ จำพวกมังสวิรัต จำพวกมังสวิรัต เช่น ผลไม้ แดงกวา เผือก ต้ม มันต้ม ส้ม ข้าวตอก ดอกไม้ มะพร้าวอ่อน อ้อย หมากพลู น้ำอ้อยยบ น้ำตาล เป็นต้น บ้างก็ใส่อุลูปถวาย (อุลูป คือ พานใส่เครื่องสังเวท) นอกจากนี้มีการสรงน้ำเทวรูปหลวง (เทวรูปที่พระราชทานมาเพื่อประกอบพิธีเป็นองค์ขนาดเล็กเพื่อให้สะดวกต่อการประกอบพิธีประกอบไปด้วย พระอิศวร พระอุมา พระพิฆเนศ พระขันตกุมาร พระนารายณ์ พระลักษมี พระมเหศวรี พระพรหม และพระสุรัสวดี) กลุ่มหงส์สวดถวายพระเวท พระราชครูพราหมณ์ถวายอุปประทีปด้วยการแกว่งคันประธูป สั่นกระดิ่ง (เช่นเดียวกับการอารตี) ถวายน้ำกลศ สังข์ จุลเจิมเทวรูปด้วยของหอม ถวายใบมะตูม วันสุดท้ายในวันแรม 5 ค่ำ มีการข้าหงส์ หรือ กลุ่มหงส์ เนื่องจากต้องอ่านพระเวทตลอดขณะทำการข้าหงส์ส่งเสด็จพระนารายณ์ และ อ่านเวทปิดประตูควาลัยไกรลาส ซึ่งทั้งหมดเป็นพิธีภายในกระทำโดยพราหมณ์ในราชสำนัก ผู้ร่วมพิธีแต่งกายด้วยชุดสีขาวนึ่งพนมมือร่วมในพิธีได้แต่มีเขตเฉพาะที่สงวนไว้สำหรับพราหมณ์ในการประกอบพิธี ในวันทั่วไปมีพราหมณ์ประจำเทวสถานแต่ไม่ได้ประกอบพิธีให้เหมือนพราหมณ์อินเดีย

ในผู้สักการะทั่วไปสามารถเข้ามากราบสักการะพระนารายณ์ ยังสถานพระนารายณ์ได้ ด้วยเครื่องสักการะได้จำพวกของมังสวิรัตและไม่มีส่วนผสมของไข่ เช่น ผลไม้ น้ำเปล่า พวงมาลัย ใบ

กะเพรา ไม่อนุญาตให้จุดธูปเทียน เปิดให้เข้าสักการะ วันจันทร์ - วันอาทิตย์ เวลา 09.00 – 16.30 น. หรือตามที่ทางเทศบาลกำหนด ไม่อนุญาตให้มีการเข้าทรง ถ่ายรูป และควรแต่งกายด้วยชุดสุภาพ เรียบร้อยมิดชิด

รูป 20 พระนารายณ์ พระลักษมี และพระมเหศวรี ภายในสถานพระนารายณ์ เทศบาล
แสดงใน <https://www.thairath.co.th/lifestyle/woman/404907>

2.5.3 พระคิ่ว เทวาลัยพระคิ่ว ปีนเกล้า

เทวาลัยพระคิ่วแต่เดิมไม่ใช่เทวาลัยเป็นเพียงแต่ศาลที่เจ้าของที่สร้างถวายพระคิ่ว จากความเชื่อความศรัทธาที่มีต่อพระคิ่ว โดยเชื่อว่าจะนำมาซึ่งความรุ่งเรืองและประสบผลสำเร็จทางธุรกิจ เทวาลัยพระคิ่ว ปีนเกล้า ตั้งอยู่ที่เลขที่ 71/47 แขวงอรุณอมรินทร์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร เมื่อก่อสร้างเสร็จแล้วจึงมีพิธีบวงสรวงแบบไทยเพื่อบอกกล่าวและประดิษฐานองค์พระคิ่ว โดยบูโต๊ะด้วยผ้าขาวลักษณะโต๊ะยาวเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าสำหรับบวงสรวง ตั้งเครื่องสังเวทที่มีตั้งแต่ของควา ได้แก่ หัวหมู เป็ดต้ม ไก่ต้ม ข้าวพร้อมกับแกง ผลไม้ดอกไม้ พวงมาลัยดอกไม้ และของหวานจำพวกขนมหวานไทย เครื่องกระยาบวชอันประกอบไปด้วย กะเพรา เผือก มันเทศ ถั่ว งา นมและเนย ต่อมาจึงได้ขึ้นทะเบียนเป็นมูลนิธิชื่อว่า มูลนิธิศิวรักษ์พรประสิทธิ์ แรกเริ่มเทวาลัยแห่งนี้ยังไม่เป็นที่รู้จักมากเท่าไรนักรู้จักกันเพียงแต่ในแวดวงจำเพาะประมาณก่อนปี พ.ศ.2550

ต่อมาในปี พ.ศ.2552 มีผู้สักการะเพิ่มมากขึ้นจากกระแสการแก่งในโหราศาสตร์แบบจีน เนื่องจากในปีดังกล่าวเป็นปีฉลู ผู้ที่มีชื่อเสียงในวงการโหราศาสตร์จีนขณะนั้นแนะนำให้ไปไหว้พระศิวะที่ด้วยพระองค์มีพาหนะเป็นวัวนนทิตี เชื่อว่ามีอำนาจเหนือวัวทั้งปวงย่อมสามารถจัดภัยจากปีชงวัวให้โทษได้ส่งผลให้ผู้คนนิยมมาสักการะพระศิวะที่เทวาลัยอย่างไม่ขาดสาย มูลนิธิเริ่มมีรายได้มากขึ้นจากกระแสดังกล่าวทางเทวาลัยเองจึงพยายามตอบสนองต่อแรงศรัทธา โดยพยายามนำเอาการบูชาแบบฮินดูเข้ามาประยุกต์ใช้โดยวันสำคัญที่สุดจะอยู่ที่วันมหาศิวราตรี (วันแรม 13 เดือนสามหรือเดือนมาฆะตามปฏิทินจันทรคติฮินดู) ยิ่งเพิ่มแรงศรัทธา เงินบริจาค และพิธีกรรมให้เข้มข้นขึ้นไปอีก มีการจัดเตรียมถาดบูชาสำหรับจำหน่ายอันประกอบไปด้วยรูป เทียน ดอกไม้ ผลไม้ ซึ่งมีอยู่ 2 ลักษณะแบบแรกถาดใหญ่บูชาในราคา 100 สำหรับสักการะพระศิวะและพระแม่อุมา ประกอบด้วย รูป 9 ดอก ผลไม้ต่าง ๆ อาทิ กล้วย มะพร้าว สับปะรด แอปเปิ้ล สาลี่ แบบแบบที่ 2 ประกอบด้วย น้ำหนึ่งแก้ว นม ถั่วเขียวหนึ่งถ้วย ถั่วแดง งาขาว ถั่วเขียวคั่ว และรูป 9 ดอก รวมราคา 70 บาท

ในส่วนของการแสดงมี 2 แบบ คือแบบไทยกับอินเดีย แบบไทยคือการให้เซารำไทยแก่นบในราคา 300 บาท ประกอบด้วยตัวพระ 2 และตัวนาง 2 รวมเป็น 4 คน เครื่องดนตรีมีเพียงระนาดเอก 1 รางตีคลอให้ทำนองเปิดบริการทุกวันตั้งแต่เวลา 17.45-21.00 น. ครั้งละ 10 นาที ส่วนแบบอินเดียเป็นการเดินตามจังหวะเพลงบอลลีสวดมีเฉพาะแค่วันจันทร์และวันเสาร์ครั้งละ 400 บาท (อาจให้ความสำคัญว่าวันจันทร์เป็นวันแห่งการบูชาพระศิวะประจำวัน และวันเสาร์คาดว่าสามารถแก้เคราะห์แก่นบในวันนี้ได้ดี) ในปัจจุบันมีการจ้างพรหมณ์มาอยู่ชั่วคราวเพื่อปฏิบัติศาสนพิธีในการเป็นผู้นำประกอบพิธีสวดถวายถาดบูชา ผูกสิญจน์และเจิมแป้งกระแจะ (เอาตามอย่างพรหมณ์วัดเทพมณเฑียร วัดวิษณุ และวัดพระศรีมหาอุมาเทวี) นอกจากมูลนิธิจะมีการผลิตเหรียญเพื่อจำหน่ายเป็นวัตถุมงคลของเทวาลัยแล้ว ในทุกวันแรม 14 ค่ำและวันขึ้น 15 ค่ำของทุกเดือนทางมูลนิธิจะจ้างคณะโศธาบารมีมาทำพิธี ซึ่งประธานในพิธีคือประธานมูลนิธิ พิธีจะเริ่มเวลา 19.30 น. และจบพิธีเวลา 22.00 น. ด้วยการถวายอารตีโดยประมาณ

ขั้นตอนบูชาพระศิวะแบบพิธีโศธา (คณะรับจ้างประกอบพิธีบูชาทางศาสนาฮินดูมักมีการร้องรำทำเพลงถวายรวมถึงพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อบูชาพระเป็นเจ้าของในศาสนาฮินดูในวันสำคัญซึ่งเจ้าภาพจ้างไป) เริ่มด้วยเวลา 20.00 น. ประธานในพิธีจุดธูปเทียนบูชาพระศิวะ วัตถุบูชาประกอบไปด้วย ผลไม้ น้ำ นม ดอกไม้ พวงมาลัย รูป เทียน จากนั้นประธานจะสงศิวลึงค์ด้วยนม จากนั้นบูชาพระแม่ทุรคาและพระพิฆเนศตามลำดับ มีการแสดงรำไทยถวายโดยตัวพระและตัวนางอย่างละ 2 คน รวมเป็น 4

คน พิธีกรรมอื่นๆไม่ว่าจะเป็น สวดบทบูชาครู บทขับร้องสรรเสริญภาษาอินดีสวดถวายต่อองค์เทพต่าง ๆ ทั้งพระศิวะ พระพรหม พระวิษณุ พระพิฆเนศ พระสร้สวตี พระลักษมี พระขันธกุมารโดยระหว่างนี้อาจมีการเป่าสังข์โกลวบันฑฑะวเพื่อเข้าจังหวะร่วมด้วยก็ได้ ซึ่งบทสวดประกอบดนตรีบางบทสามารถพบได้ทั่วไปตามแผ่นบันทึกเสียงภาษาอินดีสำหรับเปิดเพื่อสวดบูชาองค์เทพเจ้าต่าง ๆ ตามย่านพาหุรัต ในท้ายที่สุดมีการถวายไฟอารตีถือเป็นการสิ้นสุดพิธี

ข้อสังเกตที่สำคัญ คือ เป็นสถานที่ส่วนตัว แต่เปิดให้บุคคลภายนอกเข้ามาร่วมงานได้ แม้ในพิธีบวงสรวงครั้งแรกจะมีเนื้อสัตว์ซึ่งทั้งสองที่ดังกล่าวข้างต้นล้วนใช้วัตถุดิบขารวมถึงเครื่องสังเวยเป็นแบบมังสวิรัตแต่ระยะหลังปรับเปลี่ยนเป็นมังสวิรัตทั้งหมด มีพราหมณ์พิธีไว้สำหรับประกอบพิธีชั่วคราวเท่านั้นไม่ได้อยู่ประจำอย่างถาวร

รูป 21 พระศิวะ เทวาลัยพระศิวะ ปีนเกล้า แสดงใน

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=3945875298781000&id

2.6 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูนั้น ผู้วิจัยนั้นได้ศึกษาค้นคว้ารวบรวมจากงานวิจัย เพื่อนำมาเสนอในการหาข้อสรุป เพื่อเกิดความรู้ ดังต่อไปนี้

สุภาภรณ์ เลิศวรรตติกุล (2549) ได้ศึกษาเรื่อง *ลัทธิบูชาพระตรีมูรติ: กรณีศึกษาบริเวณหน้าลานเอนกประสงค์ห้างสรรพสินค้าไอเซตัน ศูนย์การค้าเซ็นทรัลเวิลด์ เขตราชประสงค์ กรุงเทพมหานคร* โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัจจัยและสาเหตุที่ทำให้คนในสังคมเมืองสักการบูชาพระตรีมูรติ ศึกษาประวัติความเป็นมาของพระตรีมูรติในบริบทศาสนาพราหมณ์ ตลอดจนการเชื่อมโยงกับผู้เลื่อมใสศรัทธา และทำความเข้าใจสภาพการณ์ของผู้คนในสังคมเมืองท่ามกลางโครงสร้างทางสังคมที่เปลี่ยนแปลง โดยเน้นการวิเคราะห์ “พิธีกรรมทางศาสนาในสังคมไทยร่วมสมัย” อีกทั้งเสนอว่า การบูชาพระตรีมูรติหน้าไอเซตัน เซ็นทรัลเวิลด์ เป็น “พิธีกรรมสมัยนิยม” ที่เกิดจากการผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมเข้ากับบริบทของเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมร่วมสมัย ซึ่งถูกออกแบบให้ “เข้ากับยุค” และ “เข้ากับตลาด” โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่การค้าสมัยใหม่ซึ่งมีปัจจัยด้านการบริโภค การตลาด และวัฒนธรรมป๊อปเข้ามามีอิทธิพลกำหนดลักษณะพิธีกรรม รูปแบบการบูชา และเป้าหมายของศรัทธา ผลการศึกษาของเธอพบว่า การบูชาพระตรีมูรติในพื้นที่ดังกล่าวมิใช่พิธีกรรมที่สืบทอดโดยตรงจากคตินพราหมณ์-ฮินดูแบบดั้งเดิม หากแต่เป็นพิธีกรรมที่ปรับเปลี่ยนความหมายให้สอดคล้องกับความต้องการร่วมสมัยของผู้คนในสังคมเมือง เช่น การบูชาในเวลา 21.39 น. การใช้ดอกกุหลาบแดง และการอธิษฐานขอพรเรื่อง “ความรัก” ล้วนเป็นองค์ประกอบเชิงสัญลักษณ์ที่สะท้อนการเปลี่ยนแปลงเชิงวัฒนธรรมและจิตวิญญาณ กล่าวโดยสรุป งานศึกษาของสุภาภรณ์ชี้ให้เห็นว่า พิธีกรรมการบูชาพระตรีมูรติในพื้นที่เมือง กลายเป็นกิจกรรมศรัทธาที่ดำเนินไปในพื้นที่สาธารณะภายใต้กรอบของเศรษฐกิจแบบใหม่ ซึ่งเชื่อมโยงกับบริโภคนิยมและกระแสความเชื่อเฉพาะบุคคล อันเป็นลักษณะสำคัญของศาสนาในบริบทเมืองร่วมสมัย

อภิวัฒน์ สุธรรมดี (2560) ได้ศึกษาเรื่อง *ลัทธิพิธีบูชาพระพรหมในสังคมไทยร่วมสมัย: พลวัตของตำนาน ความเชื่อ และพิธีกรรม โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อรวบรวมตำนาน เรื่องเล่า และความเชื่อเกี่ยวกับพระพรหมในบริบทสังคมไทย ศึกษาองค์ประกอบและสัญลักษณ์ในพิธีกรรมบูชาพระพรหมในสังคมไทยร่วมสมัย และวิเคราะห์ความหมายและพลวัตของลัทธิบูชาพระพรหม* ผลการศึกษาพบว่า ลัทธิพิธีบูชาพระพรหมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้เพียง 68 ปีเท่านั้น ลัทธิพิธีเป็นปรากฏการณ์ทางความเชื่อใหม่ๆ เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองความเชื่อสังคมร่วมสมัยโดยมีรากความเชื่อมาจากวัฒนธรรมเดิม มีการผนวกวิธีปฏิบัติและหลักคำสอนต่างๆ เข้าไปเพื่อตอบสนองความต้องการเฉพาะบางอย่างที่ศาสนา

กระแสหลักยังให้ไม่ได้ เช่น ความต้องการทางโลก ความทันสมัย ความหลากหลาย ฯลฯ ลัทธิพิธีบูชา พระพรหม จึงเป็น “ประเพณีประดิษฐ์” คือการหยิบยกเอา “วัตถุวัฒนธรรม” มาตีความ ต่อเติม และปรุงแต่ง เพื่อปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ปัจจุบัน การใช้ตำนานเรื่องเล่า รวมถึงองค์ประกอบและสัญลักษณ์ในพิธีกรรมบูชา พระพรหม เพื่อตีความสัญลักษณ์และวิเคราะห์วิถีคิด อันจะเป็นแนวทางหนึ่งในการใช้ข้อมูลคติชนในการทำความเข้าใจสังคมไทยซึ่งซับซ้อนหลากหลาย และมีพลวัตอย่างมากในปัจจุบัน

Clifford Geertz (คลิฟฟอร์ด เกียร์ทซ์) (1993) ได้ศึกษาเรื่อง ศาสนาในระบบวัฒนธรรม (Religion as a cultural system) โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเสนอกรอบแนวคิดใหม่ในการวิเคราะห์ ศาสนาในทางมานุษยวิทยา โดยมองศาสนาเป็น “ระบบวัฒนธรรม” (a cultural system) หรือ วัฒนธรรมศาสนา ที่ประกอบด้วยสัญลักษณ์ (symbols) ซึ่งมีพลังในการกำหนดโลกทัศน์ (worldview) และวิถีชีวิต (ethos) ของผู้คน “สัญลักษณ์” จึงไม่ใช่เพียงแค่การสื่อความหมายเท่านั้น แต่เป็น “รูปธรรมของความคิดและคุณค่าทางวัฒนธรรม” ที่ทำหน้าที่ สื่อสาร ขยาย และสืบทอด “ความหมาย” ผ่านพิธีกรรม ภาษา ศิลปะ และพฤติกรรม ปรากฏการณ์ต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ความเจ็บปวด ความอยุติธรรม หรือสิ่งที่มนุษย์ไม่สามารถอธิบายได้ ศาสนาสามารถอธิบายได้ด้วย “ระบบสัญลักษณ์” ผ่านพิธีกรรม ดังนั้นเกียร์ทซ์จึงเน้นการวิเคราะห์ ศาสนาไปที่ “ความสัมพันธ์ระหว่างสัญลักษณ์ ความเชื่อ พฤติกรรม” ดังนั้น วัฒนธรรมศาสนา (สัญลักษณ์ ความเชื่อ พฤติกรรม พิธีกรรม) ไม่ตายตัวแต่เปลี่ยนไปตามสภาพสังคมและความหมายของสัญลักษณ์ นอกจากนี้เกียร์ทซ์ยังศึกษา การชนไก่ในบาห์ลีช่วงปลายปี 1950 จากบทความ “Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight” (1972) พบว่าการชนไก่ในบาห์ลีช่วยให้เข้าใจว่าวัฒนธรรมนี้สะท้อนโครงสร้างสังคมและอัตลักษณ์ชาวบาห์ลีในแง่มุมต่างๆ เช่น ไก่เป็นสื่อแทนความเป็นชาย (masculinity) โดยชายชาวบาห์ลีนิยมตกแต่งดูแลและเลี้ยงไก่เพื่อแสดงความเป็นชายที่แข็งแกร่ง การชนไก่คือการต่อสู้แทนคน เป็นสัญลักษณ์ของการแย่งชิงสถานะและความภาคภูมิใจทางสังคม โดยที่เงินรางวัลเป็นเรื่องรอง การเดิมพันสูงขึ้นไปเอาชนะไม่ได้เกี่ยวข้องกับกลไกตลาดแต่เพื่อความต้องการเอาชนะและได้มาซึ่งเกียรติยศความภูมิใจ แม้จะผิดกฎหมายแต่ผู้เข้าแข่งขันมักเป็นผู้นำหรือผู้มีอิทธิพลในชุมชน การชนไก่จึงเป็นพิธีกรรมที่ไม่ใช่เพียงกิจกรรมใช้ความรุนแรงแต่เป็น “นิทรรศการเชิงสัญลักษณ์” ที่สะท้อน ความหมาย สื่อสาร แสดงแนวคิดวัฒนธรรมทั้งเรื่องอำนาจ เพศ ความสัมพันธ์ ฯลฯ ของคนบาห์ลี ผลการศึกษาพบว่า ศาสนาไม่ใช่เพียงคำสอน แต่คือ “ระบบ

วัฒนธรรม” ที่เต็มไปด้วย “สัญลักษณ์” ซึ่งถ่ายทอดโลกทัศน์และจริยธรรมของสังคม โดยสัญลักษณ์มีบทบาททั้งในเชิงความคิด พฤติกรรม และพิธีกรรม ศาสนาเป็นส่วนเติมเต็มโดยให้ความหมายแก่สิ่งที่ไม่สามารถอธิบายได้ เช่น ความรักที่ล้นเหลือ ความทุกข์จากความโสด

Carrette & King (คาร์เรทท์ และ คิง) (2005) ได้ศึกษาเรื่อง การเปลี่ยนความเชื่อทางจิตวิญญาณให้กลายเป็นสินค้า (Selling Spirituality) กล่าวคือ ศาสนาในยุคหลังสมัยใหม่ (postmodernity) ไม่ได้จำกัดอยู่ในวัด โบสถ์ หรือระบบคำสอนเท่านั้น แต่ได้กลายเป็นสิ่งที่สามารถ “เลือกบริโภค” ได้ในลักษณะเดียวกับสินค้าและบริการอื่น ๆ โลกทุนนิยมทำให้ “ศาสนาและความเชื่อทางจิตวิญญาณกลายเป็นสินค้า” โดยเปลี่ยนจากศาสนากระแสหลักซึ่งตั้งอยู่บนโครงสร้างคำสอน จริยธรรม และความสัมพันธ์กับชุมชนมาเป็นความเชื่อส่วนบุคคลที่ยืดหยุ่นกว่าโดยการ “ลดทอน” วัตรปฏิบัติที่เข้มงวดรวมถึงข้อจำกัดทางศาสนาให้เหลือเพียง “พิธีกรรมหรือกิจกรรมที่บริโภคได้” ซึ่งเข้าใจและเข้าถึงได้ง่ายกว่าผ่านการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือทำพิธีกรรมเฉพาะเรื่อง เช่น การเสริมดวง จูนพลังจักรวาล ซึ่งความสอดคล้องกับระบบบริโภคนิยมที่เน้นการประสบความสำเร็จ ความรัก โชคลาภ ฯลฯ ก่อให้เกิด “การตลาดทางจิตวิญญาณ” (Spiritual Marketing) ผ่านช่องทางมากมาย ไม่ว่าจะเป็น สื่อออนไลน์ สินค้า เครื่องราง สถานที่บริการบุญ ไหว้พระ รวมไปถึงเลือกสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เหมาะสมกับตนเองและตอบสนองความต้องการของแต่ละบุคคล ทั้งนี้ไม่มีข้อผูกมัดใดสามารถปรับเปลี่ยนได้เสมอ ดังนั้นเมื่อเกิดประสบการณ์ทางจิตวิญญาณก็จะเกิดการบอกกล่าวกันเสมือนเป็นการโฆษณา การวิจารณ์ การกระจายข่าว แบ่งปันประสบการณ์ เป็นต้น อย่างไรก็ตามพิธีกรรมถูกปรับเปลี่ยนเป็นชุดสำเร็จรูปที่มีหน้าที่ตอบสนอง “กิจกรรมเพื่อความพึงพอใจเฉพาะบุคคล” ซึ่งเป็นการสะท้อน “ศาสนาที่สามารถกำหนดเองได้” (Do-It-Yourself Religion; DIY) เช่น ไม่ต้องมีพิธีกรรมมากมาย บทสวดที่ตายตัว เครื่องสักการะมากมายตามแบบวิถีโบราณ แต่ในทางกลับกันเลือกที่จะเชื่อการบอกต่อที่เป็นการกำหนดเฉพาะในรูปแบบใหม่ ผลการศึกษาพบว่า ศาสนาในยุคทุนนิยมกลายเป็น “สินค้าแห่งจิตวิญญาณ” ที่ถูกตัดทอนและทำตลาดใหม่ให้เข้าถึงง่าย เห็นได้จากการใช้พิธีกรรมเป็น “กิจกรรมสำเร็จรูป” เช่น ชุดไหว้เทพ รูป เทียน ดอกไม้ บทอธิษฐานสำเร็จรูป ทั้งนี้ขับเคลื่อนโดยสื่อออนไลน์และการบอกต่อสร้าง “ระบบโฆษณาศรัทธา”

Zygmunt Bauman (ซิกมันท์ เบาแมน) (2000) ได้ศึกษาเรื่อง ความสิ้นไหลสมัยใหม่ (Liquid Modernity) กล่าวคือ โลกยุคสมัยใหม่ตอนปลาย (late modernity) หรือ ยุคหลังสมัยใหม่ มีลักษณะ “ของเหลว” (liquid) ซึ่งต่างจากโลกยุคเก่าที่มีความมั่นคง ซึ่งสิ่งต่าง ๆ ในชีวิตคน เช่น

ความสัมพันธ์ อาชีพ ค่านิยม ความเชื่อ ไม่มีความมั่นคง ยืดหยุ่น เปลี่ยนแปลงได้เร็ว ผู้คนกลายเป็น “ผู้บริโภคทางอัตลักษณ์” (identity consumers) ซึ่งเลือกเชื่อและใช้ชีวิตตามสิ่งที่ตอบสนอง “ตนเอง” มากกว่าระบบสถาบัน อย่างไรก็ตาม Linda Woodhead (ลินดา วูดเฮด) (2011) ศึกษาเพิ่มเติมจากแนวคิดของเบเนแมนและได้เสนอแนวคิด “ศาสนาแบบลื่นไหล” (Liquid Religion) คือ ศาสนาที่ไม่ผูกติดกับองค์กรหรือคำสอนตายตัว โดยผู้คนสามารถเลือกที่จะเชื่อหรือปรับเปลี่ยนได้ตาม ความพึงพอใจ เช่น เชื่อคริสต์แต่ไหว้เทพฮินดู ทำบุญแบบพุทธแต่บูชาหินนำโชค ส่งผลให้ ความศรัทธากลายเป็น “เครื่องมือสนับสนุนชีวิต” มากกว่า “ระบบศีลธรรมที่เคร่งครัด” ผลการศึกษา พบว่า โลกยุคใหม่มีลักษณะ “ของเหลว” ไม่มีความมั่นคง ผู้คนสามารถเลือก เปลี่ยน และปรับความ เชื่อความศรัทธาได้ตามความต้องการ “ศาสนาแบบลื่นไหล” (Liquid Religion) จึงเป็นศาสนาที่ผู้คน ออกแบบได้เองสามารถผสมได้หลากหลาย เช่น ศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ศาสนาผี

โดยผู้วิจัยจะใช้แนวคิดดังกล่าวเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์ ทำความเข้าใจ และอธิบาย แนวคิดการบูชาพระตรีมูรติและวิเคราะห์การบูชาพระตรีมูรติ เพื่อความลุ่มลึกมากยิ่งขึ้นดังจะกล่าวใน การอภิปรายผลในส่วนของบทที่ 5

บทที่ 3

การดำเนินการวิจัย

การดำเนินการวิจัยสามารถแบ่งได้เป็น 3 รูปแบบ คือ 1) ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary sources) ได้แก่ หนังสือเอกสาร งานวิจัย วิทยานิพนธ์ บทความ เว็บไซต์ นิตยสาร วิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง 2) ศึกษาข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึก (in-dept interview) แบบเจาะจงกลุ่มเป้าหมายจำนวน 8 ท่าน โดยดำเนินการระเบียนจริยธรรมวิจัย 3) ศึกษาจากการสังเกตศาสนสถานทั้ง 3 แห่ง ได้แก่ ได้แก่ 1) ศาลพระพรหมเอราวัณ บริเวณสี่แยกราชประสงค์ 2) เทวสถานสำหรับพระนคร (เทวสถานโบสถ์พราหมณ์) 3) เทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ปีนเกล้า จากนั้นนำข้อมูลที่ได้จากข้อ 1) – 3) ไปสังเคราะห์เพื่อนำไปสู่ผลการวิจัย และทำเป็นรูปเล่มวิจัยฉบับสมบูรณ์ต่อไป

โดยในบทนี้สามารถแสดงวิธีการดำเนินการวิจัยในส่วนของการสัมภาษณ์ ในส่วนของข้อ 1) และ 3) จะนำแสดงผลในบทที่ 4 จากผลการสังเกตในบทที่ 4 และนำข้อมูลทั้งหมดอภิปรายในบทที่ 5 ในส่วนของการสัมภาษณ์ใช้หลักเกณฑ์ดังนี้

3.1 กลุ่มเป้าหมาย

การวิจัยนี้มุ่งวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในกรุงเทพมหานคร ผู้วิจัยได้คัดเลือกกลุ่มเป้าหมายแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านการประกอบพิธีกรรม นักวิชาการ และเป็นผู้สนใจในการสักการะเทพเจ้าฮินดู แต่ละท่านเป็นผู้มีความรู้ ความเข้าใจ หรือมีประสบการณ์ตรงเกี่ยวกับการบูชาเทพฮินดู โดยเฉพาะพระตรีมูรติ ทั้งจากมุมมองทางศาสนา ปรัชญา วัฒนธรรม และการปฏิบัติจริง ซึ่งเกี่ยวข้องกับหัวข้อวิจัย โดยพิจารณาจากภูมิหลังและบทบาทที่หลากหลาย เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ครอบคลุมมิติความคิดเห็นที่แตกต่างกัน จำนวน 8 ท่าน ได้แก่:

1. **ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1** เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านการประกอบพิธีกรรม ปัจจุบันท่านดำรงตำแหน่งประธานพระครูพราหมณ์ สังกัดกองพระราชพิธี สำนักพระราชพิธี สำนักพระราชวัง อีกทั้งดำรงตำแหน่งประธานองค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดูแห่งประเทศไทย

ไทย ได้แก่ เทวสถานสำหรับพระนคร สมาคมฮินดูสมาช และสมาคมฮินดูธรรมสภา ท่านเป็นบุตรของพราหมณ์ในราชสำนัก บวชเป็นพราหมณ์เมื่อ พ.ศ. 2521 จนในปี พ.ศ. 2554 ได้รับพระราชทานฐานันดรศักดิ์สูงสุดในตำแหน่งปัจจุบัน จากพระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร

2. **ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 2** เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านการประกอบพิธีกรรมเนื่องจากท่านได้ประกอบพิธีฮธาแห่งหนึ่งเป็นวิชาชีพ ซึ่งมีการว่าจ้างกันโดยทั่วไปทั้งในและนอกเขตกรุงเทพมหานคร
3. **ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3** เป็นนักวิชาการและนักเขียนด้านปรัชญาอินเดีย เป็นอาจารย์ประจำภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ประจำมหาวิทยาลัยศิลปากร และเป็นคอลัมนิสต์ประจำนิตยสารรายสัปดาห์ประจำสื่อมวลชนแห่งหนึ่ง ท่านสำเร็จการศึกษาเกียรตินิยม ศิลปศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และปริญญาโทด้านปรัชญา อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2551 ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านการศึกษา อินเดียศึกษา ปรัชญาอินเดีย ศาสนาฮินดูสำคัญท่านหนึ่ง
4. **ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 4** เป็นนักวิชาการและเป็นอาจารย์ประจำ ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ท่านสำเร็จการศึกษา พุทธศาสตรบัณฑิต. (ปรัชญา) เกียรตินิยมอันดับ 2 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2534 ปรัชญามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเดลี ประเทศอินเดีย และ ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยปัญญา ประเทศอินเดีย
5. **ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 5** เป็นนักวิชาการและเป็นอาจารย์ประจำ ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ท่านสำเร็จการศึกษา พุทธศาสตรบัณฑิต. (ศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2535, ปรัชญามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิเวกานันทะ ประเทศอินเดีย พ.ศ. 2539 และ ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยมัทราส ประเทศอินเดีย พ.ศ. 2550
6. **ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 6** เป็นผู้สนใจในการสักการะเทพเจ้าฮินดูและเคยเดินทางไปสักการะตามศาสนสถานทางศาสนาฮินดู ท่านสำเร็จการศึกษา ศิลปศาสตรบัณฑิต ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา พ.ศ. 2562
7. **ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7** เป็นผู้สนใจในการสักการะเทพเจ้าฮินดูและเคยเดินทางไปสักการะตามศาสนสถานทางศาสนาฮินดู

8. ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 8 เป็นผู้สนใจในการสักการะเทพเจ้าฮินดูและเคยเดินทางไปสักการะตามศาสนสถานทางศาสนาฮินดู ท่านสำเร็จการศึกษา รัฐศาสตรบัณฑิต สาขาการระหว่างประเทศ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. 2564

3.2 เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือหลักที่ใช้ในการวิจัยนี้คือ แบบสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Semi-structured Interview Questionnaire) ซึ่งผู้วิจัยได้พัฒนาขึ้นโดยอ้างอิงจากวัตถุประสงค์ของการวิจัยและแนวคิดสำคัญเกี่ยวกับพระตรีมูรติ การออกแบบแบบสัมภาษณ์นี้มีข้อดีคือ ช่วยให้ผู้วิจัยสามารถกำหนดประเด็นหลักที่ต้องการสอบถามได้อย่างครอบคลุม ขณะเดียวกันก็มีความยืดหยุ่นเพียงพอที่จะเปิดโอกาสให้ผู้ให้สัมภาษณ์สามารถแสดงความคิดเห็นได้อย่างอิสระ ลุ่มลึก และสามารถซักถามประเด็นเพิ่มเติมได้ตามสถานการณ์ เพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึกที่ตอบคำถามวิจัยได้อย่างสมบูรณ์

แบบสัมภาษณ์ประกอบด้วย 8 คำถามหลัก ครอบคลุมประเด็นสำคัญดังนี้:

1. ความเข้าใจเกี่ยวกับเทพฮินดูในเรื่องของการบูชาพระตรีมูรติ
2. ประสบการณ์การบูชาพระตรีมูรติหรือการสักการะ
3. ความคิดเห็นเกี่ยวกับการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทย
4. รูปแบบของการสักการะและทิศทางที่เกิดขึ้น
5. สิ่งที่คุณคาดว่าจะได้รับจากการบูชาพระตรีมูรติและผลกระทบต่อผู้บูชา
6. ความหวังต่อการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยที่สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน
7. ปัญหาของการบูชาพระตรีมูรติ
8. ความเป็นไปได้ในการพัฒนาการบูชาพระตรีมูรติไปสู่การบูชาสิ่งอื่น

3.3 วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูลดำเนินการโดยใช้วิธี การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) กับกลุ่มตัวอย่างที่คัดเลือกไว้ โดยมีขั้นตอนดังนี้:

1. การติดต่อประสานงาน: ผู้วิจัยได้ติดต่อประสานงานกับกลุ่มตัวอย่างเพื่อขอความอนุเคราะห์ในการให้สัมภาษณ์ ชี้แจงวัตถุประสงค์ของการวิจัย และนัดหมายวันเวลาและสถานที่ที่สะดวก

2. การดำเนินการสัมภาษณ์:

- ผู้วิจัยใช้แบบสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้างเป็นแนวทางในการสนทนา
- ในระหว่างการสัมภาษณ์ ผู้วิจัยได้ทำการบันทึกเสียงการสนทนา (โดยได้รับอนุญาตจากผู้ให้สัมภาษณ์) และจดบันทึกประเด็นสำคัญเพิ่มเติม
- มีการสร้างบรรยากาศที่เป็นกันเองเพื่อให้ผู้ให้สัมภาษณ์แสดงความคิดเห็นได้อย่างอิสระและเป็นธรรมชาติ
- มีการซักถามและเจาะลึกในประเด็นที่น่าสนใจเพื่อให้ได้ข้อมูลที่ครบถ้วนและลึกซึ้ง

3. การถอดเทป: หลังจากสิ้นสุดการสัมภาษณ์ ผู้วิจัยได้ทำการถอดเทปบันทึกเสียงการสัมภาษณ์เป็นข้อความตัวอักษรอย่างละเอียด เพื่อเตรียมพร้อมสำหรับการวิเคราะห์ข้อมูลต่อไป

3.4 การวิเคราะห์ข้อมูล

ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึกจะถูกนำมาวิเคราะห์ด้วยวิธีการ **การวิเคราะห์เนื้อหาเชิงคุณภาพ (Qualitative Content Analysis)** โดยมีขั้นตอนดังนี้:

1. **การจัดเตรียมข้อมูล:** ตรวจสอบความถูกต้องและสมบูรณ์ของข้อความที่ถอดเทป และจัดเรียงข้อมูลให้เป็นระบบ
2. **การอ่านและทำความเข้าใจข้อมูล:** ผู้วิจัยอ่านข้อความทั้งหมดอย่างละเอียดหลายครั้ง เพื่อทำความเข้าใจบริบท เนื้อหา และประเด็นสำคัญที่ปรากฏในข้อมูล
3. **การเข้ารหัส (Coding):** ผู้วิจัยจะทำการเข้ารหัส (Coding) โดยการระบุและกำหนดรหัสให้กับส่วนของข้อความที่เกี่ยวข้องกับประเด็นหรือแนวคิดที่สำคัญตามคำถามสัมภาษณ์และวัตถุประสงค์การวิจัย เช่น รหัส "ความเข้าใจตรีมูรติ", "ประสบการณ์บูชา", "ปัญหาการบูชา", "รูปแบบสักการะ" เป็นต้น
4. **การจัดหมวดหมู่และสร้างหัวข้อ (Categorization and Thematic Analysis):** รหัสที่ได้จะถูกนำมาจัดกลุ่มและจัดหมวดหมู่เข้าด้วยกันตามความคล้ายคลึงและความเชื่อมโยง เพื่อสร้างเป็นหัวข้อ (Themes) หรือประเด็นหลักที่สะท้อนถึงแนวคิดและความคิดเห็นที่สำคัญเกี่ยวกับพระตรีมูรติในสังคมไทย
5. **การตีความและสรุปผล:** ผู้วิจัยจะทำการตีความข้อมูลที่ได้จากการจัดหมวดหมู่และหัวข้อ เพื่อหาความสัมพันธ์ เชื่อมโยงแนวคิด และสรุปผลการวิเคราะห์ให้ตอบคำถามวิจัยและวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

บทที่ 4

ผลการวิจัย

(จากวัตถุประสงค์การวิจัยทั้ง 2 ข้อ ได้แก่ 1) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูและ 2) วิเคราะห์การบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานคร)

ในบทนี้ผู้วิจัยนำเสนอผลการศึกษาดำเนินการตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัยสองประการ ได้แก่ (1) การศึกษาแนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และ (2) การวิเคราะห์การบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานคร ซึ่งสะท้อนให้เห็นพลวัตของศาสนาในบริบทเมืองร่วมสมัย โดยอาศัยวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ ผ่านการเก็บข้อมูลจากเอกสารทุติยภูมิ การสัมภาษณ์เชิงลึก และการสังเกตภาคสนามในศาสนสถาน 3 แห่ง โดยบทนี้แบ่งการนำเสนอออกเป็น 4 ส่วนหลัก ได้แก่ (1) การนำเสนอข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกซึ่งถ่ายทอดความเข้าใจ ความเชื่อ และประสบการณ์ของผู้ให้ข้อมูลหลากหลายกลุ่ม (2) การวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้วิธี Table Coding ซึ่งช่วยให้เห็นภาพรวมของประเด็นต่าง ๆ ที่ปรากฏในข้อมูลภาคสนาม (3) การนำเสนอผลจากการสังเกตภาคสนาม ศาสนสถานสำคัญ 3 แห่งในกรุงเทพมหานคร ได้แก่ ศาลพระพรหมเอราวัณ เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ และเทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ปันเกล้าและ (4) การสังเคราะห์ผลการวิจัยให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ทั้งสองข้อ โดยในส่วนนี้ ผู้วิจัยได้สรุปองค์ความรู้เชิงทฤษฎีและภาคปฏิบัติเข้าด้วยกัน เพื่อสะท้อนความเข้าใจเชิงลึกต่อแนวคิดและลักษณะเฉพาะของการบูชาพระตรีมูรติในบริบทไทย

การนำเสนอผลการวิจัยในบทนี้ไม่เพียงเป็นการถ่ายทอดข้อมูลเท่านั้น แต่ยังเป็น การวิเคราะห์ผ่านกรอบแนวคิดทางทฤษฎีที่เสนอไว้ในบทที่ 2 ได้แก่ แนวคิดเรื่อง Religious Adaptation, Urban Religion และ Symbolic Interactionism ซึ่งจะถูกนำมาอภิปรายเพิ่มเติมในบทที่ 5 ต่อไป

4.1 แนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

แนวคิดเรื่องพระตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู มีรากฐานจากคัมภีร์พระเวทและปุราณะ โดยเฉพาะในยุคพราหมณ์และยุคปุราณะ ซึ่งพัฒนาแนวคิดการรวมเทพทั้งสามองค์ คือ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ เป็นหนึ่งเดียว เรียกว่า "ตรีเอกานุภาพ" หรือพระผู้เป็นเจ้าสูงสุดที่สำแดง ออกเป็นสามภาคเพื่อสร้าง รักษา และทำลายสรรพสิ่งในจักรวาล แนวคิดนี้สะท้อนหลักปรัชญา ฮินดูเกี่ยวกับวัฏจักรแห่งจักรวาล ความเป็นนิรันดร์ และพลวัตของธรรมชาติ

ในระดับปรัชญา ตรีมูรติถือเป็นการรวมพลังแห่งการสร้าง การดำรงรักษา และการทำลายไว้ในองค์เดียว อันมีนัยยะถึงสภาพที่ไม่แบ่งแยกของจักรวาล ขณะที่ในทางพิธีกรรม การบูชาพระตรีมูรติ ในฮินดูมีหลากหลายรูปแบบ ทั้งในฐานะเทพเจ้ารวม (เช่น ศิวเอกปาตตรีมูรติ) และการบูชาภาคเดียวในบริบทเฉพาะของนิกาย (เช่น ศิวนิกาย เน้นพระศิวะ ไชวณพิกายเน้นพระวิษณุ) โดยสามารถจำแนกแนวคิดได้ 4 ประการ ดังนี้

1. **แนวคิดพระตรีมูรติ (Trimurti)** หมายถึงเทพเจ้าทั้งสามองค์ที่รวมพลังกันในรูปแบบเดียว ได้แก่
  - พระพรหม (ผู้สร้าง - *Srishti*)
  - พระวิษณุ (ผู้รักษา - *Sthiti*)
  - พระศิวะ (ผู้ทำลาย - *Pralaya*)
 ทั้งสามองค์สะท้อน “วงจรของจักรวาล” อันเป็นแก่นสำคัญของปรัชญาฮินดู และแสดงถึงพลังจักรวาลทั้งสามที่มีอยู่ในทุกสรรพสิ่ง
2. **ตรีมูรติในฐานะอาตมัน-พรหมัน**

การรวมกันของเทพทั้งสามถูกมองว่าไม่ใช่การแบ่งภาคของเทพ หากแต่เป็นการแสดงภาคของพระพรหมัน (Brahman) หรือความจริงสูงสุด ซึ่งไร้รูปและไร้ประมาณในปรัชญาอุปนิษัท การบูชาพระตรีมูรติจึงไม่ใช่เพียงการอธิษฐานขอพร แต่เป็นการแสวงหาการหลอมรวมกับความจริงสูงสุด หรือจุดมุ่งหมายของโมกษะ
3. **รากฐานในคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์**

แนวคิดเรื่องตรีมูรติเกิดขึ้นในปลายยุคพระเวท และได้รับการขยายในคัมภีร์มหาภารตะ

ภควัตศิธา และปุราณะ โดยเฉพาะคัมภีร์ศิวะปุราณะและไวษณพปุราณะ มีการกล่าวถึง “พระตรีมูรติ” ในฐานะการสำแดงภาคทั้งสามในพระเป็นเจ้าที่ตนให้ความนับถือสูงสุด ตามแต่ละนิกาย

4. มุมมองจากผู้ให้สัมภาษณ์

จากผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1 และผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3 เห็นว่า ตรีมูรติไม่ใช่เพียงเทพเจ้าที่นำมา อธิษฐานเท่านั้น แต่เป็นสัญลักษณ์ของการรู้แจ้งต่อวงจรแห่งชีวิต ความไม่เที่ยง และพลังของ จักรวาลตามแนวคิดดั้งเดิมในอินเดีย ซึ่งต่างจากความเข้าใจแบบพื้นบ้านในไทย

4.2 วิเคราะห์การบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานคร

เพื่อศึกษาการปรับเปลี่ยนรูปแบบการบูชาและความหมายที่เปลี่ยนไปจากแนวคิดดั้งเดิมใน ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู สู่วิถีปฏิบัติจริงที่ปรากฏในในกรุงเทพฯ ผ่านศาสนสถาน 3 แห่ง ได้แก่ ศาล พระพรหมเอราวัณ เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ และเทวาลัยพระศิวะ ปิ่นเกล้า พบว่าการบูชาพระตรี มูรติในบริบทกรุงเทพมหานครมีลักษณะเฉพาะดังนี้:

1. มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบพิธีกรรมให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมไทย เช่น การเลือกวันเวลา (พฤหัสบดี เวลา 21.39 น.) การถวายดอกกุหลาบแดง และวัตถุบูชาแบบไทย
2. จุดมุ่งหมายของการบูชาเน้นด้านความรักและความสำเร็จส่วนบุคคล มากกว่าการบูชาเพื่อขอ พรदानอภิปรัญญาหรือโลกทัศน์จักรวาลแบบดั้งเดิม
3. การบูชาเชื่อมโยงกับวัฒนธรรมบริโภคนิยม การตลาด และการท่องเที่ยว ตัวอย่างเช่น การ โปรโมตในโซเชียลมีเดียและการมีส่วนร่วมของคนรุ่นใหม่

4.2.1 การนำเสนอข้อมูลจากการสัมภาษณ์

ในส่วนนี้ จะนำเสนอสรุปความคิดเห็นและข้อมูลที่ได้จากผู้ให้สัมภาษณ์แต่ละท่านในแต่ละ ประเด็นคำถาม เพื่อให้เห็นภาพรวมของข้อมูลดิบและความหลากหลายของมุมมอง โดยมีการระบุ ตัวเลขกำกับกับผู้ให้สัมภาษณ์ [1] - [8] ตามลำดับที่ระบุไว้ในส่วนของกลุ่มตัวอย่าง

ประเด็นที่ 1: ความเข้าใจเกี่ยวกับเทพฮินดูในเรื่องของการบูชาพระตรีมูรติ

- [1] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1: อธิบายในเชิงปรัชญาว่า ปรมาตมัน (พรหมัน) อันเป็นความจริงแท้สูงสุด ไร้รูป ได้แบ่งออกมาเป็นรูปสามคือ พระพรหม (สร้าง) พระนารายณ์ (รักษา) และพระศิวะ (ทำลายอธรรม) โดยทั้งสามรูปนี้รวมเป็นหนึ่งในปรมาตมัน
- [2] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 2: มีความเข้าใจว่าพระพรหม พระศิวะ และพระนารายณ์ รวมกันเรียกว่าพระตรีมูรติ โดยเน้นย้ำว่าพระศิวะมหาเทพเป็นผู้ยิ่งใหญ่และปัดเป่าโรคภัยไข้เจ็บ
- [3] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3: ให้มุมมองเชิงปรัชญาว่า เป็นการนำปรัชญามาเป็นภาพแสดงแทนเทพทั้ง 3 องค์ (แบบรวมกัน) หรือขึ้นอยู่กับนิยาย (แบบองค์ใดองค์หนึ่งเอกเทศ) และกล่าวถึงแนวคิดที่ว่าพระพรหมเป็นเพียงส่วนหนึ่ง ไม่ใช่เทพสำคัญเท่าพระนารายณ์และพระศิวะในบางแนวคิด
- [4] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 4: ให้ความหมายว่า "ตรี" คือ 3 และ "มูรติ" คือ รูปแบ่ง ตรีมูรติรวมกันจึงหมายถึง รูปแบบของเทพเจ้าสามแบบ ในทางปรัชญาเชื่อว่าเทพจริงๆ แล้วมีเพียงหนึ่งแต่เปลี่ยนรูปแบบเป็นสามภาค ถือเป็นสัญลักษณ์ของการสร้าง การรักษา และการเปลี่ยนแปลง เรียกได้ว่าเป็นความเชื่อที่มีมานานแต่นับได้หลังพุทธกาล สองถึงสามร้อยปี
- [5] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 5: อธิบายว่าพระตรีมูรติ (พระพรหม, พระวิษณุ, พระศิวะ) เป็นเทพเจ้าสูงสุดของศาสนาฮินดู ผู้สร้าง ผู้ดูแล และทำลายโลก ตามลำดับ ทั้งโลกทางกายภาพและโลกทางจิตวิญญาณแล้วแต่การตีความทางปรัชญา
- [6] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 6: มีความเข้าใจที่กระชับว่า "พระพรหม พระศิวะ พระนารายณ์ สามองค์รวมกันเป็นหนึ่ง"
- [7] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7: อธิบายว่าพระตรีมูรติคือเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ในศาสนาฮินดู 3 พระองค์ คือ พระพรหม (สร้าง) พระนารายณ์ (รักษา) และพระศิวะ (ทำลายโลก) และระบุว่าตนเองนับถือเทพฮินดูอยู่แล้ว โดยเฉพาะพระนารายณ์
- [8] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 8: มองว่าพระตรีมูรติคือองค์เทพทั้งสามพระองค์รวมกัน (พระพรหม, พระศิวะ, พระนารายณ์) ถือเป็นเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ประเด็นที่ 2: ประสบการณ์การบูชาพระตรีมูรติหรือการสักการะ

- [1] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1: เคยบูชาในพระราชพิธีตรีโยมปวาย-ตรีปวาย
- [2] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 2: เคยบูชาพระศิวะด้วยการสรงน้ำคิ้วลึงค์ และมีคณะที่มีความเชี่ยวชาญในการประกอบพิธีโศฮา

- [3] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3: บุษบาเทวรูปที่บ้าน แต่ไม่เคยบูชาที่ศาลพระตรีมูรติบริเวณเซ็นทรัลเวิลด์
- [4] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 4: ไม่ได้สักการะเป็นกิจวัตร แต่ให้ความเคารพเมื่อพบเห็น เพราะถือเป็นเป็นหลักที่เชื่อมโยงกับพระพุทธศาสนาได้ คือ การเกิดขึ้น (อุปปาทะ) การตั้งอยู่ (ฐิติ) และการดับไป (ภังคะ) ก็จะเข้ากับเทพเจ้าทั้งสามได้
- [5] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 5: เคยไปไหว้พระพรหมโดยบังเอิญที่วัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี พอดีไปนมัสการหลวงพ่ोजรรณพอดิเลยได้มีโอกาสไปกราบสักการะท่านยกมือไหว้ และเคยเห็นการบูชาควิลค์เพื่อขอพรในเทวาลัยที่อินเดีย
- [6] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 6: พอดีมีโอกาสผ่านเข้าไปจึงเข้าไปสักการะตามโอกาสที่สะดวก
- [7] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7: เคยบูชาครบทั้งสามพระองค์ที่ศาลพระพรหมแยกราชประสงค์, พระศิวะที่ใกล้เซ็นทรัลปิ่นเกล้า และโบสถ์พราหมณ์เสาชิงช้า
- [8] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 8: เคยไปสักการะบริเวณหน้าเซ็นทรัลเวิลด์

ประเด็นที่ 3: ความคิดเห็นเกี่ยวกับการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทย

- [1] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1: การบูชาต้องมีทั้งทางกาย วาจา ใจ เมื่อกายวาจาใจยังไม่บริบูรณ์ต้องศึกษา เมื่อศึกษาจนถ่องแท้แล้วลงมือปฏิบัติ จิตใจก็จะเบิกบาน เพื่อกลับไปรวมกับปรมาตมมัน
- [2] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 2: หากเป็นการบูชาแบบไทยๆเราก็มองไปตามจริตของเรา หากเป็นแบบอินเดียเราก็จะต้องศึกษาว่าสิ่งที่ท่านโปรดคืออะไร มีมนตราอะไรในการสวดบูชา เพื่อให้สิ่งที่เราขอสำเร็จโดยง่าย
- [3] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3: มีมโนคติที่ว่าเป็นเทพแห่งความรักในเมืองไทย ซึ่งไม่มีในอินเดีย หากย้อนกลับไปอินเดียโบราณเทพแห่งความรักจะเป็นพระกามเทพ หรือพระกฤษณะในอีกแง่มุมหนึ่ง บางคนก็ว่าเป็นพระศิวะในรูปพระบิดาของครีวเรื่อน หรือการเรียกพระองค์ในชื่อ กามเศวร
- [4] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 4: เมื่อเราเชื่อสิ่งใด และขาดสิ่งใด และไหว้สิ่งใดที่เชื่อว่าจะให้ผลตอบแทนในทางที่ดี เป็นมงคลกับชีวิต แต่ก็ไม่ได้ต่อต้านแต่อย่างใด โดยพื้นฐานที่อาจารย์เป็นพุทธศาสนิกชนมงคลที่ดีที่สุดคือ มงคลจากภายในซึ่งมาจากการกระทำ คิดดีทำดี แต่สำหรับบางท่านที่ต้องการแบบเป็นรูปธรรมอาจจะอยู่ในรูปแบบของสิ่งศักดิ์สิทธิ์พระเครื่อง เครื่องราง รูปเทพเจ้า ถือได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคม

- [5] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 5: ทุกคนมีสิทธิที่จะเคารพบูชาสิ่งใดก็ได้โดยเสรีแม้จะนับถือศาสนาอื่นก็ตามไม่ถือเป็นเรื่องผิดแปลกแต่อย่างใด แต่ในกรณีที่วัดในพุทธศาสนามีการตั้งรูปเคารพเทพเจ้า อาจารย์รู้สึกไม่เห็นด้วย เนื่องจากมองว่าเป็นไปเพื่อการค้าเชิงพาณิชย์เกินไป
- [6] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 6: ผมว่าเป็นสิ่งที่ดีนะครับ จะได้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ
- [7] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7: การเชื่อ/นับถือทำได้ ไม่ผิดแปลกอะไร และการบูชาไม่ควรตกเป็นทาสเชิงพาณิชย์
- [8] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 8: สังเกตเห็นคนหนุ่มสาวมักไปขอพรในเรื่องคู่ครองและความรักกัน อย่างคึกคัก

ประเด็นที่ 4: รูปแบบของการสักการะและทิศทางที่เกิดขึ้น

- [1] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1: มีทั้งอามิสบูชา คือ การถวายด้วยสิ่งของ กับ ปฏิบัติบูชา เน้นที่การปฏิบัติบูชาเมื่อศึกษามาดีแล้วเกิดความเชื่อและเมื่อเชื่อ มีคำสวดเป็นเครื่องมือแล้วปฏิบัติเมื่อสิ้นสงสัยจึงเกิดศรัทธา
- [2] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 2: รูปแบบในการบูชาไม่จำเป็นต้องเป็นเครื่องสักการะจำนวนมาก เพราะใจถือเป็นหลักสำคัญในการบูชามากกว่าสิ่งอื่น แต่หากมีพิธีเครื่องสักการะก็จะมีความพิเศษมากขึ้น อาจมีการจุดเทียนชัยเพื่อเบิกฤกษ์เบิกชัยถวายเทพเทวาหลายพระองค์ มีการร้องเพลงขับกล่อมสลบกับการสวดมนตราบูชา
- [3] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3: มีทั้งอามิสบูชาและปฏิบัติบูชา
- [4] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 4: การจัดหาเครื่องบูชาทำได้ตามสะดวก ไม่จำเป็นต้องใช้เครื่องเช่นสังเวทียามากหรือจำเพาะ สิ่งสำคัญคือใจที่ตั้งมั่นเคารพรักศรัทธา
- [5] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 5: มีทั้งอามิสบูชา คือ การถวายด้วยสิ่งของ และปฏิบัติบูชา
- [6] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 6: สามารถจัดหาได้ตามสะดวกที่ทำได้แล้วนำไปบูชาได้เลย ในฮินดูไม่นิยมถวายของคาว โดยมากมักเป็นเครื่องมั่งสวัสดิ เช่น นม น้ำ ผลไม้ ดอกไม้ รูป เทียน กายาน
- [7] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7: การไหว้ทำได้ทั้งแบบอินเดียและไทย เน้นความสะดวกและหาได้ง่าย
- [8] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 8: ส่วนตัวไหว้ได้ทั้งแบบอินเดียและแบบไทยเลยครับ หากมีผลไม้มาถวายก็ใส่ถาดแบบอินเดียหรือใส่พานแบบไทยจุดธูปถวายอธิษฐานเอาครับ หากเป็นที่อื่นก็อาจจะมีการไหว้ตามที่เขากำหนดก็ทำตามนั้นไปครับ เอาว่าสะดวก หาได้ง่าย

ประเด็นที่ 5: สิ่งที่เราคาดว่าจะได้รับจากการบูชาพระตรีมูรติและผลกระทบต่อผู้บูชา

- [1] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1: จิตเป็นหนึ่งกับพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าก็จะเกิดความภักดีจิตจะเกิดปิติและพ้นจากปวงกรรม
- [2] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 2: คิดว่าทุกคนที่มาย่อมมีความเคารพรักและศรัทธาในพระมหาศิวะเจ้า พระตรีมูรติ รวมถึงทวยเทพทุกพระองค์ พระองค์ยอมปิดเป้าสิ่งชั่วร้าย คุ่มครองให้ผู้ศรัทธาอยู่เย็นเป็นสุข รวมถึงทุกคำพรพระองค์จะประทานให้สัมฤทธิ์ผลอย่างแน่นอน
- [3] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3: ยกระดับจิตใจ นอกจากการถวายเป็นอามิสบูชายังต้องมีการปฏิบัติบูชาด้วย
- [4] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 4: ได้รับกำลังใจ ความสบายใจ และเป็นหลักชัยในชีวิต
- [5] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 5: ได้รับความสบายใจ สามารถขอพรได้ทุกเรื่อง และเป็นทีระลึก/ปรึกษาได้ เนื่องจากผู้คนยังมีความคาดหวังในทางโลก จึงหันไปสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ต่อมโง้งมากกว่า เช่น พระพรหมอาจให้พรในเรื่องความผาสุกในชีวิตในเรื่องพรหมลิขิต พระศิวะให้พรในเรื่องสมหวังในชีวิตครอบครัว ประทานบุตร พระนารายณ์ให้พรเรื่องโชคลาภ ก็เลื่อมงอกใจได้ตามความคาดหวังว่าพระองค์จะประทานพรให้
- [6] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 6: หากต้องการทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดเราก็ไปไหว้ขอพระท่านเพื่อให้ท่านเป็นกำลังใจในเรื่องๆนั้น จะได้ประสบความสำเร็จ เวลาเรามีเรื่องไม่สบายใจเราก็มาร้องให้ท่านช่วย เหมือนหลักชัยในการใช้ชีวิต
- [7] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7: ได้รับความสบายใจ สามารถขอพรได้ทุกเรื่องที่ต้องการ
- [8] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 8: ความสบายใจ สามารถขอพรได้ทุกเรื่องไม่จำเป็นต้องเป็นเรื่องของความรักเพียงอย่างเดียว แต่สามารถระลึกถึง ปรึกษาท่าน เสมือนพ่อแม่ญาติผู้ใหญ่ที่เคารพนับถือได้

ประเด็นที่ 6: ความหวังต่อการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยที่สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน

- [1] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1: ควรศึกษาให้เกิดความรู้ ตามความรู้และความเชื่อ เมื่อรู้จึงปฏิบัติ เมื่อจัดเตรียมเครื่องบูชาควรจัดอย่างไม่ประมาท จัดด้วยจิตที่นอบน้อม หากจิตไม่นอบน้อม ไม่นับถือ ไม่ระลึกถึง สักแต่ว่าจัดส่งเดช ขึ้นชื่อว่าจัดอย่างประมาทบาปย่อมตกกับผู้ประมาทนั้น แม้นมีจิตที่นอบน้อมแต่เครื่องสังเวยเป็นของคาวตามความรู้ ความเชื่อที่มีจัดเตรียมเพื่อถวายพระเป็นเจ้า ท่านก็รับด้วยใจ ต้องมีทั้งความรู้ เจตนาที่นอบน้อม และน้ำใจที่บริสุทธิ์
- [2] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 2: องค์พ่อศิวะมหาเทพไม่เคยเรียกร้องสิ่งใด ทุกคนสามารถสักการะได้ไม่จำเป็นต้องมากมายขอมีใจที่แน่วแน่ก็ถือเป็นสิ่งสำคัญที่สุดแล้ว สำหรับท่านที่มีกำลังใจก็สามารถประกอบพิธีโศกถวายท่านก็ได้ เรียกว่าท่านใดสะดวกแบบใดสามารถทำได้ไม่ขัดข้อง

- [3] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3: ปัจจุบันมีผู้ตั้งตนเป็นผู้รู้จำนวนมาก ในการบูชาพระตรีมูรติซึ่งมีชุดความรู้มากมายเต็มไปหมด ขอเพียงให้รู้ว่าพระตรีมูรติที่แท้จริงเป็นอย่างไร ไม่ว่าคุณจะบูชาอย่างไรที่ไหนที่คุณเชื่อว่าเป็นพระตรีมูรติก็เป็นสิทธิของคุณ
- [4] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 4: ในความเชื่อของทั้งฮินดูและพุทธมีความคล้ายคลึงกันอยู่อย่างหนึ่งคือ ความสำเร็จจากการกระทำ หรือกรรมโยคะ ในทางฮินดูอาจมีเพียงภักดีโยคะในความเชื่อ ความศรัทธาเคารพบูชาพระเป็นเจ้า ถ้าจะทำให้ประสบความสำเร็จก็จำเป็นจะต้องมีกรรมโยคะควบคู่ไปด้วย เช่น หากขอพรแต่พระตรีมูรติแต่ขาดการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ แสวงหาสิ่งที่ดี ก็อาจประสบความสำเร็จได้ยาก แต่หากคิดดีทำดีเป็นพื้นฐานควบคู่กับการบูชาเชื่อวาก็จะประสบความสำเร็จได้รวดเร็วมากยิ่งขึ้น
- [5] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 5: ควรไหว้ตามกำลังฐานะ และสร้างความเข้าใจ องค์กรความรู้ในการไหว้อย่างถูกต้องเพื่อให้เกิดปัญญาและไม่มงมาย
- [6] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 6: ไม่จำเป็นต้องเป็นหลักเกณฑ์ตายตัวเหมือนอย่างที่แม่ค้าขายเครื่องสักการะบริเวณหน้าห้างฯเซ็นทรัลเวิร์ลด์กำหนดไว้ เช่น ดอกกุหลาบ 9 ดอก, รูปแดง 9 ดอก, เทียนแดง ประมานนี้ครับ แล้วแต่ความสะดวกเลย เพราะตามแบบฉบับคนอินเดียแล้วเขามีอย่างไรก็ไหว้อย่างนั้น หากมีกล้วยเพียงหวีเดียวก็ไหว้ตามนั้นครับ
- [7] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7: ควรคำนึงถึงกำลังทรัพย์ของตนเอง บูชาตามความสบายใจของแต่ละบุคคลและศรัทธาอย่างมีสติไม่มงมาย จะมากขึ้นอยู่กับความพอใจและกำลังทรัพย์ กระทำได้อย่างเสรี
- [8] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 8: ไหว้ตามกำลังฐานะ และสร้างความเข้าใจ องค์กรความรู้ในการไหว้อย่างถูกต้องเพื่อให้เกิดปัญญาและไม่มงมาย

ประเด็นที่ 7: ปัญหาของการบูชาพระตรีมูรติ

- [1] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1: การบูชาในสังคมอยู่เพียงเชื่อตามกันมาไม่ได้ฝึกฝนจิตถึงขั้นศรัทธา เพราะเชื่อพระองค์นี้สามารถดลบันดาลพระในเฉพาะเรื่องที่ขอ เพื่อธุรกิจเพื่อการค้าเชิงพาณิชย์ มากกว่าการศาสนา
- [2] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 2: ปัญหาคือสภาพเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบันที่ทำให้สินค้ามีราคาสูง รวมถึงการที่บางคนยังไม่ทราบถึงพิธีกรรมที่ถูกต้อง
- [3] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3: ปัจจุบันไม่ได้มีการศึกษาในเชิงลึกเกี่ยวกับพระตรีมูรติอย่างจริงจัง การบูชาบางอย่างทำได้หรือทำไม่ได้เช่นยัญญะหรือบางพิธีที่ต้องอาศัยพระเวทในการทำ อาจต้องได้รับการอนุญาตจากครุหรืออาจารย์ในสายพราหมณ์ถึงจะทำได้

- [4] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 4: การมีพิธีกรรมที่เย็นเยื่อ จากการกำหนดวิธีการบูชาด้วยวัตถุต่างๆ ซึ่งอาจทำให้ผู้สักการะไม่ได้มีกำลังมากพอที่จะจัดเตรียมตามที่กำหนดได้ ส่งผลให้เกิดความทุกข์ในเบื้องต้น สิ่งที่สำคัญคือความเชื่อความศรัทธาซึ่งสามารถทำได้ตามฐานานุรูปของผู้สักการะ
- [5] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 5: มองว่าเทียบกับฝั่งพระพุทธศาสนาไม่ได้ เนื่องจากพระพุทธศาสนาเน้นเรื่องการปฏิบัติส่วนทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเน้นการบวงสรวงเช่นไหว้สวดบูชาอันวอน ซึ่งสืบเนื่องมาจากการบูชาโยนิในอินเดียโบราณ
- [6] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 6: หากตามที่บางสำนัก หรือความนิยมของสังคมไทยกำหนด อาจจะเป็นผลไม้ 9 อย่าง รูป 9 ดอก จากความเชื่อเลขเก้าถือว่าเป็นเลขมงคลของไทย หากแต่ในบางพื้นที่อาจไม่สามารถเลือกหาเครื่องสักการะได้ตามกำหนด ด้วยข้อจำกัดต่างๆ เช่น พื้นที่ห่างไกลหรือนอกฤดูกาล
- [7] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7: ปัญหาคือการเชื่อโดยไม่มีวิจารณญาณ ทำให้ตกเป็นทาสเชิงพาณิชย์จากการกำหนดจำนวนสิ่งของในการถวาย คนไทยส่วนมากใครแนะนำว่าไปไหว้เทพองค์ใดดีก็แห่แห่นกันไปตามคำบอกเล่าโดยไม่วิเคราะห์ถึงผลได้ผลเสีย
- [8] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 8: การถูกจำกัดการบูชาโดยกรอบของสังคม เบื้องต้นก็จะทำตามที่สังคมกำหนดไม่ว่าจะเป็นเครื่องสักการะจำนวนต่างๆที่กำหนด แต่เมื่อระยะเวลาผ่านไปจากประสบการณ์ ผู้สักการะจะปรับเปลี่ยนให้เข้ากับตนเองเพื่อความเหมาะสม โดยก้าวข้ามค่านิยมการบูชาที่สังคมกำหนด

ประเด็นที่ 8: การบูชาพระตรีมูรติสามารถพัฒนาไปบูชาสิ่งอื่นได้อีกหรือไม่

- [1] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1: (ไม่มีข้อมูลในคำตอบ)
- [2] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 2: เชื่อว่าสามารถพัฒนาไปบูชาสิ่งอื่นได้อีก
- [3] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3: จากงานของ อ. Peter Jackson หลังสงครามเย็นเป็นต้นมาความศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาถูกผูกโยงกับระบบทุนนิยม เช่น ความสวยงาม ความรัก เงินทอง ความร่ำรวย ถ้าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดไม่เข้าข่ายสิ่งเหล่านี้ก็จะไม่ได้รับความนิยม ดังนั้นที่พระลักษมีที่ได้รับความนิยมมากเพราะพระองค์ไปตอบโจทย์เรื่องเงินทอง (ซึ่งอาจสื่อถึงการพัฒนาไปบูชาสิ่งอื่นที่สอดคล้องกับแนวคิดทุนนิยม)
- [4] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 4: มองว่าสอดคล้องกับพุทธศาสนาในหลักการเกิดดับ ตั้งอยู่
- [5] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 5: สามารถพัฒนาได้ ยกตัวอย่างพระพิฆเนศที่มีหนูเป็นพาหนะ เชื่อว่าหนูผู้รับใช้ใกล้ชิดพระองค์สามารถนำคำขอพรของเราไปบอกกล่าวแด่พระพิฆเนศได้ ส่งผลให้มีการจำหน่ายตุ๊กตาหนูขนาดและวัสดุต่างๆในราคาต่างๆ

- [6] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 6: (ไม่มีข้อมูลในคำตอบ)
- [7] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7: สามารถพัฒนาได้ เช่น บูชาพระพิฆเนศ
- [8] ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 8: ได้ หากไปตามเทวสถานทางศาสนาพราหมณ์-ฮินดูชื่อดังหลายแห่งในกรุงเทพเราก็จะเห็นพระพุทธรูปตั้งรวมอยู่กับเทพเจ้าในศาสนาฮินดูด้วย อาจเป็นการยอมรับเป็นอวตารปางหนึ่งหรือสร้างความคุ้นชิน

จากข้อมูลที่น่าเสนอในส่วน 4.2.1 ผู้วิจัยได้นำมาวิเคราะห์เชิงคุณภาพ โดยการจัดหมวดหมู่และตีความประเด็นสำคัญที่ปรากฏในคำตอบของผู้ให้สัมภาษณ์แต่ละท่าน เพื่อสังเคราะห์เป็นแนวคิดหลักเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานครดังนี้

ตารางที่ 1 การเข้ารหัส (Coding) และการจัดหมวดหมู่ความคิดเห็นเกี่ยวกับการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทย

ประเด็น/ แนวคิดหลัก	รหัส (Codes) ที่พบ	ผู้ให้ สัมภาษณ์ที่ กล่าวถึง (ตัวเลข กำกับ)	การตีความและสังเคราะห์
1. ความ เข้าใจ/ ความหมาย ของพระตรี มูรติ	- เทพเจ้าสูงสุด 3 พระองค์ (พรหม, วิษณุ/นารายณ์, ศิวะ) - หน้าที่: สร้าง, รักษา, ทำลาย/เปลี่ยนแปลง - รูปแบบของเทพเจ้าสามแบบ/ ปรมาตมันแบ่งเป็นรูปสาม - ปรัชญาภาพแสดงแทน/ขึ้นอยู่กับ นิคาย	[1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8]	ผู้ให้สัมภาษณ์ส่วนใหญ่มีความเข้าใจตรงกันว่าพระตรีมูรติคือการรวมกันของเทพเจ้า 3 พระองค์หลัก (พรหม, วิษณุ/นารายณ์, ศิวะ) ที่มีหน้าที่หลักในการสร้าง, รักษา, และทำลาย (หรือเปลี่ยนแปลง) ซึ่งเป็นวัฏจักรของจักรวาล แต่ละท่านอธิบายจากมุมมองที่แตกต่างกัน ทั้งจากความเชื่อพื้นฐาน (บุคคลทั่วไป) มุมมองปรัชญา

			(นักวิชาการ/พราหมณ์) และการปฏิบัติจริง (ผู้ประกอบการพีธี)
2. ประสพการณ์การบูชา	- บูชาเฉพาะองค์ (ศิวะ, พรหม, นารายณ์) - บูชาครบ 3 องค์ - บูชาตามโอกาส/เมื่อผ่าน - บูชาในพิธีกรรม/ที่บ้าน - ไม่บูชาเป็นกิจวัตร	[1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8]	กลุ่มตัวอย่างมีประสพการณ์การบูชาที่หลากหลาย ทั้งการบูชาแยกองค์, บูชาครบ 3 องค์, หรือบูชาตามโอกาสที่เอื้ออำนวย แสดงให้เห็นถึงความยึดหยุ่นและการปรับตัวของการบูชาในบริบทชีวิตประจำวัน
3. ความคิดเห็นต่อการบูชาในสังคมไทย	- เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ - มงคลกับชีวิต - ผู้คนขอพรเรื่องความรัก/คู่ครองคึกคัก - ควรมีสติ/ไม่หลงเชิงพาณิชย์ - มโนคติเทพแห่งความรักมีในไทย (ไม่มีในอินเดีย) - ไม่ควรมีในวัดพุทธ (เชิงพาณิชย์)	[1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8]	การบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยถูกมองว่าเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจและให้ความเป็นสิริมงคล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มคนหนุ่มสาวที่มักจะขอพรเรื่องความรัก (ซึ่งเป็นมโนคติที่พัฒนาขึ้นในไทย) อย่างไรก็ตาม มีข้อกังวลเกี่ยวกับปัญหาการหลงงมงายและการแสวงหาผลประโยชน์เชิงพาณิชย์
4. รูปแบบและทิศทางการสักการะ	- ใจสำคัญ/ไม่เน้นเครื่องมาก - ทำได้ตามสะดวก/หาได้ง่าย - มังสวิรัต, ไม่นิยมของคาว - มีทั้งอามิสบูชาและปฏิบัติบูชา - มีพิธีเฉพาะ (เช่น โซฮา)	[1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8]	รูปแบบการสักการะมีทั้งแบบดั้งเดิม (อามิสบูชา, ปฏิบัติบูชา) และแบบที่ปรับเปลี่ยนตามความสะดวกของคนไทย โดยเน้นความสำคัญของจิตใจมากกว่าเครื่องสักการะจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม ยังคงมีการยึดถือบางหลักการ เช่น การใช้เครื่องมังสวิรัต

<p>5. สิ่งที่ได้รับ</p> <p>คาดหวัง/ผลที่ได้รับ</p>	<p>- ปิดเปลือกข้าวไร่/คุ้มครอง - ประทานพรให้สัมฤทธิ์ผล - ความสบายใจ/กำลังใจ - หลัก ซ้ำในการดำเนินชีวิต - ขอพร ได้ทุกเรื่อง - ระลึกถึง/ปรึกษา ได้ - จิตเป็นหนึ่งกับพระผู้เป็น เจ้า/พ้นบ่วงกรรม - ยกระดับ จิตใจ</p>	<p>[1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8]</p>	<p>ผู้บูชาคาดหวังทั้งผลทางโลก (ความสำเร็จ, โชคลาภ, ความรัก, การ ปิดเปลือกข้าวไร่) และผลทางใจ (ความสบายใจ, กำลังใจ, การยกระดับ จิตใจ) ซึ่งสะท้อนถึงการเป็นที่พึ่งทาง จิตวิญญาณในหลากหลายมิติ</p>
<p>6. ความหวัง</p> <p>การบูชาที่</p> <p>สอดคล้องกับ</p> <p>ปัจจุบัน</p>	<p>- ไหว้ตามกำลังทรัพย์/ตาม สะดวก - ศรัทธาอย่างมีสติ/ไม่ มงาย - ศึกษาองค์ความรู้ที่ ถูกต้อง - มีกรรมโยคะ (ปฏิบัติ+คิดดีทำดี) ควบคุม - ใจ แน่วแน่สำคัญกว่าสิ่งของ - รู้ ว่าพระตรีมูรติที่แท้จริงเป็น อย่างไร</p>	<p>[1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8]</p>	<p>ผู้ให้สัมภาษณ์ส่วนใหญ่เน้นย้ำถึง ความสำคัญของการบูชาอย่างมีสติ ปัญญา และความเข้าใจที่ถูกต้อง ไม่ หลงมงายกับพิธีกรรมหรือเครื่อง สักการะที่มากเกินไป โดยควรบูชา ตามกำลังฐานะ และมีการปฏิบัติที่ดี งามควบคู่ไปกับการศรัทธา</p>
<p>7. ปัญหาของ</p> <p>การบูชา</p>	<p>- เชื่อโดยไม่วิจารณ์ญาณ/ตก เป็นทาสเชิงพาณิชย์ - พิธีกรรมเย็นเยื่อ/กำหนดวัตถุ มากเกินไป - ถูกจำกัดการ บูชาโดยกรอบสังคม - ไม่ ศึกษาเชิงลึก/เชื่อตามกันมา - การบูชาเพื่อธุรกิจ/การค้า - สภาพเศรษฐกิจ/สังคม (สินค้า</p>	<p>[1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8]</p>	<p>ปัญหาหลักที่พบคือการหลงมงาย การบูชาที่ขาดความเข้าใจเชิงลึก และ การถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการค้าเชิง พาณิชย์ รวมถึงการกำหนดรูปแบบ พิธีกรรมและเครื่องสักการะที่เข้มงวด หรือมีค่าใช้จ่ายสูง ซึ่งอาจสร้างภาระ แก่ผู้ศรัทธา และมีความแตกต่างจาก แนวปฏิบัติของพุทธศาสนา</p>

	แพ่ง) - แตกต่างจากพุทธ (เน้นบวงสรวง/บูชาโย)		
8. พัฒนาการ ของการบูชา	- สามารถพัฒนาไปบูชาสิ่งอื่น ได้ต่อ (เช่น พระพิฆเนศ, พระพุทธรูป) - ผูกโยงกับทุน นิยม (ความสวยงาม, รัก, เงิน ทอง) - สอดคล้องกับพุทธ (เกิด ดับ ตั้งอยู่)	[1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], [8]	แนวคิดของการบูชาพระตรีมูรติ สามารถพัฒนาหรือขยายไปสู่การบูชา เทพเจ้าอื่น ๆ ได้ สะท้อนให้เห็นถึง พลวัตของความเชื่อในสังคมไทย นอกจากนี้ยังพบแนวโน้มที่ความ ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาถูกผูกโยงกับ ระบบทุนนิยม ซึ่งส่งผลต่อความนิยม ของเทพเจ้าบางองค์ที่ตอบสนองความ ต้องการทางโลก

ตาราง 1 การเข้ารหัส (Coding) และการจัดหมวดหมู่ความคิดเห็นเกี่ยวกับการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทย

นอกจากนี้ยังสามารถแสดงเป็นความเรียงเชิงพรรณนาเพื่อเปรียบเทียบได้ดังนี้

ประเด็นที่ 1: ความเข้าใจเกี่ยวกับเทพฮินดูในเรื่องของการบูชาพระตรีมูรติ

การศึกษาเรื่องความเข้าใจเกี่ยวกับเทพฮินดูในแง่ของพระตรีมูรติ แสดงให้เห็นถึงมุมมองที่หลากหลาย ทั้งในเชิงปรัชญา ศาสนา และความเชื่อเชิงสัญลักษณ์ โดยผู้ให้สัมภาษณ์ทั้ง 8 ท่านต่างมีประสบการณ์และพื้นฐานความรู้ที่ส่งผลต่อการตีความพระตรีมูรติในแบบเฉพาะของตนเอง อย่างไรก็ตาม ความเข้าใจโดยรวมสามารถจำแนกได้ว่า พระตรีมูรติคือการรวมกันของเทพเจ้าสามองค์ ได้แก่ พระพรหม (ผู้สร้าง) พระนารายณ์ (ผู้รักษา) และพระศิวะ (ผู้ทำลาย) ซึ่งสะท้อนแนวคิด "เอกภาพในความสามัคคี" (unity in diversity) อันเป็นหัวใจสำคัญของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1 อธิบายอย่างลึกซึ้งในเชิงปรัชญา โดยกล่าวถึง "ปรมาตมัน" หรือสัจธรรมสูงสุดที่ไร้รูป ซึ่งแบ่งภาคเป็นสามรูปคือ พระพรหม พระนารายณ์ และพระศิวะ ถือเป็นสารสื่อสารแนวคิด "เทพสามภาคแต่มีรากฐานเดียวกัน" (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 25 มกราคม

พ.ศ. 2568) มุมมองนี้ได้รับการสนับสนุนจากผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 4 ซึ่งอธิบายว่า "ตรี" หมายถึง "สาม" และ "มูรติ" คือ "รูป" รวมความแล้วคือ "รูปแบบของเทพเจ้าสามภาค" และถือเป็นความเชื่อเชิงสัญลักษณ์ของกระบวนการสร้าง-รักษา-เปลี่ยนแปลงในจักรวาล โดยย้ำว่าความเชื่อนี้พัฒนาขึ้นราวสองถึงสามร้อยปีหลังพุทธกาล (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 4, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2568)

เมื่อเปรียบเทียบกัน จะพบว่าทั้งสองท่านมีความเข้าใจที่ลึกซึ้งในด้านปรัชญา โดยท่านที่ 1 อธิบายจากหลักสัจธรรมสูงสุด ส่วนท่านที่ 4 ย้ำความสำคัญของความหมายเชิงสัญลักษณ์และการแปรรูปของเทพเจ้าในประวัติศาสตร์ แนวคิดของทั้งสองช่วยเน้นย้ำว่าแม้เทพเจ้าจะมีรูปร่างแตกต่างกันแต่ล้วนสะท้อนสัจธรรมเดียวกัน คือความเปลี่ยนแปลงและความต่อเนื่องของสรรพสิ่ง

โดยสรุป ความเข้าใจเรื่องพระตรีมูรติในหมู่ผู้ให้สัมภาษณ์มีความสอดคล้องกันในแง่ที่ว่าทั้งสามองค์เทพเป็นสัญลักษณ์ของพลังจักรวาลทั้งสาม คือ การสร้าง การคงอยู่ และการทำลาย แม้จะแตกต่างกันในวิธีการอธิบายหรือการให้ความสำคัญต่อองค์ใดองค์หนึ่ง แต่โดยรวมล้วนต่อยอดแนวคิดของเอกภาพในความหลากหลายทางเทพเจ้าในศาสนาฮินดูอย่างชัดเจน

ประเด็นที่ 2: ประสบการณ์การบูชาพระตรีมูรติหรือการสักการะ

ประสบการณ์ในการบูชาพระตรีมูรติของผู้ให้สัมภาษณ์แต่ละท่านสะท้อนถึงความหลากหลายของบริบททางศาสนา วัฒนธรรม และวิถีชีวิตส่วนบุคคล บางท่านมีประสบการณ์ตรงในการบูชาทางพิธีกรรม ขณะที่บางท่านเพียงแสดงความเคารพตามความเชื่อหรือโอกาสที่เหมาะสม ทั้งนี้ ยังสะท้อนถึงความเป็น "Urban Religion" หรือศาสนาในบริบทเมือง ที่มีลักษณะยืดหยุ่น ผสมผสาน และเข้าถึงได้ในชีวิตประจำวัน

ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1 เล่าถึงการมีส่วนร่วมในพระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวาย ซึ่งเป็นพิธีพราหมณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระตรีมูรติโดยตรง (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2568) ส่วนผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3 แสดงให้เห็นถึงรูปแบบส่วนตัวมากขึ้น โดยกล่าวว่า “บูชาเทวรูปที่บ้าน แต่ไม่เคยบูชาที่ศาลพระตรีมูรติบริเวณเซ็นทรัลเวิลด์” (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ. 2567) สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างศรัทธาในพื้นที่ส่วนตัวกับพื้นที่สาธารณะ

จากการเปรียบเทียบ พบว่า ท่านที่ 1 มีประสบการณ์ในพิธีกรรมที่เป็นทางการและมีลักษณะ สืบทอดตามประเพณี ขณะที่ท่านที่ 3 แสดงถึงการปฏิบัติศาสนาในพื้นที่ส่วนตัว ซึ่งต่างก็แสดงถึง รูปแบบของการบูชาที่ตอบสนองความศรัทธาในบริบทของตนเอง

โดยสรุป ประสบการณ์การบูชาพระตรีมูรติสะท้อนถึงความหลากหลายและความยืดหยุ่นของ ศรัทธาในสังคมไทย ทั้งในเชิงพิธีกรรม ประสบการณ์ส่วนบุคคล และการสักการะในชีวิตประจำวัน

ประเด็นที่ 3: ความคิดเห็นเกี่ยวกับการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทย

ความคิดเห็นเกี่ยวกับการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยแสดงถึงการมองปรากฏการณ์ทาง ศาสนาในหลากหลายมิติ ทั้งในด้านศาสนา ปรัชญา สังคม และวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการ นำเสนอพระตรีมูรติในฐานะ "เทพแห่งความรัก" ซึ่งเป็นการตีความที่ไม่พบในศาสนาฮินดูดั้งเดิม

ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3 ตั้งข้อสังเกตว่าในอินเดียบอราณ เทพแห่งความรักไม่ใช่พระตรีมูรติ หากแต่เป็นพระกามเทพหรือพระกฤษณะ และยังกล่าวถึงการที่พระศิวะในบางคติถูกยกให้เป็นเทพ แห่งคร้าวเรือน (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ. 2567) ขณะที่ผู้สัมภาษณ์ ท่านที่ 8 สังเกตว่าคนไทย โดยเฉพาะวัยรุ่นนิยมไปขอพรในเรื่องคู่ครองและความรัก (ผู้สัมภาษณ์ท่าน ที่ 4, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2568)

การเปรียบเทียบคำให้สัมภาษณ์ทั้งสองนี้แสดงให้เห็นว่า แม้จะมีความเข้าใจที่ต่างกันในแง่ต้น กำเนิดของแนวคิดเทพแห่งความรัก แต่ต่างก็เห็นพ้องถึงการเกิดปรากฏการณ์ตีความใหม่ในสังคมไทย ซึ่งสะท้อนแนวคิด “การปรับตัวทางศาสนา” (Religious Adaptation) อย่างชัดเจน

โดยสรุป ความคิดเห็นเกี่ยวกับพระตรีมูรติในสังคมไทยสะท้อนการตีความใหม่ที่เกิดจาก บริบทวัฒนธรรมไทย ซึ่งบางครั้งอาจแตกต่างจากต้นฉบับในศาสนาฮินดูดั้งเดิม แต่ก็เป็นการสร้าง ความหมายใหม่ในศรัทธาของผู้คน

ประเด็นที่ 4: รูปแบบของการสักการะและทิศทางที่เกิดขึ้น

รูปแบบของการสักการะพระตรีมูรติในปัจจุบันมีความหลากหลายตามความเชื่อ กำลังทรัพย์ และโอกาสของผู้บูชา โดยสามารถจำแนกเป็น "อามิสบูชา" และ "ปฏิบัติบูชา" ที่มีความสำคัญควบคู่กัน ทั้งนี้ การจัดเตรียมเครื่องสักการะไม่ใช่สิ่งจำเป็นเสมอไป หากแต่ "ใจ" ที่ตั้งมั่นและมีศรัทธาถือเป็นแก่นสำคัญ

ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 2 กล่าวว่า แม้ไม่มีสิ่งของก็สามารถบูชาได้ด้วยใจ แต่หากมีพิธีใหญ่ก็จะมีเครื่องสักการะมากขึ้น เช่น การจุดเทียนชัย การร้องเพลงขับกล่อม และการสวดมนตราบูชา (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 2, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2568) ส่วนผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 6 กล่าวว่า การถวายของควรเป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย เช่น นม ผลไม้ หรือดอกไม้ ไม่จำเป็นต้องเป็นของหายากหรือมีราคาสูง (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 6, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2567)

การเปรียบเทียบทั้งสองท่านนี้สะท้อนแนวคิดร่วมกันคือ ความยืดหยุ่นและความเรียบง่ายในการบูชา แต่ท่านที่ 2 เน้นพิธีกรรมที่ยิ่งใหญ่ในบางโอกาส ขณะที่ท่านที่ 6 ย้ำเรื่องความสะดวกและความเหมาะสมในชีวิตประจำวัน

โดยสรุป รูปแบบการบูชาพระตรีมูรติที่มีทิศทางที่เปิดกว้างและยืดหยุ่น โดยมีศรัทธาและเจตนาเป็นแก่นสำคัญมากกว่ารูปแบบภายนอกของพิธีกรรม

ประเด็นที่ 5: สิ่งที่คาดว่าจะได้รับจากการบูชาพระตรีมูรติและผลกระทบต่อผู้บูชา

การบูชาพระตรีมูรติมักสัมพันธ์กับความหวังที่ผู้บูชาไม่ว่าจะเป็นด้านจิตใจ สติปัญญา หรือความสำเร็จในทางโลก โดยผลกระทบที่ได้รับไม่เพียงอยู่ในรูปแบบของพรสมหวังเท่านั้น หากแต่รวมถึงความสบายใจ กำลังใจ และการยกระดับจิตใจ

ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1 มองว่าหากจิตรวมเป็นหนึ่งกับพระผู้เป็นเจ้าของ จะเกิดปิติ และพ้นจากบ่วงกรรม (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 1, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2568) ขณะที่ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 8 เน้นว่าแม้ไม่ใช่เรื่องความรัก ก็สามารถระลึกถึงหรือปรึกษาพระองค์ได้ตั้งญาติผู้ใหญ่ (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 8, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ. 2567)

คำให้สัมภาษณ์ทั้งสองนี้แสดงให้เห็นว่า ผลที่คาดหวังไม่จำกัดอยู่เพียงด้านวัตถุหรือความสำเร็จทางโลก หากแต่รวมถึงความสุขทางจิตใจ และการยึดเหนี่ยวทางจิตวิญญาณ

โดยสรุป ผู้บูชาคาดหวังทั้งผลทางโลกและทางธรรม และการบูชากลายเป็นเครื่องมือในการจัดการอารมณ์ ความหวัง และความหมายของชีวิต

ประเด็นที่ 6: ความหวังต่อการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยที่สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน

ผู้ให้สัมภาษณ์หลายท่านเห็นพ้องว่าการบูชาพระตรีมูรติควรมีความเข้าใจควบคู่ไปกับศรัทธา โดยมีการปรับตามบริบทของสังคม เช่น ความสะดวก ความเหมาะสม และกำลังทรัพย์ พร้อมทั้งหลีกเลี่ยงความมกมาย

ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 5 ย้ำว่าควรไหว้ตามกำลังฐานะและสร้างความเข้าใจที่ถูกต้อง (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 5, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 6 มิถุนายน พ.ศ. 2568) ขณะที่ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7 กล่าวว่าให้บูชาตามความสบายใจ โดยศรัทธาอย่างมีสติไม่มกมาย (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 6 มิถุนายน พ.ศ. 2568) แม้ท่านที่ 5 จะเน้นเรื่ององค์ความรู้ ส่วนท่านที่ 7 จะเน้นเสรีภาพในการเลือก แต่ทั้งสองต่างก็เห็นตรงกันว่า การบูชาในสังคมปัจจุบันต้องสอดคล้องกับชีวิตจริงและไม่หลงมกมาย

โดยสรุป แนวโน้มการบูชาพระตรีมูรติในปัจจุบันสะท้อนความปรับตัวเชิงศรัทธาในแบบที่มีเหตุผลและสติ ปรับตามบริบทสังคมสมัยใหม่

ประเด็นที่ 7: ปัญหาของการบูชาพระตรีมูรติ

แม้จะมีการบูชาพระตรีมูรติอย่างแพร่หลาย แต่ก็ยังเผชิญกับข้อวิจารณ์ เช่น การเชื่อแบบขาดวิจาร์ณญาณ หรือการพาดิษศาสตร์ศาสนา ซึ่งบั่นทอนคุณค่าทางจิตวิญญาณและทำให้ผู้บูชาบางรายตกเป็นเหยื่อของความศรัทธาที่ไม่มีเหตุผล

ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7 ระบุว่าคนไทยมักแห่แหนตามคำบอกเล่าโดยไม่วิเคราะห์ และกลายเป็นทาสเชิงพาดิษศาสตร์ (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 6 มิถุนายน พ.ศ. 2568) ส่วนผู้สัมภาษณ์

ท่านที่ 4 ชี้ให้เห็นว่า การมีพิธีกรรมที่เย็นเยือกอาจสร้างความทุกข์ให้ผู้ศรัทธาที่ไม่มีศักยภาพในการจัดเตรียม (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 4, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2568)

ทั้งสองท่านแม้จะเน้นคนละแง่มุม แต่ต่างสะท้อนข้อจำกัดของการบูชาที่ขาดความเข้าใจและการตีความอย่างมีวิจารณ์ญาณ

โดยสรุป ปัญหาสำคัญของการบูชาพระตรีมูรติคือ ความเข้าใจผิด ขาดวิจารณ์ญาณ และการพาณิชย์ศาสนา ซึ่งอาจบั่นทอนศรัทธาและคุณค่าทางจิตวิญญาณในระยะยาว

ประเด็นที่ 8: การบูชาพระตรีมูรติสามารถพัฒนาไปบูชาสิ่งอื่นได้อีกหรือไม่

การบูชาพระตรีมูรติในปัจจุบันมีแนวโน้มที่จะขยายหรือพัฒนาไปสู่การบูชาเทพองค์อื่นที่ตอบโจทย์ความต้องการของผู้ศรัทธา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบททุนนิยมสมัยใหม่ ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์มักถูกโยงเข้ากับความรัก ความมั่งคั่ง และความสำเร็จ

ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3 อ้างงานของ Peter Jackson ว่าศรัทธาในเทพเจ้าปรับเปลี่ยนตามระบบเศรษฐกิจ เช่น พระลักษมีได้รับความนิยมเพราะเชื่อว่าให้โชคลาภเงินทอง (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 3, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ. 2567) ขณะที่ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7 เห็นว่าการบูชาเทพอื่น เช่น พระพิฆเนศ ก็เป็นผลต่อเนื่องจากการบูชาพระตรีมูรติ (ผู้สัมภาษณ์ท่านที่ 7, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 6 มิถุนายน พ.ศ. 2568)

ทั้งสองมุมมองนี้สะท้อนถึงพลวัตของศรัทธาที่ปรับตัวตามบริบททางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ โดยผู้ศรัทธาเลือกบูชาเทพที่ตอบโจทย์ตนเองได้ดีที่สุด

โดยสรุป การบูชาพระตรีมูรติมีแนวโน้มขยายสู่การบูชาเทพองค์อื่นได้ โดยเฉพาะเมื่อเทพองค์นั้นตอบสนองความต้องการเฉพาะของผู้ศรัทธาในยุคปัจจุบัน

4.2.2. สรุปผลการวิเคราะห์การสัมภาษณ์

จากการนำเสนอตารางรหัสและการตีความข้อมูลรวมถึงการเสนอข้อมูลแบบเรียงความเชิงพรรณนา พบว่าแนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยมีความหลากหลายและมีการปรับตัวเข้ากับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมไทยอย่างมาก โดยมีประเด็นสำคัญที่โดดเด่นดังนี้:

1. **การรวมศูนย์ของเทพเจ้า:** แม้จะมีความเข้าใจพื้นฐานว่าพระตรีมูรติคือการรวมกันของเทพ 3 พระองค์หลัก แต่ในทางปฏิบัติและความเชื่อของผู้คนทั่วไปมักจะไม่มองเห็นถึงพลังอำนาจที่ยิ่งใหญ่ของเทพแต่ละองค์ และมีการบูชาแยกองค์ตามความต้องการเฉพาะเจาะจง
2. **มโนคติ "เทพแห่งความรัก":** ปรากฏการณ์ที่สำคัญคือการที่พระตรีมูรติถูกตีความและได้รับความนิยมนิยามในฐานะ "เทพแห่งความรัก" โดยเฉพาะในกลุ่มคนหนุ่มสาว ซึ่งเป็นมโนคติที่พัฒนาขึ้นในสังคมไทยและแตกต่างจากหลักการดั้งเดิมในศาสนาฮินดู
3. **การปรับเปลี่ยนรูปแบบการบูชา:** รูปแบบการสักการะมีความยืดหยุ่นและปรับเปลี่ยนตามความสะดวกของผู้บูชา เน้นความสำคัญของ "ใจ" มากกว่าจำนวนหรือชนิดของเครื่องสักการะ สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่จะทำให้การบูชาเข้าถึงง่ายและสอดคล้องกับวิถีชีวิตคนไทย
4. **ความคาดหวังที่หลากหลาย:** ผู้บูชาคาดหวังทั้งผลทางโลก (ความสำเร็จ, โชคลาภ, ความรัก, การปิดเป่าสิ่งชั่วร้าย) และผลทางใจ (ความสบายใจ, กำลังใจ, การยกระดับจิตใจ) ซึ่งชี้ให้เห็นว่าการบูชามีบทบาทเป็นที่พึ่งทางจิตวิญญาณในหลากหลายมิติ
5. **ปัญหาและข้อควรระวัง:** ปัญหาหลักที่ผู้เชี่ยวชาญและผู้ให้สัมภาษณ์ส่วนใหญ่ให้ความสำคัญคือ การบูชาที่ขาดความรู้ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ การหลงเชื่อโดยไม่ใช้วิจารณญาณ และการถูกแสวงหาผลประโยชน์ในเชิงพาณิชย์
6. **พลวัตของความเชื่อ:** ความเชื่อในการบูชาพระตรีมูรติมีความสามารถในการพัฒนาและผสมผสานกับความเชื่ออื่น ๆ หรือแม้กระทั่งถูกผูกโยงกับแนวคิดทางทุนนิยม ซึ่งสะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงและความไม่หยุดนิ่งของปรากฏการณ์ทางศาสนาและวัฒนธรรมในสังคมไทย

ผลการวิเคราะห์นี้แสดงให้เห็นว่า การบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทย เป็นปรากฏการณ์ที่สะท้อนถึงการผสมผสานระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยมี

ความคาดหวังในด้านวัตถุประสงค์ไปกับการแสวงหาที่พึงทางจิตใจ อย่างไรก็ตาม ก็ยังมีความท้าทายในเรื่องความเข้าใจที่ถูกต้องและการระมัดระวังการตกเป็นเครื่องมือเชิงพาณิชย์

4.3 การสังเกตข้อมูลที่ได้จากศาสนสถานทั้ง 3 แห่ง

จากการศึกษาการบูชาพระตรีมูรติทั้ง 3 สถานที่ ได้แก่ 1) พระพรหมเอราวัณบริเวณเวณีสี่แยกราชประสงค์ กรุงเทพฯ 2) พระนารายณ์ เทวสถานสำหรับพระนคร กรุงเทพฯ 3) เทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ปิ่นเกล้า กรุงเทพฯ สามารถจำแนกองค์ประกอบที่สำคัญและรายละเอียดได้ดังนี้

องค์ประกอบ / สถานที่	1) พระพรหมเอราวัณ บริเวณเวณีสี่แยกราชประสงค์ กรุงเทพฯ	2) พระนารายณ์ เทวสถาน สำหรับพระนคร กรุงเทพฯ	3) เทวาลัยพระศิวะ มหาเทพ ปิ่นเกล้า กรุงเทพฯ
ผู้ครอบครอง/เจ้าของสถานที่/ สังกัด	ศ.ไพจิตร โรจนวินิช	สำนักพราหมณ์พระราชครูใน สำนักพระราชวัง	ดร.ศุภพรพงศ์ ขวนบุญ
ลักษณะสถานที่ที่จัดแจ้ง	มูลนิธิทุนท่านท้าว มหาพรหม	- โบราณสถาน ชั้น ทะเบียนโดยกรม ศิลปากร - องค์ กรศาสนา พราหมณ์ - ฮินดู ในประเทศไทย	มูลนิธิศิวรักษ์พระประสิทธิ์
พราหมณ์ผู้ประกอบพิธี	พราหมณ์ประจำราชสำนัก (พระราชครูพิธีศรีวิสุทธิคุณ ชวิน รั้งสิพราหมณกุล)	พราหมณ์ประจำราชสำนัก (พระราชครูพิธีศรีวิสุทธิคุณ หรือ พราหมณ์ชวิน รั้งสิพราหมณกุล)	พราหมณ์ พิธีทั่วไป/ พราหมณ์จากคณะโซฮยา
เครื่องบูชา	- อาหารมังสวิรัต - ผลไม้ตามฤดูกาล - ขนมหวานต่าง ๆ ที่ เป็น มังสวิรัต - ดอกไม้ต่าง ๆ	- อาหารมังสวิรัต - กล้วยไข่ ส้ม มะพร้าวอ่อน ทั้งหลาย หรือผลไม้ตาม ฤดูกาล	- อาหารมังสวิรัต - ผลไม้ตามฤดูกาล - ขนมหวานต่างๆที่เป็น มังสวิรัต - ดอกไม้ต่าง ๆ

องค์ประกอบ / สถานที่	1) พระพรหมเอราวัณ บริเวณเวณีสี่แยกราช ประสงค์ กรุงเทพฯ	2) พระนารายณ์ เทวสถาน สำหรับพระนคร กรุงเทพฯ	3) เทวาลัยพระศิวะ มหาเทพ ปิ่นเกล้า กรุงเทพฯ
	<ul style="list-style-type: none"> - พวงมาลัย 7 สี 7 ดอก - บายศรีต่าง ๆ - รูป เทียน - ธัญพืชต่าง ๆ - ฯลฯ 	<ul style="list-style-type: none"> - ขนมหวานต่าง ๆ ที่เป็น มังสวิรัต เช่น เครื่องกระยา บวช - ดอกไม้ต่าง ๆ - บายศรีปากชาม - ใบมะตูม - ข้าวดอก - ธัญพืชต่าง ๆ - ฯลฯ 	<ul style="list-style-type: none"> - บายศรีต่าง ๆ - รูป เทียน - ธัญพืชต่าง ๆ - นม - ฯลฯ
ลักษณะการประกอบพิธี	การบวงสรวงแบบไทย	- การบวงสรวงแบบไทย ตามโบราณราชประเพณี	- การบวงสรวงแบบไทย - พิธีโซฮาทั่วไป
คติการบูชาโดยเฉพาะ	<p>ต้องสักการทั้ง 4 พักตร์ ประจำทั้ง 4 ทิศ เวียนตาม เข็มนาฬิกา ใหวัดด้วยของ 4 อย่าง แทน 4 ธาตุ 1. พักตร์ แรกใช้ รูป 16 ดอก เทียน 9 เล่ม ดอกบัว 9 ดอก น้ำ 1 ขวด ขอเรื่องการงาน การ เรียน สิ่งที่ต้องรับผิดชอบใน ชีวิต เรื่องเกี่ยวกับพ่อ</p> <p>2. พักตร์ที่สองใช้ รูป 36 ดอก เทียน 9 เล่ม ดอกบัว 9 ดอก น้ำ 1 ขวด พรใน พักตร์นี้ คือ ขอเรื่อง อสังหาริมทรัพย์ สังหาริมทรัพย์ เงินทอง หนี้สินที่ยืมแล้วลูกหนี้ไม่คืน</p>	<ul style="list-style-type: none"> - การอานโองการบวงสรวง ถวายเครื่องสังเวद्यบูชาตาม แบบโบราณราชประเพณี - พราหมณ์ประจำราชสำนัก - การสรงน้ำเทวรูป - การแกว่งคันประทีป (อารตีถวายบูชาไฟ) - การสวดมนต์ - การสวดเวท เปิดประตูศิ วาลัยไกรลาส 	<ul style="list-style-type: none"> - การสรงศิวลึงค์อันเป็น สัญลักษณ์แทนพระศิวะ และพระแม่อุมาด้วยปัญ จามฤต - การอารตีถวายบูชาไฟ

องค์ประกอบ / สถานที่	1) พระพรหมเอราวัณ บริเวณเวณีสี่ แยกราชประสงค์ กรุงเทพฯ	2) พระนารายณ์ เทวสถาน สำหรับพระนคร กรุงเทพฯ	3) เทวาลัยพระศิวะ มหาเทพ ปิ่นเกล้า กรุงเทพฯ
	<p>3.พักร์ที่สามใช้ รูป 39 ดอก เทียน 9 เล่ม ดอกบัว 9 ดอก น้ำ 1 ขวด ขอ เรื่องสุขภาพ คู่ชีวิต ครอบครัว เรื่องเกี่ยวกับแม่ คู่สัญญา หนี้ส่วน ความมั่นคงของชีวิต</p> <p>4.พักร์สุดท้ายใช้ รูป 19 ดอก เทียน 9 เล่ม ดอกบัว 9 ดอก น้ำ 1 ขวด พรในพักร์นี้ คือ ขอเรื่องโชค ลาภ ลาภลอย บุตร ขอกู้ยืมเงิน สิ้นค้า</p>		
วันสำคัญ	<ul style="list-style-type: none"> - วันบวงสรวงประจำปีในวันที่ 9 พฤศจิกายน ของทุกปี - ทุกวันพฤหัสบดี เวลา 09.30 น. และ 21.30 น. 	<ul style="list-style-type: none"> - พระราชพิธีตรียัมปวาย – ตรีปวาย ตั้งแต่วันขึ้น 7 ค่ำ เดือนยี่ ถึง วันแรม 5 ค่ำ เดือนยี่ ตามปฏิทินจันทรคติไทย 	<ul style="list-style-type: none"> - วันขึ้น 13 หรือ 14 ค่ำ ของทุกเดือน - วันมหาศิวราตรี(ตามปฏิทินจันทรคติ) - วันจันทร์ เชื่อว่าเป็นวันประจำพระศิวะ และวันเสาร์เชื่อว่าสามารถแก้เคราะห์ได้ดีหากบูชาวันนี้ - อื่น ๆ
การแต่งกายของผู้ร่วมพิธี	<ul style="list-style-type: none"> - ใส่ชุดขาวทั้งตัว (ในวันที่มีพิธี) - แต่งกายสุภาพเรียบร้อยตามกาลเทศะ 	<ul style="list-style-type: none"> - ใส่ชุดขาวทั้งตัว (ในวันที่มีพิธี) - แต่งกายสุภาพเรียบร้อยตามกาลเทศะ 	<ul style="list-style-type: none"> - ใส่ชุดขาวทั้งตัว หรือ สีสันสดใสได้ - แต่งกายสุภาพเรียบร้อยตามกาลเทศะ
เวลาเปิด-ปิด	เปิดตลอดเวลา	ทุกวัน เวลา 09.00 – 16.30 น.	เปิดตลอดเวลา

องค์ประกอบ / สถานที่	1) พระพรหมเอราวัณ บริเวณเวณสีแยกราช ประสงค์ กรุงเทพฯ	2) พระนารายณ์ เทวสถาน สำหรับพระนคร กรุงเทพฯ	3) เทวาลัยพระศิวะ มหาเทพ ปิ่นเกล้า กรุงเทพฯ
การแสดง	- ละครไทย/ละครยก/รำแก้ บน มีทุกวัน - เนื่องจากผู้ศรัทธาเป็น ชาวต่างชาติอาจมีการเซต สิ่งโต, จ้างโคโยตีมาเต้น ถวาย ตามแต่ที่ได้ขนบมาได้ แล้วสมปรารถนา	- การบรรเลงดนตรีไทย ประกอบและรับ-ส่ง การ อ่านโองการ และขับกล่อม พระเป็นเจ้า	- คณะโซฮาร์้องบรรเลง เพลงถวายประจำทุก เดือนตามปฏิทินจันทรคติ พิธีเริ่มประมาณ 19.30 น. - ละครไทย/ละครยก/รำ แก้บน มีเฉพาะวันเสาร์ - อาทิตย์
ให้บูชาวัตถุมงคล/จำหน่ายชุด ถาดบูชา	-	- ให้เช่าบูชาวัตถุมงคล - ไม่มีจำหน่ายชุดถาดบูชา ผู้ศรัทธาต้องเตรียมมาด้วย ตนเอง	- ให้เช่าบูชาวัตถุมงคล - มีจำหน่ายชุดถาดบูชา ถาดละ 70 บาท และ 100 บาท ตามแต่ปริมาณ ของที่จัดชุดไว้
หมายเหตุอื่นๆ	-	-	-

ตาราง 2 แสดงเปรียบเทียบการประกอบพิธีบูชาพระตรีมูรติทั้ง 3 แห่งในเขตกรุงเทพมหานคร

4.3.1. สรุปผลการวิเคราะห์จากการสังเกตศาสนสถานทั้ง 3 แห่ง

จากการศึกษาเปรียบเทียบการบูชาพระตรีมูรติและเทพองค์ต่าง ๆ ในระบบตรีมูรติ (พระพรหม พระวิษณุ พระศิวะ) ในพื้นที่สำคัญของกรุงเทพมหานคร 3 แห่ง ได้แก่ 1) ศาลพระพรหมเอราวัณบริเวณเวณสีแยกราชประสงค์ 2) เทวสถานโบสถ์พราหมณ์เสาชิงช้า และ 3) เทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ปิ่นเกล้า พบว่าแต่ละสถานที่มีลักษณะเฉพาะของพิธีกรรม ความเชื่อ และองค์เทพที่เน้นแตกต่างกันตามลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมของพื้นที่

- 1) **ศาลพระพรหมเอราวัณ** ซึ่งตั้งอยู่บริเวณใจกลางย่านธุรกิจและการค้า เป็นสถานที่ที่มีผู้คนหลากหลายเข้ามาสักการะโดยเน้นขอพรในเรื่องโชคลาภ ความสำเร็จทางธุรกิจ และการเงิน พิธีกรรมที่นิยมประกอบในพื้นที่นี้คือการจุดธูปถวายดอกไม้สี่สี การบูชาด้วยพราหมณ์ประกอบพิธี และการจ้างวงปี่พาทย์รำถวาย ซึ่งมีทั้งความเป็นทางการและแบบสำเร็จรูปเพื่อความสะดวกของผู้ศรัทธา ผู้คนสามารถซื้อชุดบูชาได้จากร้านค้าโดยรอบ และนิยมถ่ายภาพหรือบอกเล่าประสบการณ์ผ่านช่องทางโซเชียลมีเดีย ทำให้สถานที่แห่งนี้มีลักษณะของการบูชาในบริบทเมืองที่คึกคัก มีการตอบสนองทางจิตใจและความหวังเฉพาะด้านอย่างเห็นได้ชัด
- 2) **เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ ณ บริเวณเสาชิงช้า** เป็นศูนย์กลางของศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย มีความสำคัญทั้งเชิงประวัติศาสตร์และพิธีกรรม โดยมีการบูชาพระนารายณ์ (พระวิษณุ) เป็นเทพองค์สำคัญควบคู่กับเทพองค์อื่นในระบบฮินดู ผู้เข้าร่วมพิธีส่วนใหญ่มักเป็นผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจในศาสนาฮินดูหรือมีความสนใจเฉพาะด้าน พิธีกรรมที่ประกอบมีความเคร่งครัด เช่น การบูชาด้วยน้ำสะอาด มะพร้าว ขมิ้น และวัตถุโบราณตามธรรมเนียมดั้งเดิม โดยมีพราหมณ์เป็นผู้นำประกอบพิธี ทำให้เทวสถานแห่งนี้เป็นที่ที่สะท้อนถึงการคงอยู่ของความเชื่อแบบดั้งเดิมและการรักษารูปแบบพิธีกรรมตามหลักพราหมณ์ที่ยังมีความศักดิ์สิทธิ์อยู่ในสังคมเมืองไทย อย่างไรก็ตามมีการจำหน่ายวัตถุมงคลอีกด้วย
- 3) **เทวาลัยพระศิวะมหาเทพ เขตปิ่นเกล้า** เป็นพื้นที่ที่เกิดขึ้นในบริบทของความศรัทธาร่วมสมัย โดยเน้นการบูชาพระศิวะในฐานะเทพผู้ทำลายล้างสิ่งไม่ดี ขจัดเคราะห์ และเสริมพลังชีวิต มีการจัดพิธีที่เน้นความเชื่อในพลังเหนือธรรมชาติ การปิดเป่า ความเป็นสิริมงคล และการขอพรด้านสุขภาพ การขจัดอุปสรรค หรือแม้กระทั่งความรัก พิธีกรรมที่ประกอบมีความผสมผสานระหว่างพิธีโบราณและพิธีแบบร่วมสมัยโดยคณะประกอบพิธีโซฮา ทั้งยังมีการจำหน่ายชุดบูชาสำเร็จ มีการบูชาและจำหน่ายวัตถุมงคล มีการจุดธูป เทียน ถวายผลไม้ วัตถุมงคล หรือแม้กระทั่งผู้นำพิธีเฉพาะทาง สถานที่แห่งนี้จึงมีความยืดหยุ่น และเปิดกว้างต่อผู้ที่ต้องการประสบการณ์ทางจิตวิญญาณแบบเข้าถึงง่าย และนิยมถ่ายภาพหรือบอกเล่าประสบการณ์ผ่านช่องทางโซเชียลมีเดีย มีการประชาสัมพันธ์ของสารทางเพจ facebook อยู่เสมอ

โดยสรุป ทั้ง 3 สถานที่ที่มีความเชื่อมโยงกับองค์เทพในระบบตรีมูรติ แม้จะไม่มีการบูชาแบบรวมทั้งสามองค์เสมอไป แต่ต่างก็สะท้อนถึงความหลากหลายในการปรับใช้ความเชื่อทางศาสนาในบริบทสังคมเมืองสมัยใหม่ของไทย โดยแต่ละสถานที่ตอบสนองต่อความศรัทธาเฉพาะด้านของผู้คนได้อย่างแตกต่างและมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว

สรุปผลรวมทั้ง 2 วัตถุประสงค์

จากผลการศึกษาทั้งในระดับเอกสารและภาคสนาม พบว่าการบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานครมิได้เป็นการสืบทอดจากคติพราหมณ์-ฮินดูแบบดั้งเดิมอย่างตรงไปตรงมา หากแต่เป็นกระบวนการของการปรับตัว ผสมผสาน และสร้างสรรค์พิธีกรรมให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมเมืองยุคปัจจุบัน การตีความพระตรีมูรติในฐานะ "เทพแห่งความรัก" การใช้สัญลักษณ์ร่วมสมัย เช่น ดอกกุหลาบ เทียนแดง และฤกษ์เวลาเฉพาะ รวมถึงการใช้พื้นที่สาธารณะ เช่น ศูนย์การค้า เป็นสถานที่ประกอบพิธี ล้วนสะท้อนความเป็น "ศาสนาในโลกเมือง" ที่ยืดหยุ่นและเปลี่ยนแปลงได้

นอกจากนี้ การบูชาดังกล่าวยังมีความเชื่อมโยงกับระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรมสมัยนิยม และอัตลักษณ์ส่วนบุคคลในยุคโลกาภิวัตน์ พิธีกรรมไม่ได้เป็นเพียงกิจกรรมศักดิ์สิทธิ์แบบเดิม หากกลายเป็นพื้นที่ของการเจรจา การต่อรอง และการประกอบสร้างอัตลักษณ์ใหม่ในชีวิตประจำวันของผู้คนในเมืองหลวง

ข้อมูลเหล่านี้จะถูกนำไปวิเคราะห์และอภิปรายในบทที่ 5 ภายใต้กรอบแนวคิดเรื่อง Religious Adaptation, Urban Religion, Symbolic Interactionism, และ Liquid Religion เพื่อให้เห็นภาพรวมของศาสนาในบริบทเมืองร่วมสมัยอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

5.1 สรุป

ผลการศึกษาพบว่า การบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานครมิได้เป็นเพียงการสืบทอดพิธีกรรมจากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูตามคัมภีร์ดั้งเดิม แต่เป็นกระบวนการที่ผู้ศรัทธาได้นำรากฐานทางวัฒนธรรมมาผสมผสานกับพลวัตของโลกสมัยใหม่ จนก่อให้เกิดรูปแบบพิธีกรรมที่ยืดหยุ่น ผสมผสาน และตอบสนองต่อความต้องการเฉพาะของปัจเจกในสังคมเมืองร่วมสมัย

ศาสนาในบริบทนี้มีใช้ระบบคำสอนหรือพิธีกรรมแบบแช่แข็ง หากแต่เป็นพื้นที่ของการตีความ ปรับเปลี่ยน และสื่อสารเชิงสัญลักษณ์อย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในบริบทเมืองที่ศรัทธาถูกถ่ายทอดผ่านพื้นที่สาธารณะ เช่น ลานหน้าศูนย์การค้า โซเชียลมีเดีย และตลาดของการบริโภคทางจิตวิญญาณ พิธีกรรมการบูชาพระตรีมูรติจึงไม่ได้อยู่ในโครงสร้างแบบดั้งเดิม แต่เกิดขึ้นในรูปของ “พิธีกรรมสมัยนิยม” ที่ถูกออกแบบให้เข้ากับยุคและตลาด ด้วยสัญลักษณ์ร่วมสมัย เช่น ดอกกุหลาบแดง เวลา 21.39 น. และเครื่องบูชาสำเร็จรูป

ผู้ศรัทธาในบริบทนี้แสดงบทบาทเป็น “ผู้บริโภคทางอัตลักษณ์” ที่สามารถเลือกผสมความเชื่อจากหลายศาสนาได้อย่างลื่นไหล ไม่ว่าจะเป็นพุทธ พราหมณ์ คริสต์ หรือไสยศาสตร์ ศรัทธาจึงกลายเป็นกิจกรรมเฉพาะตน ที่มีทั้งมิติทางจิตวิญญาณ อารมณ์ และความต้องการส่วนบุคคล ซึ่งผู้คนใช้เพื่อเติมเต็มความหมายในชีวิต ท่ามกลางความไม่แน่นอนของโลกสมัยใหม่

กล่าวโดยสรุป การบูชาพระตรีมูรติในกรุงเทพมหานครจึงเป็นตัวอย่างสำคัญของปรากฏการณ์ทางศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์ ที่มีลักษณะเป็นแบบผสมผสาน (hybrid), ลื่นไหล (fluid), ยืดหยุ่น และเปิดกว้าง โดยศาสนาในบริบทนี้กลายเป็นพื้นที่ของการสร้างความหมายใหม่ การแสดงออกทางอัตลักษณ์ และการตอบสนองต่อความหวัง ความกลัว และความปรารถนาในโลกเมืองร่วมสมัย

5.2 อภิปรายผล

การศึกษาการบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานครมีนัยสำคัญในฐานะกรณีศึกษาของ พลวัตทางศาสนาในสังคมไทยร่วมสมัย โดยเฉพาะในบริบทเมืองที่ซึ่งศาสนากลายเป็นสิ่งเคลื่อนตัวได้ (fluid) มีความยืดหยุ่น และถูกกำหนดความหมายใหม่ผ่านกระบวนการของผู้ศรัทธาเอง การอภิปรายผลต่อไปนี้จะใช้กรอบแนวคิดทั้งจากตะวันออกและตะวันตกเพื่อวิเคราะห์และขยายความเข้าใจให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ได้แก่ Religious Adaptation, Urban Religion, Symbolic Interactionism รวมถึง Clifford Geertz, Zygmunt Bauman, Linda Woodhead, Carrette & King สุภาภรณ์ เลิศวรร รัตติกุล และอภิวัฒน์ สุธรรมดี โดยสามารถอภิปรายตามกรอบแนวคิดดังกล่าวได้ ดังนี้

5.2.1. แนวคิดประเพณีประดิษฐ์ (Religious Adaptation)

ภายใต้แนวคิดประเพณีประดิษฐ์ การบูชาพระตรีมูรติในกรุงเทพฯ คือการนำแนวคิดทาง จากศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมาผสมผสาน ปรับแปลง และตีความใหม่ในบริบทไทย ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด คือการตีความพระตรีมูรติเป็น "เทพแห่งความรัก" ซึ่งไม่ปรากฏในคัมภีร์ตันถันฉบับอินเดีย แต่เกิดขึ้นจาก บริบทเฉพาะของไทยซึ่งให้คุณค่าต่อความรัก ความสำเร็จส่วนบุคคล และการเติมเต็มทางอารมณ์ มากกว่าการหลุดพ้นทางจิตวิญญาณ

ตัวอย่างจากภาคสนามพบว่าผู้ศรัทธาส่วนใหญ่ในย่านราชประสงค์มีความเชื่อว่าหากมา บูชาในวันพฤหัสบดี เวลา 21.30 น. ด้วยดอกกุหลาบสีแดงและเทียนแดง จะสามารถอธิษฐานให้ สมหวังในความรักได้ ซึ่งสอดคล้องกับแนวโน้มของการให้ความหมายใหม่ที่ตอบสนองต่อความ ต้องการเฉพาะทางโลก

อภิวัฒน์ สุธรรมดี (2560) วิเคราะห์ปรากฏการณ์คล้ายกันในลัทธิพิธีบูชาพระพรหมว่าเป็น "ประเพณีประดิษฐ์" (invented tradition) ซึ่งเกิดจากการหยิบยกวัตถุวัฒนธรรมมาแปลงความหมาย ใหม่เพื่อสนองต่อความต้องการร่วมสมัย เช่น ความรัก การงาน ความสำเร็จ กล่าวได้ว่าการบูชาพระ ตรีมูรติในกรุงเทพฯ เป็นการ "สร้างศาสนาใหม่จากรากเดิม" ที่มีลักษณะยืดหยุ่น เปิดกว้าง และ ตอบสนองต่อความคาดหวังเฉพาะกลุ่ม

5.2.2 ศาสนาในพื้นที่เมืองและพิธีกรรมสมัยนิยม (Urban Religion and Modern Popular Rituals)

แนวคิดเรื่อง *Urban Religion* ช่วยให้เข้าใจว่าศาสนาในบริบทเมืองร่วมสมัยไม่ได้จำกัดอยู่เฉพาะในวัด เทวสถาน หรือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามชนบท หากแต่แทรกซึมอยู่ในพื้นที่สาธารณะ เช่น ศูนย์การค้า ทางเท้า หรือโซเชียลมีเดีย และถูกตีความใหม่ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในเมือง การบูชาพระตรีมูรติบริเวณลานหน้าศูนย์การค้าเซ็นทรัลเวิลด์ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของเศรษฐกิจ การคมนาคม และการบริโภค สะท้อนให้เห็นถึงปรากฏการณ์ “ศาสนาในพื้นที่เมือง” อย่างเด่นชัด พิธีกรรมที่เกิดขึ้นในพื้นที่นี้ไม่ได้ดำรงอยู่เพียงในฐานะกิจกรรมทางศาสนา หากแต่เป็นการบูรณาการศรัทธาเข้ากับพาณิชย์กรรม การตลาด และวัฒนธรรมป๊อป ตัวอย่างเช่น การกำหนดฤกษ์พิเศษ “วันพฤหัสบดี เวลา 21.39 น.” การใช้ดอกกุหลาบสีแดง และการจำหน่ายชุดบูชาสำเร็จรูปที่ประกอบด้วย รูป เทียน และบทสวดอธิษฐาน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าศรัทธาถูกแปลงให้ “พร้อมบริโภค” ในรูปแบบที่เข้ากับวิถีชีวิตของคนเมือง

แนวคิดของ **สุภาภรณ์ เลิศวรรตติกุล (2549)** ช่วยขยายความเข้าใจในปรากฏการณ์นี้ว่าเป็น “พิธีกรรมสมัยนิยม” ที่เกิดจากการผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมกับบริบทของเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมร่วมสมัย โดยเฉพาะในพื้นที่การค้าสมัยใหม่ เธอเสนอว่าการบูชาพระตรีมูรติไม่ได้ดำรงอยู่ในฐานะพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ตามคติพราหมณ์-ฮินดูอีกต่อไป หากแต่ถูก “ออกแบบ” ให้สอดคล้องกับความต้องการทางอารมณ์และความปรารถนาของผู้คน เช่น ความรัก ความสำเร็จส่วนบุคคล และความหวังในชีวิต

สุภาภรณ์ยังชี้ให้เห็นว่าพิธีกรรมเหล่านี้มีลักษณะคล้าย “แคมเปญศรัทธา” (faith campaign) ที่ผสมผสานเครื่องสักการะ เวลา สถานที่ และการตลาดเข้าด้วยกัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสามารถของศาสนาในการปรับตัวเข้าสู่พื้นที่เศรษฐกิจแบบใหม่

ในลักษณะเดียวกัน **Carrette & King (2005)** อธิบายว่า ศาสนาในโลกหลังสมัยใหม่กลายเป็น “สินค้าแห่งจิตวิญญาณ” (spiritual commodity) ซึ่งผู้คนสามารถเลือก เชื่อ และปฏิบัติได้ในลักษณะ DIY Religion การบูชาพระตรีมูรติจึงเป็นมากกว่าพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ แต่เป็นกิจกรรมที่มีองค์ประกอบทางวัฒนธรรมร่วมสมัย การตลาด และการสื่อสารแบบใหม่ เช่น การแชร์ความศักดิ์สิทธิ์บนโซเชียลมีเดีย หรือการรีวิวกความสมหวังจากการอธิษฐาน

กล่าวโดยสรุป การบูชาพระตรีมูรติในบริบทนี้ควรถูกทำความเข้าใจในฐานะ *พิธีกรรมสมัยนิยมในพื้นที่เมือง* ที่ผสมผสานศรัทธากับวัฒนธรรมการบริโภค ความต้องการเฉพาะตัว และรูปแบบการดำเนินชีวิตในโลกสมัยใหม่อย่างลึกซึ้ง

5.2.3. แนวคิดการผลิตความศักดิ์สิทธิ์ (Symbolic Interactionism)

จากแนวคิดการผลิตความเชื่อศักดิ์สิทธิ์ (Symbolic Interactionism) การบูชาพระตรีมูรติเป็นผลลัพธ์ของกระบวนการปฏิสัมพันธ์ที่ผู้ศรัทธาแต่ละคนให้ความหมายเฉพาะต่อสัญลักษณ์ เช่น เทียนแดง ดอกกุหลาบ หรือฤกษ์เวลา การให้ความหมายใหม่แก่สัญลักษณ์เหล่านี้ทำให้ศรัทธาถูกประกอบสร้างซ้ำและถ่ายทอดในชุมชนเมืองอย่างต่อเนื่อง

ข้อมูลภาคสนามพบว่าผู้เข้าร่วมพิธีบางรายนำเทียนและดอกไม้ของตนมาเสริมในพิธี และอ้างถึง "พลังพิเศษของเวลา" ว่าเป็นสิ่งสำคัญต่อการอธิษฐาน โดยเน้นการใช้สื่อออนไลน์แบ่งปันประสบการณ์ตรงเพื่อส่งต่อศรัทธาให้ผู้อื่น กระบวนการนี้จึงทำให้สัญลักษณ์ถูกสร้างและเสริมพลังซ้ำ ๆ ผ่านการใช้งานของชุมชนผู้ศรัทธา

Geertz (1993) มองศาสนาเป็นระบบวัฒนธรรม (religion as a cultural system) ที่สัญลักษณ์ทำหน้าที่สร้างและส่งต่อโลกทัศน์ (worldview) และจริยธรรม (ethos) ของสังคม การบูชาพระตรีมูรติจึงควรถูกทำความเข้าใจในฐานะ “นิทรรศการเชิงสัญลักษณ์” (symbolic exhibition) ที่สะท้อนความคาดหวัง ความกลัว และความปรารถนาในชีวิตเมืองสมัยใหม่ เช่น ความโสด ความผิดหวังในความรัก หรือความไม่มั่นคงทางอาชีพ

5.2.4. แนวคิดศาสนาแบบลื่นไหล (Liquid Religion)

แนวคิดของ Zygmunt Bauman เรื่อง “ความลื่นไหลสมัยใหม่” (Liquid Modernity) และการต่อยอดของ Linda Woodhead ในแนวคิด “Liquid Religion” ช่วยอธิบายว่าศาสนาในยุคปัจจุบันไม่ใช่ระบบตายตัว หากแต่เปิดให้ผู้คนผสมผสานความเชื่อจากหลากหลายแหล่ง ไม่ว่าจะเป็น พุทธ พราหมณ์ คริสต์ หรือไสยศาสตร์ การบูชาพระตรีมูรติจึงไม่ได้ผูกพันกับหลักคำสอนอินดูแบบเคร่งครัด แต่เป็นการเลือกบางส่วนที่ตอบสนองความต้องการของปัจเจก เพื่อใช้งานในแบบฉบับของตนเอง

จากการสัมภาษณ์เชิงลึกพบว่าผู้ศรัทธาหลายคนมีศรัทธาหลากหลายรูปแบบ เช่น บางคนเป็นพุทธศาสนิกชนแต่บูชาพระตรีมูรติควบคู่กับการถือศีลในวันพระ หรือแม้แต่ทำบุญกับพระสงฆ์และไหว้พระแม่ลักษมีในวันเดียวกัน ซึ่งเป็นตัวอย่างของความศรัทธาที่เคลื่อนตัวและเลือกผสมความเชื่อต่างศาสนาอย่างไม่มีข้อจำกัด

ผู้ศรัทธาในบริบทนี้จึงกลายเป็น "ผู้บริโภคทางอัตลักษณ์" (identity consumers) ที่เลือกเชื่อและปฏิบัติตามสิ่งที่ตอบสนองตนเอง พิธีกรรมจึงเปลี่ยนจาก "กิจกรรมเพื่อความศักดิ์สิทธิ์" เป็น "กิจกรรมเพื่อความพึงพอใจส่วนบุคคล" ซึ่งสะท้อนการเปลี่ยนศาสนาให้เป็นพื้นที่สร้างอัตลักษณ์เฉพาะบุคคลมากกว่าการยึดถือศาสนาแบบสถาบัน

จากการศึกษาการบูชาพระตรีมูรติในเขตกรุงเทพมหานคร ผู้วิจัยได้ตระหนักว่าศาสนาไม่อาจถูกทำความเข้าใจในฐานะระบบที่ตายตัว มีกรอบนิยามหรือพิธีกรรมแบบใดแบบหนึ่งเท่านั้น แต่เป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมที่ดำรงอยู่ภายใต้บริบทที่เปลี่ยนแปลง และตอบสนองต่อความต้องการทางสังคมอย่างแยกคาง ศรัทธาของผู้คนจึงมิใช่เพียงการ "เชื่อ" ในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามหลักคำสอน แต่เป็นการ "ออกแบบความหมายของความศักดิ์สิทธิ์" ขึ้นใหม่ ผ่านการเลือก การปฏิบัติ และการสื่อสารในรูปแบบที่เหมาะสมกับชีวิตของตนในโลกปัจจุบัน

ในพื้นที่เมือง เช่น กรุงเทพฯ ซึ่งเต็มไปด้วยความเร่งรีบ เสียงรบกวน และความไม่แน่นอนทางเศรษฐกิจ การบูชาพระตรีมูรติไม่ได้เป็นเพียงการขอพร แต่เป็นพิธีกรรมที่สร้างความมั่นคงเชิงจิตวิญญาณ เป็นพื้นที่ปลอดภัยทางความหวัง และเป็นกลไกเชิงสัญลักษณ์ที่ช่วยให้ผู้คนรู้สึกควบคุมชีวิตตนเองได้บางส่วนในสังคมที่ผันผวน ศาสนากลายเป็นทั้ง "เครื่องมือ" และ "พื้นที่แสดงออก" ที่รองรับความปรารถนาเฉพาะตัว ไม่ว่าจะเป็นความรัก ความสำเร็จ ความสัมพันธ์ หรือแม้แต่การเยียวยาทางจิตใจจากความผิดหวังในชีวิต

แนวคิดทางทฤษฎีที่ผู้วิจัยนำมาใช้อธิบายผล โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องศาสนาแบบลื่นไหล (Liquid Religion), ศาสนาในบริบทเมือง (Urban Religion), ปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ (Symbolic Interactionism) และประเพณีประดิษฐ์ (Invented Tradition) ช่วยให้เห็นภาพรวมของการเปลี่ยนผ่านศาสนาในโลกสมัยใหม่ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น กล่าวคือ ผู้คนในยุคนี้ไม่ได้ยึดติดกับกรอบศาสนาแบบสถาบัน แต่เลือกที่จะหยิบยืม ปรับเปลี่ยน และประกอบสร้างศรัทธาขึ้นใหม่ให้เข้ากับชีวิตของตน ซึ่งสะท้อนทั้งเสรีภาพของปัจเจกและพลังของวัฒนธรรมร่วมสมัยที่ไหลเวียนอย่างไม่มีขอบเขต

การได้ทำงานวิจัยขึ้นนี้จึงมิใช่เพียงการทำความเข้าใจปรากฏการณ์หนึ่งในเชิงวิเคราะห์เท่านั้น แต่เป็นกระบวนการเรียนรู้ในฐานะมนุษย์ที่ต้องรับฟัง แลกความ และไตร่ตรองต่อคำถามใหญ่ของชีวิต นั่นคือ “ศรัทธาในโลกยุคใหม่มีความหมายเช่นใด?” คำตอบอาจไม่มีรูปแบบตายตัว หากแต่สิ่งที่ผู้วิจัยได้พบ คือ ความหลากหลายของศรัทธา ความพยายามของผู้คนในการให้ความหมายกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และความลึกซึ้งของความเชื่อที่ยังคงดำรงอยู่แม้จะเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา

ท้ายที่สุด ผู้วิจัยเข้าใจว่าศาสนาในโลกปัจจุบันอาจไม่สามารถจำกัดความได้ในคำจำกัดความเดิม ๆ หากแต่ต้องถูกทำความเข้าใจในฐานะ “กระบวนการที่เคลื่อนไหวอยู่เสมอ” (a dynamic process) ที่เกี่ยวข้องกับตัวบุคคล สังคม สัญลักษณ์ และความรู้สึกร่วมในชีวิตมนุษย์ การเข้าใจศาสนาในแง่นี้ คือการเข้าใจมนุษย์อย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้นในโลกที่กำลังเปลี่ยนไป

5.3 ข้อเสนอแนะ

1. การขยายขอบเขตการศึกษาในระดับภูมิภาค งานวิจัยครั้งนี้มุ่งเน้นการศึกษาพระธรรมในบริบทของสังคมไทย แต่ในอนาคตการศึกษาอาจขยายไปถึงการบูชาและการปฏิบัติพิธีกรรมในระดับภูมิภาคอื่น ๆ เช่น ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพื่อเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงของการบูชาในบริบทที่หลากหลาย

2. การวิจัยเชิงปฏิบัติการกับชุมชนศาสนา เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ลึกซึ้งและเชื่อมโยงกับปฏิบัติการจริง ควรมีการลงพื้นที่และทำวิจัยร่วมกับชุมชนที่มีการบูชาพระธรรมอย่างจริงจัง โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์และสังเกตการณ์อย่างใกล้ชิด เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นจริงและครอบคลุม

3. การใช้เทคโนโลยีในการวิจัย สำหรับงานวิจัยในอนาคต ควรใช้เทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการเก็บรวบรวมข้อมูลและการวิเคราะห์ เช่น การใช้สื่อดิจิทัลและการสำรวจออนไลน์ เพื่อให้สามารถเข้าถึงกลุ่มเป้าหมายที่หลากหลายได้มากขึ้น

บรรณานุกรม

หนังสือ

- จินดา จันทร์แก้ว. (2532). *ศาสนาปัจจุบัน*. กรุงเทพฯ: ประยูรวงศ์.
- ประเวศ อินทองปาน. (2563). *ศาสนาเชิงวิเคราะห์และเปรียบเทียบ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา (บรรณาธิการ). (2546). *พระตรีมูรติ. หนังสือเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในมหามงคลวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุ 75 พรรษา*. กรุงเทพฯ: เทวสถานโบสถ์พราหมณ์.
- นิติกร วิชума. (2563). *การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องนารายณ์อวตารในปรัชญาฮินดู*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาปรัชญา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูปลัดบุญทัน ธีรังกุโร (จำปาทอง). (2558). *ศึกษาเปรียบเทียบตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู กับตรีกายในพุทธศาสนาเถรวาท*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พิน ดอกบัว. (2555). *ศาสนาเปรียบเทียบ*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ.
- _____. (2563). *ปวงปรัชญาอินเดีย*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: ศยาม.
- ภัทรพร สิริกาญจน (บรรณาธิการ). (2546). *ความรู้พื้นฐานทางศาสนา*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2555). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน*. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์.
- วนิดา ข้าเขียว. (2543). *ศาสนาเปรียบเทียบ*. นนทบุรี: เจนเดอร์เพรส.
- _____. (2563). *ความรู้พื้นฐานทางศาสนา*. กรุงเทพฯ: บางกอกบล็อก.
- วานิตฉวีวัฒน์ คำเรือง. (2565). *ความเชื่อและพิธีกรรมของชาวน่านที่มีต่อเสาพระหลักเมื่อน่าน*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วิทยา ศักยภินันท์. (2549). *ศาสนาฮินดู*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

ศรีสุรางค์ พูลทรัพย์. (2545). *ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอินเดีย*. กรุงเทพฯ:

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สมทรง ชีวะพันธุ์. (2520). *วิเคราะห์บทพระราชนิพนธ์ลิลิตนารายณ์สิบปางใน*

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.

สมภาร พรหมทา. (2542). *ภควัทคีตา (บทเพลงแห่งองค์ภควัน)*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: ศยาม.

สาวิตรี เจริญพงศ์. (2556). “อารยธรรมอินเดีย” ใน *อารยธรรมตะวันออก*. กรุงเทพฯ:

โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุนทร ณ รังษี. (2545). *ปรัชญาอินเดีย : ประวัติและลัทธิ*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ :

สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุภาภรณ์ เลิศวรรตติกุล. (2549). *ลัทธิบูชาพระตรีมูรติ : กรณีศึกษาบริเวณลานเอนกประสงค์*

ห้างสรรพสินค้าไอเซตัน ศูนย์การค้าเซ็นทรัลเวิลด์ เขตราชประสงค์ กรุงเทพมหานคร.

รายงานการศึกษาเฉพาะบุคคลศิลปศาสตรบัณฑิต, สาขาวิชามานุษยวิทยา, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สุมาลี มหาณรงค์ชัย. (2546). *ฮินดู-พุทธ จุดยืนที่แตกต่างกัน*. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.

_____. (2562). *ภูมิปัญญาอินเดียโบราณ : ประวัติศาสตร์และปรัชญา ทางสายกลางแบบ*

พุทธ พราหมณ์ เชน. กรุงเทพฯ: ศยาม.

สำราญ ผลดี. (2561). *ไทยศึกษา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อดิศักดิ์ ทองบุญ. (2532). *ปรัชญาอินเดียร่วมสมัย*. กรุงเทพฯ:ราชบัณฑิตยสถาน.

_____. (2546). *ปรัชญาอินเดีย*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.

อภิวัฒน์ สุธรรมดี. (2560). *ลัทธิพิธีบูชาพระพรหมในสังคมไทยร่วมสมัย : พลวัตของตำนาน ความเชื่อ*

และพิธีกรรม, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. (2562). *ตรีมูรติ อภิมหาเทพของฮินดู*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

อารี วิชาชัย. (2543). *ปรัชญาธรรมของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู*. กรุงเทพฯ: ภาควิชาปรัชญาและ

ศาสนา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. (เอกสารอัดสำเนา)

Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Polity Press

- Carrette, J., & King, R. (2005). *Selling spirituality: The silent takeover of religion*. Routledge.
- Desai, Kalpana S. (1973). *Iconography of Visnu*. New Delhi: Abhinav publications.
- Geertz, C. (1993). Religion as a cultural system. In *The interpretation of cultures: Selected essays* (pp. 87–125). Fontana Press.
- Gupte, R.S. (1979). *Iconography of the Hindus Buddhists and Jains*. Bombay: Taraporevala sons & co. private ltd.
- Ions, Veronica. (1967). *Indian Mythology*. London. Paul Hamlyn.
- Lewis M., Hopfe (1994). *Religions of the World*. New York: Macmillan College Publishing.
- Wilkins, W.J. (1975). *Hindu Mythology: Vedic and Puranic*. New Delhi: Rakesh Bagai at Rakesh press.

วารสาร

- Geertz, C. (1972). *Deep play: Notes on the Balinese cockfight*. In T. Sebeok (Ed.), *Myth, symbol, and culture* (pp. 1–38). *Daedalus*, 101(1), 1–38.
- Woodhead, L. (2011). Five concepts of religion. *International Review of Sociology*, 21(1), 121–143.

เว็บไซต์

- คมกฤษ อยู่เต็กเค่ง. (2562, 6 มิถุนายน). “ศิวาลัยไกรลาส”: ศาสนาพราหมณ์ ฮินดู และอัตลักษณ์ที่หายไป. มติชนสุดสัปดาห์. <https://www.matichonweekly.com>
- คมกฤษ อยู่เต็กเค่ง. (2563, 12 มีนาคม). ทัดดาเตรยะ และ “พระตรีมูรติ”. มติชนสุดสัปดาห์. <https://www.matichonweekly.com>
- คมกฤษ อยู่เต็กเค่ง. (2563, 16 เมษายน). อรรถาธิบายพระตรีมูรติในคัมภีร์ไมตรีอุปนิษัท. มติชนสุดสัปดาห์. <https://www.matichonweekly.com>

คมกฤษ อู่เต็กเค่ง. (2567, 13 กุมภาพันธ์). “ปัญญาตนเทวดา”: การรวมเทพทั้งห้าในคติฮินดู. มติ
ชนสุดสัปดาห์. <https://www.matichonweekly.com>

ปติวลดา บวรศักดิ์. (2567, 20 สิงหาคม). “พิธีโล้ชิงช้า” อดีตพระราชพิธีประจำปี ไม่ได้มีคนเสียชีวิต
อย่างที่เข้าใจ?...”. สืบค้นเมื่อ 12 กุมภาพันธ์ 2568, จาก [https://www.silpa-
mag.com/culture/article_137662](https://www.silpa-mag.com/culture/article_137662)

อธิพัฒน์ ไพบูลย์. (2567, 14 กุมภาพันธ์). “ทำไมเจอหรือเธอไม่มีอยู่จริง” ตริ่มูรติ: เทพแห่งความรัก?
ในวันที่กระแส I Told พระแม่... จางหาย. สืบค้นเมื่อ 24 สิงหาคม 2567, จาก
https://www.silpa-mag.com/culture/article_101688

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

ภาพตัวอย่างการประกอบพิธีบูชาอย่างอินเดียโดยนายวงศธร กสิกิจสุนธรา (ผู้วิจัย)

ภาพที่ 1 การหยอดปัญจามฤตทั้ง 5 ได้แก่ นมสด เนย น้ำตาล น้ำผึ้ง โยเกิร์ต หนึ่งในขั้นตอนการประกอบพิธีโศทศปจารโดยกำหนดแทนธัญพืชในเรขาคณิตรูปทรงต่าง ๆ แทนเทพเจ้าที่แตกต่างกันโดยผู้วิจัย

ภาพที่ 2 การเวียนเทียนไฟ (อารตี) ถวายต่อพระเป็นเจ้าโดยผู้วิจัย

ภาพที่ 3 กลศ (กลัศ) เป็นวัตถุแทนพระเป็นเจ้าตามคติจักรวาลวิทยาแบบอินเดียเสมือนเป็นบายศรี
อย่างอินเดีย และบายศรีพรหมเป็นเครื่องแทนที่สฤติของเทพยดาที่อัญเชิญลงมาในพิธีตาม
คติจักรวาลวิทยาของไทย

ภาคผนวก ข

ภาพการบวงสรวงพระวิศ्वรูปและพระตรีมูรติ

ภาพที่ 1 องค์เทวรูปพระตรีมูรติแบบพระทัตตาเตรยะและพระวิศ्वรูป

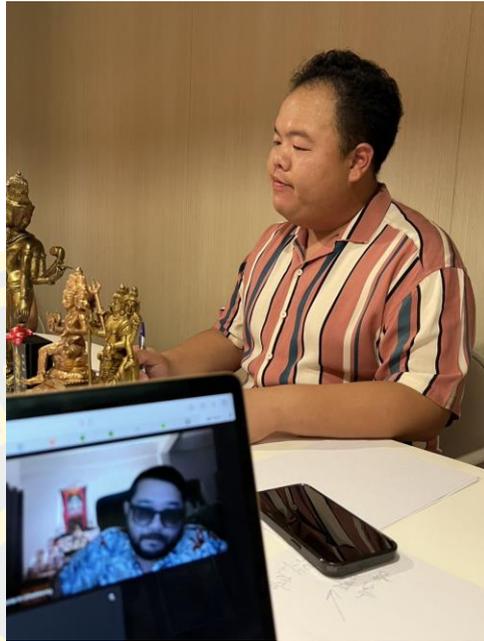
ภาพที่ 2 องค์เทวรูปพระตรีมูรติแบบพระที่ตตาเตรยะและพระวิศ्वรูปอีกมุมหนึ่ง

ภาคผนวก ค

ภาพการสัมภาษณ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์คมกฤษ อุยเต็กเค่ง

ภาพที่ 1 บรรยากาศการสัมภาษณ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์คมกฤษ อุยเต็กเค่ง เมื่อวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ.
2567

ภาพที่ 2 บรรยากาศการสัมภาษณ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คมกฤษ อู่เต็กเค่ง เมื่อวันที่ 20 สิงหาคม

พ.ศ.2567

ภาคผนวก จ

หนังสือขอความอนุเคราะห์ผู้สัมภาษณ์

ที่ อว ๘๑๑๐/๐๑๓๕๐

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยบูรพา
๑๖๙ ตำบลแสนสุข อำเภอเมือง
จังหวัดชลบุรี ๒๐๑๓๑๑

๒๐ มกราคม ๒๕๖๘

เรื่อง ขอความอนุเคราะห์สัมภาษณ์

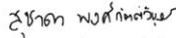
เรียน พระมหาราชครูพิธีศรีวิสุทธิคุณ

ด้วยนายวงศร กลกิจจสุนธรา นิสิตระดับปริญญาโท หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา กำลังศึกษาและทำวิทยานิพนธ์เรื่อง "วิเคราะห์แนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (AN ANALYTICAL STUDY OF CONCEPT OF WORSHIP OF TRIMURTI IN THAI SOCIETY IN THE RATTANAKOSIN PERIOD)" ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาและปรัชญา โดยมีผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.บุรอรอด บุญเกิด เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาหลักในการทำวิทยานิพนธ์

ในกรณี ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา พิจารณาแล้วเห็นว่าท่านเป็นผู้มีความรู้ความสามารถเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวเป็นอย่างดี จึงขอความอนุเคราะห์ให้นิสิตสัมภาษณ์ท่าน เพื่อนำข้อมูลไปใช้ในการทำวิทยานิพนธ์ ในวันเสาร์ที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๕๖๘ เวลา ๑๓.๐๐ น.

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จักขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

 (รองศาสตราจารย์สุชาติ พงศ์กิตติวิบูลย์)
 คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ปฏิบัติการแทน
 อธิการบดีมหาวิทยาลัยบูรพา

ภาควิชาศาสนาและปรัชญา
โทร. ๐ ๓๘๑๐ ๒๒๒๒ คือ ๒๓๐๗

เอกสารนี้ลงนามด้วยลายเซ็นอิเล็กทรอนิกส์ ครอบคลุมได้ที่ (<https://e-sign.buu.ac.th/verify>)

ภาพที่ 1 หนังสือขอความอนุเคราะห์ผู้สัมภาษณ์พระมหาราชครูพิธีศรีวิสุทธิคุณ

ที่ อว ๘๘๑๐/๑๖๐๔

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยบูรพา
๑๖๔ ตำบลแสนสุข อำเภอเมือง
จังหวัดชลบุรี ๒๐๑๓๑

๕ สิงหาคม ๒๕๖๗

เรื่อง ขอความอนุเคราะห์สัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ

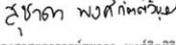
เรียน ผู้ช่วยศาสตราจารย์คมฤช อุ่ยเต็กเค่ง

ด้วยนายวงศกร กสิกิจสุนธรา นิสิตระดับปริญญาโท หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา กำลังศึกษาและทำวิทยานิพนธ์เรื่อง "วิเคราะห์แนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (AN ANALYTICAL STUDY OF CONCEPT OF WORSHIP OF TRIMURTI IN THAI SOCIETY IN THE RATTANAKOSIN PERIOD)" ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาและปรัชญา โดยมีผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.บุญรอด บุญเกิด เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาหลักในการทำวิทยานิพนธ์

ในการนี้ ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา พิจารณาแล้วเห็นว่าท่านเป็นผู้มีความรู้ความสามารถเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวเป็นอย่างดี จึงขอความอนุเคราะห์ให้ท่านสัมภาษณ์ท่าน เพื่อนำข้อมูลไปใช้ในการทำวิทยานิพนธ์ ในวันที่อังคารที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๖๗ เวลา ๑๑.๐๐ - ๑๒.๐๐ น. ผ่านการประชุมออนไลน์ทาง Google Meet

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จักขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

 (รองศาสตราจารย์สุษาดา พงศ์กิตติวิทย์)
 คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ปฏิบัติการแทน
 อธิการบดีมหาวิทยาลัยบูรพา

ภาควิชาศาสนาและปรัชญา
โทร. ๐ ๓๘๑๐ ๒๒๒๒ ต่อ ๒๓๐๗

เอกสารนี้ลงนามด้วยลายเซ็นอิเล็กทรอนิกส์ ตรวจสอบได้ที่ (<https://e-sign.buu.ac.th/verify>)

ภาพที่ 2 หนังสือขอความอนุเคราะห์สัมภาษณ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คมฤช อุ่ยเต็กเค่ง

ที่ อว ๘๑๑๐/๒๕๖๔

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยบูรพา
๑๖๙ ตำบลแสนสุข อำเภอเมือง
จังหวัดชลบุรี ๒๐๑๓๑

๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๖๗

เรื่อง ขอความอนุเคราะห์สัมภาษณ์

เรียน คุณชาญวิทย์ มหารักษ์

ด้วยนายวงศธร กลกิจสุนธรา นิสิตระดับปริญญาโท หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา กำลังศึกษาและทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “วิเคราะห์แนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (AN ANALYTICAL STUDY OF CONCEPT OF WORSHIP OF TRIMURTI IN THAI SOCIETY IN THE RATTANAKOSIN PERIOD)” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาและปรัชญา โดยมีผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.บุญรอด บุญเกิด เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาหลักในการทำวิทยานิพนธ์

ในการนี้ ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา พิจารณาแล้วเห็นว่าท่านเป็นผู้มีความรู้ความสามารถเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวเป็นอย่างดี จึงขอความอนุเคราะห์ให้นิสิตสัมภาษณ์ท่าน เพื่อนำข้อมูลไปใช้ในการทำวิทยานิพนธ์ ในวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๖๗ เวลา ๑๓.๐๐ น.

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จักขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

สุชาดา พงศ์กัณหวิบูลย์

(รองศาสตราจารย์สุชาดา พงศ์กัณหวิบูลย์)

คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ปฏิบัติการแทน
อธิการบดีมหาวิทยาลัยบูรพา

ภาควิชาศาสนาและปรัชญา

โทร. ๐ ๓๘๑๐ ๒๒๒๒ ต่อ ๒๓๐๗

เอกสารนี้ลงนามด้วยลายเซ็นอิเล็กทรอนิกส์ ตรวจสอบได้ที่ (<https://e-sign.buu.ac.th/verify>)

ภาพที่ 3 หนังสือขอความอนุเคราะห์สัมภาษณ์ นายชาญวิทย์ มหารักษ์

ที่ ฮว ๘๑๑๐/๒๕๖๓

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยบูรพา
๑๖๙ ตำบลแสนสุข อำเภอเมือง
จังหวัดชลบุรี ๒๐๑๓๑

๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๖๓

เรื่อง ขอความอนุเคราะห์สัมภาษณ์

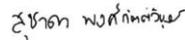
เรียน คุณธนภัทร ชำนาญพุด

ด้วยนางยงศร กลกิจจวนธรา นิสิตระดับปริญญาโท หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา กำลังศึกษาและทำวิทยานิพนธ์เรื่อง "วิเคราะห์แนวคิดเรื่องการบูชาพระตรีมูรติในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (AN ANALYTICAL STUDY OF CONCEPT OF WORSHIP OF TRIMURTI IN THAI SOCIETY IN THE RATTANAKOSIN PERIOD)" ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาและปรัชญา โดยมีผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.บุญรอด บุญเกิด เป็นอาจารย์ที่ปรึกษาหลักในการทำวิทยานิพนธ์

ในการนี้ ภาควิชาศาสนาและปรัชญา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา พิจารณาแล้วเห็นว่าท่านเป็นผู้มีความสามารถเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวเป็นอย่างดี จึงขอความอนุเคราะห์ให้สัมภาษณ์ท่าน เพื่อนำข้อมูลไปใช้ในการทำวิทยานิพนธ์ ในวันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๖๓ เวลา ๑๓.๐๐ น.

จึงเรียนมาเพื่อโปรดพิจารณาให้ความอนุเคราะห์ จักขอบคุณยิ่ง

ขอแสดงความนับถือ

(รองศาสตราจารย์สุชาดา พงศ์กิตติวรณ์)

คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ปฏิบัติการแทน
อธิการบดีมหาวิทยาลัยบูรพา

ภาควิชาศาสนาและปรัชญา

โทร. ๐ ๓๘๑๐ ๒๒๒๒ ต่อ ๒๓๐๗

เอกสารนี้ลงนามด้วยลายเซ็นอิเล็กทรอนิกส์ ตรวจสอบได้ที่ (<https://e-sign.buu.ac.th/verify>)

ภาพที่ 4 หนังสือขอความอนุเคราะห์สัมภาษณ์ นายธนภัทร ชำนาญพุด

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล	นายวงศธร กสิกิจวสุนธรา
วัน เดือน ปี เกิด	13 ธ.ค. พ.ศ.2540
สถานที่เกิด	จ.ชลบุรี
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	4/9 ม.5 ต.นาจอมเทียน อ.สัตหีบ จ.ชลบุรี 20250
ตำแหน่งและประวัติการทำงาน	- ที่ปรึกษา บริษัท อีสธานัน จำกัด - หัวหน้าคณะบัณฑิตประธานผู้ประกอบพิธี ณ พุทธสถาน ตรุมาลาบาหลี จ.กาญจนบุรี
ประวัติการศึกษา	ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สาขา ศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยบูรพา 2562